

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

Beynəlxalq elmi jurnal
International scientific journal
Международный научный журнал

**PHILOLOGY and PEDAGOGY:
SCIENTIFIC STUDIES**

2024, C.1, № 5

ISSN – 3007 1615 (Print)
ISSN – 3007 1623 (Onlayn)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

Beynəlxalq elmi jurnal.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə təsdiq edilmiş, elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” dərgisi filoloji və pedaqoji elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin bütün sahələri, ədəbiyyatşünaslıq, folklor, pedaqogika və metodikaya aid Azərbaycan, rus, türk (bütün türk dil qrupları), ingilis, alman və fransız dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığını qoruyan, dilçiliyin nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran lisenziyalı, açıq beynəlxalq elmi jurnaldır.

İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur.

© FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR 2024

PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES

International scientific journal.

Approved by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, included in the list of scientific publications.

"Philology and Pedagogy: Scientific Research" is a licensed, open, international scientific journal that protects the purity of our language, studies and promotes the theoretical and methodological issues of linguistics and publishes original, high-quality scientific articles in the direction of philological and pedagogical sciences in the Azerbaijani, Russian, Turkish (all Turkic language groups) English, German and French languages covering all fields of linguistics, literary studies, folklore, pedagogy and methodology.

The journal is published four times a year.

©PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES 2024

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir (reyestr № 4288)**

**TƏSİSÇİ
BAŞ REDAKTOR
MƏSUL KATİB**

**prof. Mahirə HÜSEYNOVA
dos. Könül HƏSƏNOVA
dos. Nazilə ABDULLAZADƏ**

REDAKSİYA ŞURASI

Nizami Cəfərov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Möhsün Nağısoylu	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Alfiya Yusupova	(Tatarıstan, Kazan Federal Universiteti)
Qəzənfər Kazımov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Nurilla Şaymerinova	(Qazaxıstan, Milli Avrasiya Universiteti)
Saodat Muhamedova	(Özbəkistan, Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti)
Sayalı Sadıqova	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Gülnur Kulsarina	(Başqırdıstan, Başqırdıstan Dövlət Universiteti)
İsmayıl Kazımov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Cumali Şabanov	(Özbəkistan, Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti)
Baha Ahmet Yılmaz	(Türkiyə, Ege Universiteti)
Ahmed Buran	(Türkiyə, Fırat Universiteti)
İlkin Qulusoy	(Türkiyə, Qars Qafqaz Universiteti)
Elizabed Bzhalava	(Gürcüstan, İ.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti)

REDAKSİYA HEYƏTİ

Mahirə Hüseynova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Mirvari İsmayılova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Leyla Vəzirova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Adil Babayev	(Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti)
Tamilla Vahabova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Könül Səmədova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Razim Məmmədov	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Məhərrəm Məmmədli	(Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti)
Ülviyyə Hacıyeva	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Rəcəb Cəfərli	(Azərbaycan, Naxçıvan Dövlət Universiteti)

Journal was included in the register of printed publications by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan (register No. 4288)

FOUNDER

prof. Mahira HUSEYNOVA

EDITOR-IN-CHIEF

assoc. prof. dr. Konul HASANOVA

EXECUTIVE SECRETARY

assoc. prof. dr. Nazile ABDULLAZADE

EDITORIAL BOARD

Nizami Jafarov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Mohsun Nagisoylu	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Alfiya Yusupova	(Tatarstan, Kazan Federal University)
Gazanfar Kazimov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Nurilla Shaymerinova	(Kazakhstan, National Eurasian University)
Saodat Muhamedova	(Uzbekistan, University of Uzbek Language and Literature)
Sayali Sadigova	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Gulnur Kulsarina	(Bashkortostan, Bashkir State University)
Ismayil Kazimov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Jumali Shabanov	(Uzbekistan, Tashkent State University of Oriental Studies)
Baha Ahmet Yilmaz	(Turkiye, Ege University)
Ahmed Buran	(Turkiye, Firat University)
Ilkin Gulusoy	(Turkiye, Kars Kafkas University)
Elizabed Bzhalava	(Georgia, Tbilisi State University named after I.Javakhishvili)

ADVISORY STAFF

Mahira Huseynova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Mirvari Ismayilova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Leyla Vezirova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Adil Babayev	(Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages)
Tamilla Vahabova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Konul Samadova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Maharram Mammadli	(Azerbaijan, Baku State University)
Razim Mammadov	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Ulviyya Hajiyeva	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Rajab Jafarli	(Azerbaijan, Nakhchivan State University)

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

Hüseynova Mahirə

UNİVERSİTET VƏ KOLLECLƏRİN FİLOLOJİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ TEKSTOLOJİ METODUN
TƏTBİQİ15

Həsənova Könül (Nərimanqızı)

ALİ MƏKTƏBLƏRİN FİLOLOJİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN
DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ SEMANTİK-ÜSLUBİ METODUN TƏTBİQİ
ƏHƏMİYYƏTİ21

Səmədova Könül

AZƏRBAYCAN ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BEYNƏLXALQ
TƏCRÜBƏYƏ ƏSASLANAN TƏLİM TEXNOLOGİYALARI28

Kərimova İradə

BÖYÜK TÜRKOLOQ ALİM BƏKİR ÇOBANZADƏ.....34

Turabova Tamilla

İNGİLİS DİLİNDƏN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ SEMANTİK VƏ LEKSİK
UYĞUNLUQLAR41

Tanrıverdiyeva Hüsniyyə

DİLÇİLİKDƏ LİNQVİSTİK MODELƏŞMƏ ANLAYIŞI48

Cəmilli Fəridə

LİNQVİSTİK GENDEROLOGİYA VƏ PSİXOLİNQVİSTİKA.....55

İsmayılova Nüşabə

İNGİLİS DİLİNDƏ QOHUMLUQ TERMİNLƏRİ TƏRKİBLİ
FRAZEOLOGİZMLƏRİN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ VƏ MƏNBƏLƏRİ 64

Ağayeva Sevdə

NİTQ HƏRƏKƏTLƏRİ ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRİN BƏZİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ72

Məmmədova Nigar

“Eİ” VƏ “OBA” KOMPONENTLİ QƏRBİ AZƏRBAYCAN
KOMPONENTLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....79

Hacıyeva Gülnarə

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODLARI88

Əzizli Bənövşə

FƏRQLƏRİ ANLAMAQ: DANIŞIQ İNGİLİS DİLİ VƏ AKADEMİK
İNGİLİS DİLİ95

Nurizadə Nuray

“SAY – KƏMİYYƏT” KONSEPTİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ102

Miriyeva Aynur

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK
QURULUŞUNUN TƏHLİLİ113

Qəhrəmanova Rəya

İNSANIN BƏDƏN ÜZVLƏRİNİN ADINI BİLDİRƏN QƏDİM TÜRK
SÖZLƏRİNİN ŞİVƏLƏRDƏ QARŞILIĞI121

Yusifova Fidan

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKTLƏRİNDƏ
SİNONİMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ129

Əsgərova Şəhanə

FRANSIZ DİLİNDƏ BƏDƏN ÜZVLƏRİ ADLARININ
METAFORİKLƏŞMƏSİ138

Ədəbiyyatşünaslıq

Abdullazadə Nazilə

XX ƏSR ŞAİRİ ƏLİAĞA VAHİDİN QƏZƏLLƏRİNDƏ CİNAS VƏ ONUN
POETİK FUNKSİYASI145

Bayramova Xatirə

MAHİRƏ NAĞIQIZININ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT VƏ
POLİSEMİYANIN AHƏNGİ151

İbrahimli Səbinə

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN SATİRA YARADICILIĞI.....162

Dövlətzadə Məhrux

1920-ci İLLƏRİN NƏSRİNDƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏRƏ MÜNASİBƏT
QƏHRƏMAN TİPOLOGİYASI KONTEKSTİNDƏ174

Fərəcova Aynur

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA BUTAVERMƏ
MOTİVİNİN TEOQONİK MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ183

Məmmədova Nərmin

LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ SATİRA.....193

Xəlilzadə Şəbnəm

CORC SONDERSİN YARADICI ŞƏXSİYYƏTİNİN
FORMALAŞMASI200

Pedaqogika və metodika

Nuriyeva (Təkləli) Minaxanım

BAKI TÜRKOLOJİ MƏKTƏBİ209

Qurbanov Vaqif

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK
İSTİQAMƏTLƏRİ.....217

Abbasova Sevdə

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ AKTUAL
PROBLEMLƏRİ223

İsayeva Faidə

ŞİFAHİ NİTQ VƏRDİŞLƏRİNƏ YİYƏLƏNMƏK ÜÇÜN İSTİFADƏ
OLUNAN TAPŞIRIQLAR230

CONTENTS

Linguistics

Huseynova Mahira	
THE APPLICATION OF TEXTOLOGICAL METHOD IN TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE AT THE PHILOLOGY FACULTIES OF UNIVERSITIES AND COLLEGES	15
Hasanova Konul (Nariman)	
THE IMPORTANCE OF APPLYING THE SEMANTIC-STYLISTIC METHOD IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS AT THE PHILOLOGY FACULTIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	21
Samadova Konul	
EDUCATIONAL TECHNOLOGIES BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE IN AZERBAIJAN HIGHER EDUCATION SYSTEM	28
Karimova Irada	
THE GREAT TURKOLOGIST BEKIR CHOBANZADEH.....	34
Turabova Tamilla	
SEMANTIC AND LEXICAL CORRESPONDENCES IN THE PROCESS OF TRANSLATION FROM ENGLISH	41
Tanriverdiyeva Husniyya	
THE CONCEPT OF LINGUISTIC MODELING IN LINGUISTICS	48
Jamilli Farida	
LINGUISTIC GENDEROLOGY AND PSYCHOLINGUISTICS	55
Ismailova Nushaba	
THE SCOPE OF USAGE AND SOURCES OF PHRASEOLOGISMS CONTAINING KINSHIP TERMS IN THE ENGLISH LANGUAGE	64
Aghayeva Sevda	
SOME FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SPEECH ACTS.....	72
Mammadova Nigar	
LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF WESTERN AZERBAIJANI COMPONENTS WITH THE COMPONENTS “EL” AND “OBA”	79
Hajiyeva Gulnara	
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS	88

Azizli Banovhsa	
UNDERSTANDING THE DISTINCTIONS: CONVERSATIONAL ENGLISH VS. ACADEMIC ENGLISH	95
Nurizadeh Nuray	
OVERVIEW OF THE CONCEPT OF "NUMBER-QUANTITY"	102
Miriyeva Aynur	
STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF COMPLEX SENTENCES IN ENGLISH	113
Kahramanova Roya	
THE EQUIVALENT OF ANCIENT TURKISH WORDS DENOTING HUMAN BODY PARTS IN DIALECTS.....	121
Yusifova Fidan	
SEMANTIC FEATURES OF SYNONYMS IN THE EASTERN GROUP DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE	129
Asgarova Shahana	
METAPHORISATION OF BODY PARTS NAMES IN FRENCH	138

Literary studies

Abdullazade Nazile	
THE PUN AND ITS POETIC FUNCTION IN THE GHAZALS OF 20TH CENTURY POET ALIAGA VAHID	145
Bayramova Khatira	
HARMONY OF NATURE AND POLYSEMY IN MAHIRA NAGHIGIZI'S CREATIVE ACTIVITY	151
İbrahimli Sabina	
SATIRA CREATIVITY OF MAMMAD SAID ORDUBADI.....	162
Dovlatzadeh Mahrukh	
ATTITUDE TOWARDS ISLAMIC VALUES IN THE PROSE OF THE 1920S IN THE CONTEXT OF HERO TYPOLOGY	174
Farajova Aynur	
CHARACTERISTICS OF THEOGONIC MEANING OF BUTAVERMA MOTIF IN AZERBAIJAN LOVE EPİCS	183
Mammadova Narmin	
SATIRE IN LANKARAN LITERARY ENVIRONMENT	193
Khalilzade Shabnam	
THE FORMATION OF THE CREATIVE PERSONALITY OF GEORGE SAUNDERS	200

Pedagogy and methodology

Nuriyeva (Tekleli) Minakhanim	
BAKU TURKOLOGY SCHOOL	209
Gurbanov Vagif	
THE THEORETICAL AND PRACTICAL DIRECTIONS OF AZERBAIJANI LANGUAGE EDUCATION	217
Abbasova Sevda	
CURRENT PROBLEMS OF THE METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE	223
İsayeva Faida	
TASKS USED TO ACQUIRE ORAL COMMUNICATION SKILLS.....	230

СОДЕРЖАНИЕ

Лингвистика

Махира Гусейнова ПРИМЕНЕНИЕ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОГО МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА НА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТАХ УНИВЕРСИТЕТОВ И КОЛЛЕДЖЕЙ	15
Гасанова Кенуль (Нариманкызы) ЗНАЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКОГО МЕТОДА НА ЗАНЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ ВЫСШИХ ШКОЛ	21
Самедова Кенуль ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ОСНОВЕ МЕЖДУ- НАРОДНОГО ОПЫТА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	28
Керимова Ирада ВЕЛИКИЙ ТЮРКОЛОГ БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ	34
Турабова Тамилла СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	41
Танривардиева Хусния ПОНЯТИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ	48
Джамилли Фарид ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ГЕНДЕРОЛОГИЯ И ПСИХОЛИНГВИСТИКА.....	55
Исмайлова Нушаба СФЕРА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ТЕРМИНАМИ РОДСТВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	64
Агаева Севда НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РЕЧЕВЫХ АКТОВ	72
Мамедова Нигяр ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАПАДНО- АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОНЕНТОВ С КОМПОНЕНТАМИ «ЭЛЬ» И «ОБА»	79

Гаджиева Гюльнара МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.....	88
Азизли Бановша ПОНИМАНИЕ РАЗЛИЧИЙ: РАЗГОВОРНЫЙ АНГЛИЙСКИЙ VS. АКАДЕМИЧЕСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ	95
Нуризаде Нурай ОБЩИЙ ОБЗОР КОНЦЕПТА «ЧИСЛО – КОЛИЧЕСТВО»	102
Мириева Айнур СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	113
Кахраманова Роя ЭКВИВАЛЕНТ ДРЕВНЕТУРЕЦКИХ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА В ДИАЛЕКТАХ.....	121
Юсифова Фидан СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СИНОНИМОВ В ВОСТОЧНЫХ ГРУППОВЫХ ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА	129
Аскерова Шагане МЕТАФОРИЗАЦИЯ НАЗВАНИЙ ЧАСТЕЙ ТЕЛА ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ	138

Литературоведение

Абдуллазаде Назиля ДЖИНАС И ЕГО ПОЭТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ В ГАЗЕЛЯХ ПОЭТА XX ВЕКА АЛИАГИ ВАХИДА	145
Байрамова Хатира ГАРМОНИЯ ПРИРОДЫ И ПОЛИСЕМИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХИРЫ НАГИКЫЗЫ.....	151
Ибрагимлы Сабина САТИРИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ	162
Довлетзаде Махрух ОТНОШЕНИЕ К ИСЛАМСКИМ ЦЕННОСТЯМ В ПРОЗЕ 1920-х ГОДОВ В КОНТЕКСТЕ ТИПОЛОГИИ ГЕРОЕВ	174
Фараджева Айнур ОСОБЕННОСТИ ТЕОГОНИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ МОТИВА БУТА- ВЕРМЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЮБОВНЫХ ДАСТАНАХ	183

Мамедова Нармин	
САТИРА В ЛЕНКЯРАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ	193
Халилзаде Шебнем	
ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ДЖОРДЖА СОНДЕРСА	200

Педагогика и методика

Нуриева (Тектели) Минаханум	
БАКИНСКАЯ ТЮРКОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА	209
Курбанов Вагиф	
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ	217
Аббасова Севда	
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА.....	223
Исаева Фаида	
ЗАДАНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ПРИОБРЕТЕНИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ	230

DİLCİLİK

DOI: 10.30546/114578.2024.5.501

UNİVERSİTET VƏ KOLLECLƏRİN FİLOLOJİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ TEKSTOLOJİ METODUN TƏTBİQİ¹

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-5135-1666>

huseynova.mahira@yandex.ru

Xülasə

Avropa ölkələrində və Azərbaycan ali məktəblərinin filoloji fakültələrində tekstoloji metodun tətbiq edilməsi artıq bir ənənə halını almışdır. Avropa ilə müqayisədə Şərq ölkələrində bu didaktik təlim metodunun tətbiqi tarixi çox qədimdir. Belə ki, Şərq ölkələrində Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən möhtəşəm “Qurani-Kərim” nazil edildikdən bir qədər sonra mədrəsələrdə bu müqəddəs kitabın ayə və surələrinin hissə-hissə öyrədilməsinə başlanılmış və nəticədə çox savadlı ruhanilər, din xadimləri, Şərqi fəlsəfəsini dərinlən bilib mənimsəyən söz sərrafları yetişmişdir. “Qurani-Kərim”in hissə-hissə, yəni ayə və surələr əsasında tədris edilməsi qədim tekstoloji təlim metoduna ən yaxşı nümunə ola bilər.

Qədimlikdən əlavə, yeni tekstoloji təlim metodundan istifadəyə Avropa və Azərbaycan təhsil məkanlarında son yüzilliklərdə başlanılmış və tədris prosesində çox effektiv nəticələr əldə edilmişdir ki, məqalədə bu təlim-didaktik metodun üstünlüklərindən danışılır.

Açar sözlər: tekstoloji metod, mikro və makro tekst, tekst, ali məktəb, anlayışlar.

¹ Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir – **Qrant № AEF – MCG -2022-1 (42)-12/12/5-M-12**

THE APPLICATION OF TEXTOLOGICAL METHOD IN TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE AT THE PHILOLOGY FACULTIES OF UNIVERSITIES AND COLLEGES

Mahira Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The application of the textological method has already become a tradition in European countries and at the philological faculties of Azerbaijani universities. Compared to Europe, the history of the use of this didactic teaching method in eastern countries is very old. Thus, in Eastern countries, shortly after the revelation of the magnificent "Holy Koran" by our great Prophet Muhammad, the verses and surahs of this holy book began to be taught in madrasahs, and as a result, highly educated clergymen and religious figures appeared and masters of the word were born, who deeply understood the philosophy of the East. Teaching the "Holy Koran" in parts, that is, on the basis of verses and surahs, can be the best example of an ancient textological method of learning.

In addition to antiquity, in the last centuries in European and Azerbaijani educational spaces, the use of a new textological method of training began and very effective results were achieved in the training process. The article talks about the advantages of the new textual teaching, the didactic method.

Key words: textological method, micro and macrotext, text, higher school, concepts.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОГО МЕТОДА В ПРЕПОДАВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА НА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТАХ УНИВЕРСИТЕТОВ И КОЛЛЕДЖЕЙ

Махира Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Применение текстологического метода уже стало традицией в европейских странах и на филологических факультетах азербайджанских

университетов. По сравнению с Европой, история применения этого дидактического метода обучения в восточных странах очень давняя. Так, в восточных странах вскоре после ниспослания нашим великим Пророком Мухаммадом великолепного «Священного Корана» аяты и суры этой священной книги стали преподаваться в медресе, и, как следствие, появились весьма образованные священнослужители, религиозные деятели и родились мастера слова, глубоко понимавшие философию Востока. Преподавание «Священного Корана» по частям, то есть на основе аятов и сур, может быть лучшим примером древнего текстологического метода обучения.

Помимо древности, в последние столетия в европейских и азербайджанских образовательных пространствах началось использование нового текстологического метода обучения и были достигнуты весьма эффективные результаты в процессе обучения. В данной статье говорится о преимуществах учебно-дидактического метода.

Ключевые слова: текстологический метод, микро и макротекст, текст, высшая школа, концепты.

Giriş/Introduction

Universitet və kolleclərin Azərbaycan dili təlimində tələbələrə “tekst” məfhumunun məna və məzmununu başa salmadan tədrisdə əsaslı biliklərin verilməsinə nail ola bilmərik, məqsədə gedən yolda çətinliklərlə qarşılaşırıq. Buna görə də tələbələr bilməlidirlər ki, “tekst” anlayışı altında (layında “tekstum” mənası “birləşmə, əlaqə”) möhkəm daxili struktur əlaqələri ilə səciyyələnən müxtəlif hadisələrin təsvirinin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır [Гольперин, 1981:88]. Son onilliklərdə mətn dilçiliyinə dair yazılmış çoxsaylı tədqiqat işlərində “mətn” termininə sinonim variantlar olaraq, “tekst” mürəkkəb sintaktik bütöv, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazafövqü vahid” və s. kimi sintaktik termindən istifadə olunur.

Mətn və mürəkkəb sintaktik bütöv.

Təcrübə və müşahidələrimiz göstərir ki, dil təlimi prosesində tələbələr cümlə ilə teksti, mətni, mürəkkəb sintaktik bütövü bir-birilə qarışdırırlar və yeri gəldi, gəlmədi bir neçə cümlə birliyinə tekst və ya mətn deyirlər. Bu, müasir elmi tədqiqat əsərlərində baş alıb gedir. Halbuki cümləyə tekst və yaxud mətn demək müasir səslənir, çünki istər mətn, istərsə də tekst cümlədən yüksək yerdə durur, yəni onların çoxsaylı birliyindən yaranır. Akademik K.Abdullanın nəzərincə də

“... *tekst özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik birləşmə kimi aparır. Çünki o, cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha mürəkkəb sintaktik quruluşdur. Mətn dilçiliyindən danışan alimlər qeyd edirlər ki, həm cümlə, həm də sintaktik bütöv, əslində eyni sintaktik yarusu aiddirlər. Amma sintaktik bütöv bu sintaktik yarusu yüksəkdəki, cümlə isə aradakı vahiddir*” [Abdulla, 2016:223]. Tekstoloji metod “mətn dilçiliyi” fənninə tətbiq edilərkən tədris prosesində müəllim qarşısına konkret məqsədlər qoymalı, məqsədləri reallaşdırmaq üçün öz imkanlarını səfərbər etməli, tələbələrin zəif və güclü cəhətlərini bilməli, onların zehni təfəkkürünü ayırd etməli, bu mövzu ilə bağlı plan və perspektivləri qabaqcadan müəyyənləşdirməli, tələbələrin obyektiv və qeyri-obyektiv fikirlərinə münasibətini bildirməli, bir sözlə, şəxsi iş proqramına uyğun şəkildə təlimi qurmalıdır. Tekstoloji metod dil tədrisinə tətbiq edilərkən daha uğurlu yol – sadədən mürəkkəbə doğru üsulundan istifadə etmək daha yaxşı, effektiv nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarar. Məsələn, tələbələrin ixtiyarına bir bayatı, bir də “atalar sözü və ya məsəl” folklor örnəyi verilir və onların tekst, mətn, cümlə olmasının fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək tapşırılır:

Mən aşiqəm, oyan, gül,
Bu yan bağça, o yan gül,
Gec açılıb, tez soldun,
Məni mağmın qoyan, gül [AFA, 1968:28].

Tələbələrə izah edilməlidir ki, bayatı örnəyinin hər mısrası iki cümlədən ibarət olmaqla böyük bir əsər təsiri bağışladığından o bir bütöv sintaktik vahiddir, yəni həcmi kiçik olsa da, bitkin tekstdir, məndir. Həmçinin atalar sözündə də vəziyyət onun kimidir, yəni iki cümlədən ibarət bütöv sintaktik vahiddir və bunların hər ikisi cümlələrin birliyi, ittifaqı ilə hasilə gətirilmiş, tarixən formalaşdırılmışdır. Tədqiqatçı Könül Həsənovanın “Nəsr mətnlərində linqvistik qənaət prinsipinin təzahür səciyyələri” adlı dissertasiyası bütöv bir mürəkkəb sintaktik vahiddir, yəni mətn yaxud da tekstdir, onun tərkibində, içindəki fəsillər makro, paraqraflar, yarım bölmələr isə mikro tekstdir. Bütün bunları, yəni tekstin tiplərini, növlərini (mikro tekst, makro tekst) tələbələrə dərindən məsimsətmək məqsədilə təlimin formalarını və metodlarını növbələşdirmək, yəni tekstoloji metoda uyğun üsullar seçmək və dərsə tətbiq etmək olduqca zəruridir [Paşayev, 2020:253]. Məsələn, tekstoloji metodu ənənəvi kommunikativ metodla uzlaşdırıb qarşılıqlı şəkildə mətnə məxsus mövzuları tələbələrə öyrətmək səmərəli nəticələr verə bilər. Dilin sintaktik quruluşunda kommunikativlik elə bir vasitədir ki, o,

tekstdə, mürəkkəb sintaktik bütövdə çoxsaylı cümlə tiplərini struktur-semantik cəhətdən zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlayır. Koqnitiv dilçilik aspektindən yanaşdıqda mətnin kommunikativliyinin transformasiya imkanları olduqca böyükdür. *“Transformasiya imkanları şüurda gedən məntiqi-psixoloji oriyentlərin ilkin neytral cümlə sətrində kifayət qədər də dinamik və nəzəri bir dəyər olduğunu, cümlənin ayrıca deyil, daha böyük kontekstdəki dil-şüurundakı qəlib və variantlarla min bir bağla bağlılığını bir daha sübur edir”* [Гольперин, 1981:64]. Bir təlim metodundan digər bir tədris metodunu qarşılıqlı uyğunlaşdırmaq yaxud da transformasiya müəllimlə tələbənin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə həyata keçirilməli və *“bu fəaliyyət fərdiləşdirmə və differensiallaşdırma prinsiplərini, insani və texniki imkanları, dialoji nitqi, ünsiyyəti nəzərə almaqla, optimal şəkildə reallaşdırılmalıdır”* [Paşayev, 2020:103].

Texniki avadanlıqlardan, o cümlədən internet resurslarından istifadə konkret niyyət üçün işlənilib hazırlanmalı, keçiləcək dərsin mövzusuna, modifikasiyasına uyğunlaşdırılmalıdır. Mətn dilçiliyi fənninin müəyyən mərhələlərində tekstoloji metoddan müqayisəli metoda da keçidin böyük pedaqoji əhəmiyyəti vardır. Belə ki, pedaqoji prosesin əsas mərhələsi qarşılıqlı əlaqəli mühüm vəzifələri özündə ehtiva etdirdiyindən, müəyyən mövzuları özündə birləşdirdiyindən qarşıdakı mövzunun müqayisəsinə də geniş imkanlar açır və tədris prosesinin səmərəliliyini daha da artırmaq üçün faydalı stimulyer verir. Mətn dilçiliyi fənninə aid mövzuların hər bir mərhələsində, daha çox seminar məşğələlərində müəllim auditoriyaya tətbiq etdiyi tekstoloji metodla digər üsul və vasitələrlə bağlı olaraq, tələbələrə qazandıqları bilikləri yoxlamaq məqsədilə müəyyən suallar da ünvanlaya bilər: *“Mətn nədir?”*, *“Mətn termini özündən başqa hansı termin səciyyəli ifadələrlə dildə işlənir?”*, *“Mətnin qurulma texnikası hansı sintaktik vahidlərlə reallaşdırılır?”*, *“Mətni cümlədən fərqləndirən cəhətlər hansılardır?”*, *“Dil-şüur müstəvisindən tekstə necə baxmaq olar?”*, *“Tekstdə minlərlə, yəni saysız növbələşən konseptləri necə dəyərləndirmək olar?”*, *“Tekstdə koqnitiv modelləri necə müəyyənləşdirməli?”*, *“Koqnitoloji dilçilikdə tekstin önəmli leksik-semantik xüsusiyyətləri necə öyrənilmişdir?”*, *“Tekstdə cümlənin aktual üzvlənməsini necə başa düşürsünüz?”*, *“Mətnə yaxud tekstə nə üçün dilçiliyimizdə sintaktik bütöv də deyirlər?”*, *“Formal qrammatik aktuallaşmaya hansı linqvistik vasitələr daxildir?”*, *“Tekstlə abzasın hansı fərqli cəhətləri var?”*, *“Azərbaycan dilində tekst sərhlərlərinin müəyyənləşdirilməsi hansı meyarlarla reallaşdırılır?”*, *“Tekstin quruluşunu hansı meyarlarla müəyyənləşdirmək olar?”*, *“Bir şeir bəndini bir mətn hesab etmək olarmı?”*, *“Mətnin komponentləri hansılardır?”* Əlbəttə, bu sualların sayını artırmaq şərtilə

onu da qeyd edə bilərik ki, bu suallar əsasında test tapşırıqları da tərtib etmək olur. Müəllim tələbələrdən göstərilən suallara düzgün cavab ala bilirsə, deməli, tədrisdə onun proqnozları özünü doğrultmuş olur. Tələbə əgər səhv cavablar verirsə, müəllim bunun səbəblərini müəyyənləşdirməli, yerini təyin etməlidir. Təcrübə göstərir ki, buraxılan səhvləri yerində müəyyənləşdirib qiymətləndirmədikcə tələbə tez-tez belə hallara yol verir və bu neqativ halları aradan qaldırmaq üçün müəllim dərəcəyə operativ əlaqələndirmə üsulunu tətbiq etməlidir. “Çünki “operativlik tədris prosesinin gedişində sıx əlaqənin yaradılması qarşılıqlı təsirdə vaxtında düzəlişlər aparmağa yaxından köməklik göstərir” [Paşayev, 2020:102].

Nəticə/Conclusion

Tekstoloji metodla dil tədrisinin müvafiq mövzularının ali məktəblərin universitet və kolleclərində təlimi mürəkkəb və çoxcəhətli proses olub, müəllimdən yüksək peşəkarlıq, intellektual və zehni erudisiya, böyük ustalıq tələb edir. Tekstoloji metodun leksik-semantik, müqayisəli, kommunikativ, paradigmatik, koqnitiv metodlarla qarşılıqlı inteqrasiyası ilə Azərbaycan dilində mətn problemi ilə bağlı əksər məsələləri tələbələrə sürətlə və operativ şəkildə mənimsətmək mümkündür və bu yolla nəinki Avropa təhsil sistemini keçmək, eyni zamanda müəyyən təcrübə cəhətləri ilə onları qabaqlamaq da olar.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abdulla, K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: MTM-Innovation. – 224 s.
2. Azərbaycan folklor antologiyası. (1968). – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – 224 s.
3. Paşayev Ə., Rüstəmov F. (2020). Pedaqogika (yeni kurs üçün). – Bakı: “Elm və təhsil”. – 464 s.
4. Вардудль И.Ф. (1977). Основы описательной лингвистики. – Москва: – 321 с.
5. Гольперин, И.Р. (1981). Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: – 148 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 03.10.2024

Qəbul edilib 25.10.2024

Nəşrə tövsiyə edib Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.5.503

ALİ MƏKTƏBLƏRİN FİLOLOJİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ SEMANTİK-ÜSLUBİ METODUN TƏTBİQİ ƏHƏMİYYƏTİ¹

Könül Həsənova (Nərimanqızı)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0001-8795-252X>
hasanovakonul35@yandex.ru

Xülasə

Ali məktəblərin universitet və kolleclərində Azərbaycan dili təliminə semantik-üslubi metodun tətbiq edilməsinə keçən əsrin 60-cı illərindən sonra başlanılmışdır. Avropa təhsil sistemində isə bu metodla pedaqoqun çalışması bir qədər əvvəlki tarixə aiddir, yəni avropalı müəllimlər bu metoddan istifadəyə keçən əsrin əvvəllərindən başlamışlar. Semantik-üslubi metod elə təlim metodudur ki, burada müəllim zəngin elmi biliklərə, fundamental elmi informasiyalara malik olmalı və tədrisdə məqsədinə nail olmaq üçün gərgin zəhmətə qatlaşmalıdır. Adından da göründüyü kimi, “üslub” və “semantika” sözləri dilçilik elminin ən işlək terminlərindən olub, leksik problemlər bu elmin “leksikologiya”, semantik problemlər isə “semasiologiya” bölmələrində öyrədilir, müasir tədqiqatların əksər hissələri leksik-semantik metodla aparılır. Tədqiqat işlərinə tətbiq edildiyi kimi, pedaqoji təlimə də bu metodu tətbiq etməklə səmərəli bilik və bacarıqları tələbələrdə formalaşdırmaq olur ki, məqalədə həmin metodun tətbiq edilməsi üsulları linqvistik qənaət qanunu üzrə şərh edilir.

Açar sözlər: semantik-üslubi metod, dilçilik kateqoriyası, qənaət qanununun öyrədilməsi yolları, qənaətin koqnitiv dilçilikdə yeri.

THE IMPORTANCE OF APPLYING THE SEMANTIC-STYLISTIC METHOD IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS AT THE PHILOLOGY FACULTIES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

¹ Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir – **Grant № AEF – MCG -2022-1 (42)-12/12/5-M-12**

Konul Hasanova (Nariman)
Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The application of the semantic-stylistic method in teaching the Azerbaijani language in universities and colleges of higher education institutions began after the 60s of the last century. In the European education system, the work of the teacher on this method belongs to a slightly earlier history, that is, European teachers began to use this method from the beginning of the last century. The semantic-stylistic method is a teaching method in which the teacher must have rich scientific knowledge, fundamental scientific information and work hard to achieve the goal in teaching. As the name suggests, the words "style" and "semantics" are among the most used terms in linguistic science, lexical problems are taught in the "lexicology" section, and semantic problems in the "semasiology" sections of this science, and most of the modern research is carried out using the lexical-semantic method. In relation to scientific research work, applying this method to pedagogical training, it is possible to form effective knowledge and skills in students.

Key words: semantic-stylistic method, linguistic category, ways of teaching the law of economy, the place of economy in cognitive linguistics.

ЗНАЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКОГО МЕТОДА НА ЗАНЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ ВЫСШИХ ШКОЛ

Кенуль Гасанова (Нариманкызы)

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Применение семантико-стилистического метода в преподавании азербайджанского языка в университетах и колледжах высших учебных заведений началось после 60-х годов прошлого века. В европейской системе образования работа педагога по этому методу относится к несколько более ранней истории, то есть европейские учителя начали использовать этот метод с начала прошлого века. Семантико-стилистический метод – это метод обучения, при котором учитель должен обладать богатыми научными

знаниями, фундаментальной научной информацией и много работать для достижения цели в обучении. Как следует из названия, слова «стиль» и «семантика» относятся к числу наиболее употребляемых терминов в лингвистической науке, лексические проблемы преподаются в разделе «лексикология», а семантические проблемы в разделах «семасиология» этой науки, и большинство часть современных исследований проводится с использованием лексико-семантического метода. Применительно к научно-исследовательской работе, применяя этот метод к педагогической подготовке, можно сформировать у студентов эффективные знания и умения.

Ключевые слова: семантико-стилистический метод, категория языкознания, способы преподавания права экономики, место экономики в когнитивной лингвистике.

Giriş/Introduction

Azərbaycan dilinin öyrədilməsi qanunauyğunluqları pedaqoqa diqtə edir ki, ali məktəblərin filoloji fakültələrinə müntəzəm olaraq mövzu tədrisindən asılı olmayaraq, hər bir məqam və şəraitdə dil dərslərinə semantik-üslubi metod da tətbiq edilsin, çünki linqvistikanın fonemlər sistemindən tutmuş sintaktik quruluşuna qədər bütün kateqoriyaların təlimində semantik hadisələr işlədilir ki, onlardan biri də linqvistik qənaət qanunudur. Bu linqvistik hadisənin tədrisi məsələsinə həm Avropa təhsil məkanında, həm də Azərbaycan məktəblərində biganə yanaşılır. Pedaqoji prosesin dinamikası bizdən tələb edir ki, tədrisə heç bir məsələyə, öyrədilməsi vacib olan problemə biganə yanaşmaq qətiyyən düzgün deyil. Əksər mövzular kimi, linqvistik qənaətin ali məktəblərin filoloji fakültələrində leksik-semantik metodla tələbələrə öyrədilməsi təlimin səmərəliliyini artıran, onun məhsuldarlığını stimullaşdıran bir dil-nitq göstəricisidir.

Tədrisdə qənaət hadisəsi.

Azərbaycan məktəblərinin tədris sistemində nəinki qənaət hadisəsindən, heç onun bir termin kimi dilə gətirilməsindən, linqvistik qanun kimi öyrədilməsindən danışan pedaqoqlara da təsadüf etmirik. Halbuki qənaət həm leksik, həm də semantik bir hadisə kimi şifahi və yazılı nitqimizin bütün qatlarında özünü göstərir. Məsələn, hələ ibtidai siniflərdə öyrətdiyimiz əksər poetik örnəklərdə qənaət hadisəsi özünü göstərir və bunların sayı kifayət qədərdir. Bu hadisələrdən birinə nəzər salaq:

“M” deyir ki, Muğanda,
O bir maralı görüb,
Mahirənin, Məsmənin,
Saçlarını o hörüb [Ə, 2002:8].

Bu bəndin birinci misrasında “m” samit səsinin sonrakı hissəsində “hərfi” sözü metaforikləşmə hadisəsinə məruz qaldığı üçün ixtisar olunsa da, dil şüurunda asanlıqla bərpasını tapır. Üçüncü misrada şəxs adlarından sonra “adlı qızların” söz birləşməsinə qənaət edilmişdir və bu da uşaq təfəkküründə mexaniki olaraq əksini tapır, kiçik bir şeir parçasında “m” hərfinin portreti incə bir şəkildə cızılır və yaxud digər bir böyüklər üçün söylənilmiş poetik örnəyə nəzər salaq:

Sevənlər şadlanır vüsala ancaq,
Olur kefləri çağ, damaqları çağ,
Ay dadaş, atma daş, mən yaralıyam,
Şəkinin, Şirvanın mən maralıyam [AFA, 1968:112].

Birinci misrada “sevənlər” feili sifəti substantivləşdiyinə görə ondan sonra çıxış etməli olan “adamlar”, “insanlar”, “şəxslər” sözlərindən birinə, dördüncü misrada isə “şəhərlərinin, mahallarının, yerlərinin” sözlərindən birinə qənaət edilmiş, yığcam bir lirik örnək yaradılmışdır. Semantik-üslubi metodun tətbiqi heç şübhəsiz ki, tədris prosesində baş verir və o, müəyyən dil hadisələrinin, sistem komponentlərinin birliyinin vəhdət halında götürülmüş bir təlim üsuludur və o da aydın məsələdir ki, “*hər hansı pedaqoji sistemin strukturu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin məcmusundan ibarətdir*” [Paşayev, 2020:102]. Semantik-üslubi metod elə bir təlim üsuludur ki, o, müəllimdən vaxtaşırı elmi və nəzəri biliklərini daha da zənginləşdirməyi tələb edir və ondan da çox innovativ olmağı, pedaqoji səriştəsini mükəmməlləşdirməyi, bilik və bacarıqlarını daha da gücləndirməyin vacib olduğunu hesab edir. Poeziyada yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz örnəklərdə qənaət hadisəsi intensiv şəkildə özünü təzahür etdirdiyinə görə müəllim semantik-üslubi metodun tətbiqi prosesini daha yaxşı olardı ki, intensiv yolla aparsın, çünki bu yol verilən biliklərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə sürətləndirir, biliklərin məhsuldarlığını artırır, mövzu ilə bağlı dərk edilmiş, öyrənilmiş biliklərin uzunömürlüyünü təmin edir.

Bəzən tədrisdə elə hallar olur ki, tələbə müəllimin semantik-üslubi metodun intensivlik yolu ilə verdiyi elmi-nəzəri bilikləri tez və sürətlə qavraya bilmir. Belə məqamlarda müəllim təlimin sürət tempini bir qədər aşağı salmalı, bilikləri xırda-xırda, aram-aram tələbələrə ötürməlidir, bu yolla da öyrədilən biliklərin

səmərəliliyini yaxşılaşdırmaq mümkündür. Məsələn, qənaət hadisəsi ilə bağlı bilikləri və məlumatları aşağıdakı kimi tələbələrə ötürmək daha məqsəduyğun olardı. Tələbələr bilməlidirlər ki, “qənaət” sözünün ən çox istifadə edildiyi sahə iqtisadiyyat elmidir. Vaxtilə farscadan dilimizə keçən “qənaət” sözü əsasında “qənaətbəxş” və “qənaətkar// qənaətkaranə” mürəkkəb leksik vahidləri də düzəlmiş və həmin ifadələr də bu və ya digər məqsədlərlə dilimizdə işlədilir. Mənası “kifayət dərəcədə olma”, “hər şeyi qənaətlə işlədən”, “aza qane olan, az bir şeylə kifayətlənən (adam)” [ƏFSL, 1985:402] demək olan bu ifadələr dil sisteminə də tətbiq edilir və burada “az söz sərf etməklə böyük fikirlər ifadə etmək” deyərkən, şübhəsiz ki, “sözə qənaət etməklə böyük mətləblər yaratmaq” da nəzərdə tutulur. Dünya ədəbiyyatının aparıcı janrından olan “poeziya”da qənaət hadisəsi, qanunu üzərində köklənən bir janrdır. Dünya dilçiliyində qənaətin hadisə, qanun, prinsip olması barədə ziddiyətli fikirlər olmasına baxmayaraq, biz poeziyada bu hadisəni qanun kimi dəyərləndirənlərə üstünlük veririk, çünki “qanun” sözünün özünün məna çözümündə “qayda, üsul, nizam” kimi anlamlar durur və poeziyada bütün yön və qurulma texnikası ilə bu anlamlara söykənir.

“Linqvokulturologiya” dil və mədəniyyətin qarşılıqlı məna əlaqəsindən bəhs edən bir elm sahəsi kimi Azərbaycanda cavan elm sahələrindəndir. Dil kateqoriyalarının bəziləri Azərbaycan nəzəri dilçiliyində linqvokulturoloji aspektdə öyrənilsə də, poeziyada bu istiqamətdə qənaət qanununun önəmli cəhətləri təhlillərdən kənarda qalmışdır. “Qənaət” anlayışı şüurlu cəmiyyətin məhsulu olub, türk xalqlarının ortaq sərvəti olan “Orxan-Yenisey” abidələrinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Mahmud Kaşğarının “Divan”ının şeir mətnlərinin əksər yerlərində özünü təzahür etdirir.

Linqvokulturologiyada qənaət qanunu.

Qloballaşan düşüncənin ümumbəşəri insanda sürətlə getdiyi, formalaşdığı bir dövrdə poeziyada qənaət qanununun linqvokulturoloji yöndə öyrənilməsi də xüsusi olaraq gündəmə gəlir, çünki dünya ölkələri və xalqları arasında poeziya örnəklərinin də qarşılıqlı tərcümə işləri geniş vüsət almaqdadır. Bu cəhətdən poeziya nümunələri bir dildən digər bir dilə çevrilərkən qənaət qanununun da özəl xüsusiyyətlərini dərinləndirən bilmək, dərk etmək olduqca mütləq və vacib şərtlərdəndir. Dünya poeziyasında qənaət qanunu, sözsüz ki, mətn və ya kontekstin təmsalında müəyyənləşdirilir, aşkara çıxarılır ki, bu da 2 şəkildə özünü büruzə verir: 1) Mətnin üst qatında; linqvokulturologiyada, koqnitiv dilçilikdə buna “eksplikasiya” da deyirlər; 2) Mətnin alt qatında; buna da nəzəri dilçilikdə “implikasiya” deyirlər. Şeir mətnlərinin üst qatındakı qənaət formal, struktur

qənaət də adlandırılır ki, tədqiqat prosesindən onları təyin edib, müəyyənləşdirmək olduqca asandır. Mətnin alt qatındakı qənaətə semantik qənaət də deyilir ki, onları müəyyənləşdirmək üçün insan təfəkkürü dərinlik, dəqiqlik tələb edir. Bu da bir qədər çətinidir. Poeziyada qənaət əsas etibarilə dil vahidlərinin buraxılması, ixtisarı, qısaltılması, sadələşdirilməsi ilə gerçəkləşdirilir ki, bu yönərdə uzun illər Azərbaycan dilçiliyində “qənaət” kəlməsi tək-tək hallarda dilə gətirilmiş, onun yerində yuxarıda sadaladığımız (ixtisar, buraxılma, qısaltma, sadələşmə və s.) ifadələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Bizim nəzərimizcə, qənaət qanununa da bir linqvistik kateqoriya kimi yanaşılmalı, o da koqnitiv dilçiliyin bir termini kimi qəbul edilməlidir, tədqiqat işində həmin terminin dilçilik terminləri arasındakı yerinə, mövqeyinə xüsusi önəm verilir. Müxtəlif sistemli dillərə məxsus poeziya örnəklərinin müqayisəli təhlili yolu ilə qənaətin bu və ya digər oxşar və fərqli cəhətlərini meydana çıxarmaq mümkündür. Çünki onların bir-biri ilə qarşılaşdırılması dünya xalqlarının bir-birini daha yaxşı başa düşməsinə, qarşılıqlı inteqrasiyanın, anlaşmanın daha dərin olmasına xidmət göstərir. Bir dilin poeziyasında yaranan qənaət qanununun digər dil daşıyıcısı tərəfindən dil şüurunda mentallaşması – başa düşülməsi, qavranılması olduqca mürəkkəb və çətin bir proses olub, oxucunun, yaxud adresatın həmin qənaəti öz şüurunda mümkün dolğunluqla təsəvvür etməsini, canlandırmasını tələb edir. Bu aspektdən yanaşdıqda dünya, o sıradan Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında qənaət özünü təzahür etdirir. Sözsüz ki, burada, yəni qarşılaşdırılan poetik örnəklərin dil sistemində qənaət qanununun fonomorfoloji leksik, semantik, sintaktik səviyyələrini dərindən bilmək və oraya dərindən nüfuz etmək vacib şərtlərdəndir. Qənaətin üslubi hadisə olması, qrammatik özəllikləri nəsr mətnləri əsasında tərəfimizdən ətraflı şəkildə araşdırılmasına baxmayaraq, bu problemin linqvokulturoloji aspektləri, xüsusən də poeziya mətnləri üzrə fundamental təhlilinə olduqca böyük ehtiyac vardır və bunları da tələbələrin diqqətinə çatdırmaq vacib pedaqoji şərtlərdəndir. Tədqiqat işində bu məsələlərlə bağlı dünya və Azərbaycan dilçiliyində koqnitivliklə əlaqəli fikirlərin sintez edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Təhlil işlərini elə aparmağı nəzərdə tutmuşuq ki, burada qənaətin ümum-nəzəri problemləri ilə bağlı heç bir linqvistik və ekstralingvistik göstərici kənarda qalmasın, çünki bunu bizdən qloballaşan dünya tələb edir. Biz sözlə, qənaət qanununun poeziyada digər xalqların (türk, ingilis, rus, fransız, alman) örnəkləri ilə Azərbaycan şeir mətnləri ilə qarşılaşdırılması ilə onun koqnitiv linqvistikada çərçivəsini, bu xüsusda yerini və mövqeyini, üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərini, psixolingvistik və sosio-

lingvistikadakı özəlliklərini, eyni zamanda məna transformasiyasını, semantik yarısdakı aspektlərini, tərcümə prosesindəki müqayisəsinin ən önəmli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulur. Poeziyada qənaət qanununun qavranılması və dərkində beyin informasiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır ki, lingvistik təhlillərin bu istiqamətdə aparılması, demək olar ki, tam şəkildə qaçılmazdır.

Nəticə/Conclusion

Ali məktəblərin universitet və kolleclərinin filoloji fakültələrində semantik-üslubi metodun tətbiqi zamanı tələbələrə test tapşırıqlarının əsasında qənaət hadisəsi üzərində çalışdırmaq da keyfiyyətli biliklərin əldə edilməsinə güclü stimül verir, dərk etmə prosesini şərtləndirir, yaddaş sindromunda qazanılmış biliklərin uzunömürlüyünü təmin edir.

ƏDƏBİYYAT / REFERENCES

1. Azərbaycan folklor antologiyası (1968). – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – 290 s.
2. Əlifba (2002). İbtidai siniflər üçün. – Bakı: Şərq-Qərb. – 225 s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti (1985). – Bakı: Yazıçı. – 416 s.
4. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2020). Pedaqogika (yeni kurs üçün). – Bakı: Elm və təhsil. – 464 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>05.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>30.10.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mahirə Hüseynova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.505

AZƏRBAYCAN ALI TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ ƏSASLANAN TƏLİM TEXNOLOGİYALARI¹

Könül Səmədova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-4061-9775>
samedovakonul74@mail.ru

Xülasə

Sivilizasiya inkişaf etdikcə təhsil də qlobal bir prosesə və qlobal bir problemə çevrilməyə başlayır. Tarixin bütün dövrlərində təhsil, təlim, tərbiyə insanın təkamülü üçün əsas vasitə hesab edilmişdir. Müəllim hər zaman insanlar üçün ideallıq rəmzinə çevrilmiş, elmə, biliyə, öyrənməyə sonsuz maraq göstərən şəxslər sivilizasiyanın bir parçası olmaq üçün təlim qədər təlimçinin də rolunun əvəzsiz olduğunu vurğulamışlar. Hazırda bu sahədə baş verən qlobal dəyişikliklər təhsilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Müasir təlimin bütün tələblərinə ayaq çatdırmaq, tab gətirmək üçün öncə dünyanın qabaqcıl pedaqoji təcrübəsini mənimsəmək və qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etmək lazımdır ki, məqalədə məhz bu texnologiyaların özünəməxsus xüsusiyyətləri və təlimdə oynadığı rolunu şərh etməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: qabaqcıl texnologiyalar, beynəlmilləşmə, innovasiya, debatlar, təkmilləşdirmə.

EDUCATIONAL TECHNOLOGIES BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE IN AZERBAIJAN HIGHER EDUCATION SYSTEM

Konul Samadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

¹ Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir – **Qrant № AEF-MCG-2022-1 (42)-12/12/5-M-12**

As civilization develops, education also begins to become a global process and a global problem. In all periods of history, education, training, and education were considered the main means for human evolution. The teacher has always become a symbol of ideality for people, and those who show infinite interest in science, knowledge, and learning have emphasized that the role of the trainer as well as the training is indispensable in order to become a part of civilization. The global changes taking place in this field are manifested at all levels of education. In order to keep up with all the requirements of modern education, it is necessary to adopt the world's advanced pedagogical experience and use advanced technologies. In the article, we have tried to interpret the specific characteristics of these technologies and the role they play in education.

Key words: advanced technologies, internationalization, innovation, debates, improvement.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Кенуль Самедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

По мере развития цивилизации образование также начинает становиться глобальным процессом и глобальной проблемой. Во все периоды истории воспитание, обучение, воспитание считались главным средством эволюции человека. Учитель всегда был символом идеальности для людей, а те, кто проявляет бесконечный интерес к науке, знаниям и обучению, подчеркивали, что роль тренера, а также обучение необходимы для того, чтобы стать частью цивилизации. Глобальные изменения, происходящие в этой сфере, проявляются на всех уровнях образования. Чтобы идти в ногу со всеми требованиями современного образования, необходимо перенимать передовой мировой педагогический опыт и использовать передовые технологии. В статье мы попытались интерпретировать особенности этих технологий и роль, которую они играют в образовании.

Ключевые слова: передовые технологии, интернационализация, инновации, дебаты, совершенствование.

Giriş/Introction

Hazırda ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də Qərbə, onun ayrılmaz hissəsi olan Avropaya inteqrasiya xətti ardıcıl olaraq reallaşdırılmaqdadır. Bu inteqrasiyada ali təhsil mühüm yer tutur. Biz düşünürük ki, ali təhsil sahəsində ölkəmizdə keçirilən islahatlar ölkə ictimaiyyətinin, xüsusən də ali məktəb müəllim və tələbələrinin fəallığından, onların proseslərdə yaxından iştirakından çox asılıdır. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən həyata keçirilən layihələrdə ölkə ali təhsilində aparılan islahatlarla bağlı nəzəri və praktik məsələlərin araşdırılması ilə yanaşı, insanların diqqətini bu məsələyə daha çox cəlb etmək, onlar arasında maarifləndirmə işi aparmaq və onların gücünün səfərbər olunmasına kömək etmək kimi məqsədlər qarşıya qoyulmuşdur.

Avropa ali təhsil modeli Azərbaycanda tətbiq edilərkən yerli mühitin xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması, bu təcrübənin onlara uyğunlaşdırılması, eyni zamanda Azərbaycan ali təhsilinin müsbət təcrübəsinin, millilik xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması da mühüm məsələlərdəndir. Hal-hazırda Azərbaycan ali təhsilinin başlıca uğurlarından biri Boloniya sisteminə qoşulmaqdır. Lakin hələ də bəzi həll olunmamış məsələlər var. Bu məsələlərin bizim tədqiqatımızla əlaqəli olan qismi təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi baxımından yeni, beynəlxalq standartlara cavab verən təlim texnologiyalarının ali təhsildə tətbiq olunmasıdır. Təhsil haqqında qanunun dördüncü maddəsində göstərilir ki, “Təhsilin əsas məqsədi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə, demokratiklik prinsiplərinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və Azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir” [TQ].

Əməkdaşlıqla təlim.

İnteraktiv təlimdə şagirdlərin, tələbələrin bir-biri ilə ünsiyyətdə olması və qarşılıqlı fikir mübadiləsi ilə problemin həll olunması aparıcıdır. Bu netod vasitəsilə dərstdə əsas rolu öyrənən oynayır. Öyrədən isə istiqamətverici rola malik olur. Əsasən pedaqoji yönümlü ixtisasların olduğu fakültələrdə bu metodun tələbələrə düzgün aşılması gələcəkdə məktəblərdə də yaxşı tətbiq olunması üçün zəmin hazırlamış olar. Çünki bu metod öyrənənlərin öz imkanlarını, şəxsi keyfiyyətlərini dərk etməsi üçün zəruridir. Bu dərkətmə kollektiv çalışma

nəticəsində ortaya çıxarsa daha effektiv olar. Müşahidələr göstərir ki, bu üsulla keçirilən dərslərdə tələbələr qarşılıqlı rəqabətdən daha çox əməkdaşlığa və kollektiv çalışmağa üstünlük verirlər. Bəzi hallarda bu texnologiyanın uğursuz nəticələri ilə də qarşılaşmaq mümkündür. Çox vaxt bunun əsas səbəbi praktik vərdişlərin zəif olması ilə əlaqədar olur.

Layihələrin hazırlanması.

Bu metodun əsas məqsədi təlimdə əldə edilən uğurların həyatda necə tətbiq edilməsinin mənimsədilməsidir. Təlim prosesində tələbələr üçün tanış olmayan, lakin əhəmiyyətli olan, real həyatdan götürülmüş ən vacib problemin həllinə, onun malik olduğu və əldə edəcəyi biliklərdən faydalanmaq əsas götürülür. *“Problemin həllində müxtəlif təlim metodları və vasitələri tətbiq edilməklə yanaşı, həm də müxtəlif elm, texnika sahəsində sınaqdan çıxmış biliklərdən interaktiv şəkildə istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Müasir pedaqoji texnologiyaların bünövrəsi kimi layihələr metodu-müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə reallaşır”*. Burada həm müasir (kompüter telekommunikasiyaları, elektron baza göstəriciləri, video və multimedia vasitələri, faks, video rabitə), həm də ənənəvi (elm və məlumat kitabları, video yazıları və b.) tədris vasitələrindən istifadə edilə bilər. Bu metodun əsas özəlliyi öyrənənlərin maraqlarının əsas götürülməsidir.

Təlim prosesində az tətbiq olunan *“Fikirlərin hücumu”* texnologiyası tələbələrdə “mən” anlayışının, səliss danışıq nitqinin, əməkdaşlıq bacarığının formalaşmasında olduqca effektiv olan texnologiya hesab edilir. Avropa təhsilinin əsasında duran “dayanıqlı kadr hazırlanması” məsələsi bu tip texnologiyaların tətbiqində özünü göstərir. Bu texnologiyanın əsas dayağı tələbədə özünə inamı yaratmağı bacarmaqdır. Əgər müəllim tələbənin fəaliyyətinə neqativ reaksiya verərsə, o zaman bu texnologiya effektivini itirər [Əhmədov, 2013].

Bəzən dərslərin blok şəklində keçirilməsi faydalı nəticə verə bilər. Blok dərslərin digər adı *“Binar dərslər texnologiyası”*dir. Bu texnologiya hal-hazırda müasir texnologiya adlansa da hələ XX əsrdən Azərbaycan təhsil sistemində istifadə olunmağa başlanmışdır. Mahiyyət etibarilə fənlər arasında əlaqə yaradan metoddur və tarixən “fənlərarası əlaqə” adlanıb. Əsas mahiyyəti iki fənni tədris edən müəllimin bir dərslərini keçməsi və dərslərin qarşılıqlı fikir mübadiləsi formasında keçirilməsidir. Əsasən, mühazirə dərslərində istifadə olunsa da, bəzən seminar dərslərində də tətbiq etmək mümkündür [Bədəlova, 2015:122].

Debatlar.

Müasir təlim metodlarının başlıca faydalı üsullarından biri debatdır. Bu üsulun üzərində daha çox dayanmaq istərdik. Çünki müasir tələbənin inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ən vacib təlim üsullarından biri hesab edilir və hazırda Avropa təhsilində qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Debatlar müəyyən bir problemə aid mübahisədir, fikirlərin bir-birinə əks nöqteyi-nəzərdən toqquşması, tərəflərin öz mövqeyini mədəni surətdə dəlillər əsasında müdafiə etməsidir. Debatçılar müzakirə zamanı hadisələrə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən baxmağa, faktları və ideyaları şübhə altına almağa və inandırmağa başlayırlar. Debatların əsasını arqumentlər – dəlillər təşkil edir. Debatlarda gərək nəinki nitqlə çıxış edəsən, eyni zamanda digər tərəfin arqumentlərini də dəf edəsən, öz mövqeyini qarşı tərəfin mövqeyi ilə qarşılaşdırasan və bununla hakimləri öz üstünlüyünə inandırasan. Bu mənada debatlar şahmat oyununa bənzəyir, çünki suala nəinki öz mövqeyindən, eyni zamanda rəqibin mövqeyindən baxaraq onun növbəti arqumentinə hazır olursan. Debatlar mövzunun qısaca və dürüst ifadəsindən başlanır. Hər qrup öz mövqeyini müdafiə edir və qarşı tərəfin arqumentlərini təkzib edir [Nəzərov, 2012].

Demokratik dövlətin gələcək vətəndaşları kimi şagirdlər debatlar vasitəsilə siyasi hadisələri başa düşə bilir və öz mövqələrini müdafiə etməyi öyrənirlər. Debatlar insanların deyil, ideyaların qarşıdurmasıdır, demokratik cəmiyyətdə isə bu qarşıdurmanın yeganə həll vasitəsi əsaslandırılmış arqumentlər ola bilər. Başqa sözlə desək, şagirdlər qarşı tərəfin özünə deyil, onun arqumentlərinə – dəlillərinə həmlə etməlidirlər. *“Pedaqoji prosesdə baş verən yeniliklərdən biri də təlimdə tərbiyəediciliyin daha da artmasıdır. İnteraktiv təlim şagirdlərə bilikvermə prosesində həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi, ekoloji, iqtisadi və digər akseoloji dəyərlər yönümündə inkişaf etdirir, formalaşdırır”* [Mərdanov, 2005:42].

Hazırda Qərb təhsil sistemi ekstensiv yolla inkişaf edir və müstəqil yolla pedaqoji məhsulun keyfiyyətinin artmasına şübhə edirlər. Nəzəriyyəçilər belə fikir bildirirlər ki, yaxın vaxtlarda pedaqogikada innovasiyalar keçmişə qayıtmağa aparıb çıxaracaqdır. Odur ki, indi intensiv və ekstensiv yolların inteqrasiyası yolu ilə pedaqoji sistemin səmərəliliyini yaxşılaşdırmağın mümkün olduğunu iddia edirlər. Lakin onu da qeyd edək ki, müəllim müasir texnologiyalardan nə qədər çox istifadə etsə də, pedaqoji sistemi nə qədər təkmilləşdirməyə çalışsaq da tələbəni kadr kimi yetişdirən əsas amil öyrəndiklərini tətbiq etmək bacarığıdır. Necə deyirlər, “iş işdə öyrənmək lazımdır”.

Nəticə/Conclusion

Hazırda respublikamızın bir sıra ali təhsil müəssisələrində və məktəblərində təlimin yeni texnologiyaları əsasında qurulan, yeni texnologiyalı metod və vasitələrə əsaslanan dərs nümunələrini nümayiş etdirə bilən bir sıra qabaqcıl müəllimlərimiz vardır. Bu sahədə müəllimlər neçə illərdir ki, öz ustalıqlarını artırır. Çünki yalnız sağlam, müstəqil, tənqidi düşüncəyə sahib müəllim bu bacarıqlara və düşüncəyə sahib şagird və vətəndaş yetişdirə bilər.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. “Avropa ali təhsilinə inteqrasiya: problemlər, perspektivlər” mövzusunda elmi praktik konfransın materialları (2011). – Bakı: – 182 s.
2. Bədəlova, Ə. (2015). Təlim-tərbiyə. Mühazirə mətnləri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 291 s.
3. Əhmədov, A., Abbasov, Ə. (2013). Ümumi təhsildə inteqrasiya, müasir yanaşmalar. //Azərbaycan müəllimi. – 10 may, – s.7.
4. Mərdanov, M. (2005). Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. – Bakı: – 200 s.
5. Nəzərov, A. (2012). Müasir təlim texnologiyaları. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 103 s.
6. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009). – Bakı: – 19 iyun.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 15.11.2024
Qəbul edilib 30.11.2024
Nəşrə tövsiyə edib *Mahirə Hüseynova*
filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.5.541

BÖYÜK TÜRKOLOQ ALİM BƏKİR ÇOBANZADƏ

İradə Kərimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0000-0002-8057-8333>
irade.kerimova.81@mail.ru

Xülasə

Zəngin elmi və bədii yaradıcılığı, o cümlədən mühüm ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə adını türkçülük tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmış böyük türkoloq alimlərimizdən biri də Bəkir Çobanzadədir. O, türk dillərini hərtərəfli tədqiq edərək onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşuna, dialektologiya, terminologiya, metodika, əlifba, qrafika və s. məsələlərinə dair çoxsaylı sanballı əsərlər yazmışdır.

Azərbaycan dilinin qrammatikası məsələləri ilə elmi şəkildə məşğul olan ilk dilçi alim də Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Onun müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu haqqındakı fikirləri “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” (1924), “Türk dili – evdə texnikum” (1928), “Türk dili” (1929), F.Ağazadə ilə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” (1929-1930), Q.Bağırzadə ilə birlikdə yazıb-nəşr etdirdikləri “Elmi qramerin əsasları” (1929) “Türk dilinin metodikası” (1932) və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda dilçilik elminin gələcək inkişafını təmin edəcək yüksək ixtisaslı milli mütəxəssislərin hazırlanmasında da B.Çobanzadənin xidmətləri təqdirəlayiq olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Dilçilik kafedrasına və bütünlükdə filologiya fakültəsinə rəhbərlik edən prof. B.Çobanzadənin elmi rəhbərliyi ilə Ə.Dəmirçizadə (1933), M.Şirəliyev (1934) kimi nəhəng dilçi alimlər burada elmi-pedaqoji fəaliyyətlərinə başlamışlar.

Açar sözlər: iltisqi, morfologiya, kök, şəkilçi, qrammatika.

THE GREAT TURKOLOGIST BEKIR CHOBANZADEH

Irada Karimova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

One of our great Turkologist scholars, Bekir Chobanzade, inscribed his name in the history of Turkism with golden letters due to his rich scientific and literary creativity and significant socio-political activities. He conducted comprehensive research on Turkic languages and wrote numerous substantial works on their phonetic, lexical, morphological, and syntactic structures and issues related to dialectology, terminology, methodology, alphabet, and graphics.

The first linguist to deal scientifically with the issues of grammar of the Azerbaijani language was Bekir Chobanzadeh. His ideas about the grammatical structure of the modern Azerbaijani language were reflected in his works "In Praise of Turkish-Tatar Linguistics" (1924), "Turkish Language – Technical School at Home" (1928), "Turkish Language" (1929), "Turkish Grammar" (1929-1930) written together with F.Aghazadeh, "Fundamentals of Scientific Grammar" (1929), "Methodology of the Turkish Language" (1932) written together with G. Baghirzadeh, and others.

Bekir Chobanzade's contributions to the preparation of highly qualified national specialists, who would ensure the future development of linguistics in Azerbaijan, are also noteworthy. As the head of the Department of Linguistics at the Azerbaijan State Pedagogical Institute and the entire Faculty of Philology, Prof. B.Chobanzade guided eminent linguists such as A.Demirchizade (1933) and M. Shireliyev (1934), who began their scientific-pedagogical careers under his leadership.

Key words: agglutinative, morphology, root, suffix, grammar.

ВЕЛИКИЙ ТЮРКОЛОГ БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ

Ирада Керимова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Бекир Чобанзаде – один из великих тюркологов, вписавший свое имя золотыми буквами в историю тюркизма своим богатым научным и художественным творчеством, а также важной общественной и политической деятельностью. Он всесторонне изучил турецкие языки и их фонетический, лексический, морфологический и синтаксический строй,

диалектологию, терминологию, методологию, алфавит, графику и т. д. Он написал много важных работ по этим вопросам.

Бекир Чобанзаде был первым лингвистом, который научно занимался грамматикой Азербайджанского языка. Его представления о грамматическом строе современного азербайджанского языка – «Занимающиеся турецко-татарской лингвистикой» (1924), «Техникум турецкого языка в домашних условиях» (1928), «Турецкий язык» (1929), «Турецкая грамматика» (1929).) написанные совместно с Ф.Агазаде – 1930), «Основы научной грамматики» (1929) «Турецкий язык и методология» (1932) и др.

Заслуги Б.Чобанзаде заслуживают высокой оценки в подготовке высококвалифицированных отечественных специалистов, которые обеспечат дальнейшее развитие лингвистической науки в Азербайджане. Профессор, заведующий кафедрой языкознания и филологического факультета Азербайджанского государственного педагогического института. Под научным руководством Б.Чобанзаде здесь начали свою научную и педагогическую деятельность такие великие лингвисты, как А.Демирчизаде (1933), М.Ширалиев (1934).

Ключевые слова: агглютинативный, морфология, суффикс, грамматика.

Giriş/Introduction

Zəngin elmi və bədii yaradıcılığı, o cümlədən mühüm ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə adını türkçülük tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmış böyük türkoloq alimlərdən biri də Bəkir Çobanzadədir. 1893-cü il mayın 15-də Kırmda, Tavrıda vilayəti Simferopol qəzasının Qarasubazar şəhərində anadan olmuş Bəkir Çobanzadə 14 yaşında ikən qeyri-adi zəkası ilə insanların diqqətini cəlb etməyi bacarmışdır. Türkologiyada yeni fikirlər müəllifi olan alimin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elm sahələrinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. B.Çobanzadə, sözün əsl mənasında, elm və millət fədaisi olmuş, yaşadığı dövrün, siyasi rejimin təhlükəli məqamlarına, ağır ittihamlarına baxmayaraq, türk dillərini hərtərəfli tədqiq edərək, onların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşuna, dialektologiya, terminologiya, metodika, əlifba, qrafika və s. məsələlərinə dair çoxsaylı sanballı əsərlər yazmışdır.

Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olan B.Çobanzadə XX əsrin 20-30-cu illərində özünün çoxşaxəli fəaliyyəti ilə təkcə Kırmda, Azərbaycanda deyil, hətta bütün postsovet ölkələrində yenilikçi, novator,

dərin intellektual səviyyəyə malik, erudisiyalı alim kimi şöhrət qazanmışdır. İbtidai təhsilini Kırmda alan B.Çobanzadə Türkiyədə – Qalatasarayda “Sultaniyyə” liseyini əla qiymətlərlə başa vurmuş, daha sonra Macarıstana göndərilmiş, Budapeşt Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə daxil olmuşdur. 1919-cu ildə universiteti qızıl medalla, fəlsəfə doktoru adı alaraq bitirir. Həmin ilin yayında Lozanna Universitetinə dəvət edilir və burada ona fəlsəfə elmləri doktoru, professor rütbəsi verilir.

B.Çobanzadənin Azərbaycanda fəaliyyəti.

1920-24-cü illərdə Kırmda yaşayıb fəaliyyət göstərən alimin sonrakı həyatı Azərbaycanla bağlıdır. Görkəmli filosof, türkoloq alim, ədib B.Çobanzadə 1924-cü ildə Bakıya dəvət edilir və ömrünün sonunadək türkologiyanın, Azərbaycan filologiyasının, ictimai fikir tarixinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərir. Prof. Ramiz Əskər yazır: “Bəkir Çobanzadə türklüyün şah əsəri “Divanü lüğət-it-türk” yazarı Kaşğarlı Mahmud və Rusiya Elmlər Akademiyasının Demidov mükafatını dörd dəfə qazanan Mirzə Kazımbəydən sonra Türk dilçiliyinin ən şöhrətli ismidir. 1915-ci ildən həyatının sonuna qədər dil tarixi, müqayisəli dilçilik, qrammatika, imla, əlifba, pedaqogika, dialektologiya, terminologiya və digər mövzularda yazdığı 150-dən çox elmi əsər bu gündə öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır” [Əsgər, 2013:14].

Görkəmli türkoloq dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, maarif, təhsil, türk dillərinin tədris metodikası kimi bir çox sahələrə aid sanballı əsərlər yazmış, öz araşdırmaları ilə Azərbaycan elminin inkişafına təkən vermişdir. B.Çobanzadə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının nəzəri məsələlərini tədqiq etməklə kifayətlənməmiş, onların orta və ali məktəblərdə tədrisi metodları, yolları haqqında qiymətli əsərlər, dərslik və dərs vəsaitləri, məqalələr yazmışdır. Onun dilimizin, milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulları haqqındakı fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Bəkir Çobanzadə “İkinci dərəcəli məktəblərdə dil dərəsi” adlı əsərində dilin əhəmiyyətindən danışarkən orta məktəb və universitetlərdə tədris olunan qrammatika dərslərindəki fərqli cəhətləri göstərərək yazır: “Dil birinci dərəcəli məktəblərdə doğur və başlayırsa, ikinci dərəcəli məktəblərdə bütün varlığı və genişliyi ilə inkişaf edir. Məqsəd dili, dil hadisələrini daha dərin, daha ətraflı və geniş surətdə öyrənmək və öyrətməkdən başqa bir şey deyildir. Birinci dərəcəli məktəblərdə dil üzərində edilən müşahidələr, ikinci dərəcəli məktəblərdə daha üsuli və mücərrəd bir şəkil ala bilər” [Çobanzadə, III c., 2007:317].

Azərbaycan dilinin qrammatikası məsələləri ilə elmi şəkildə məşğul olan ilk dilçi alim də Bəkir Çobanzadə olmuşdur. B.Çobanzadə yalnız Mirzə Kazım bəyin əsərlərini təhlil etməklə kifayətlənməmiş, ümumi dilçilik sahəsində də maraqlı əsərlər yazmışdır. Onun müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu haqqındakı fikirləri “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (1924), “Türk dili-evdə texnikum” (1928), “Türk dili” (1929), F.Ağzadə ilə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” (1929-1930), Q.Bağırzadə ilə birlikdə yazıb-nəşr etdirdikləri “Elmi qramerin əsasları” (1929) “Türk dilinin metodikası” (1932) və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır.

B.Çobanzadə təkcə hər hansı elmi fikri irəli sürməklə kifayətlənməmiş, həm də mövcud fikirlərini həyata keçirməyə çalışaraq, türk xalqlarının maariflənməsi istiqamətində əməli addımlar atmışdı.

“Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”.

“Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” adlı məqaləsində müəllif müxtəlif dillərin “şəkli təsnifi”ni verərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: “müxtəlif dillərdə söz şəkillərinin olub-olmamasına görə dillər siniflərə ayrılır. Belə təsnifə şəkli (морфологическая классификация) təsnif deyilir. Sərfin şəkillərə uğraşan qisminə şəkliyyat (морфология) deyilir. Dillər aşağıdakı qruplara bölünür: I. Hecalı dillər – sözlərində heç bir şəkilçi olmayan dillər. Çin dili, siyam dili bu dillərdəndir; II. Tərkibi dillər. Şimali Amerikada yaşayan və Şimali Amerika irqinə mənsub olan dillər bu qrupa aiddir. Türk-tatar dillərində də bu cür nümunələr mövcuddur. Lakin Şimali Amerika millətlərinin dillərində bu üsul bütün dilə aiddir; III. Sözlər yalnız şəkilçilər vasitəsilə deyil, həm də sözün kökünün dəyişməsi ilə düzəlir. IV. İltisacı (yapışdırma) dillər. Bu növ dillərdə şəkilçilər zəif surətdə kökə bağlanaraq yeni sözlər yaradır. Şəkilçilərin zəif surətdə sözlərə bağlanmasının səbəbi budur ki, hər şəkilçi kökə bağlandığı zaman öz mahiyyətini, məzmununu itirmir, müstəqil sözlər kimi qalır və digər şəkilçilər də eyni surətlə əvvəlki şəkilçiyə qoşulur. Məsələn, baba, baba+lıq, baba+lıq+lar, baba+lıq+lar+dan və s. Dünya dillərinin böyük bir hissəsi bu qrupa daxildir [Çobanzadə, II., 2007:49-50].

Böyük türkoloqun əsərlərinə nəzər yetirsək, orada dilçiliyimizdə işlənən bəzi terminlərin fərqli adlarla işləndiyinin şahidi olarıq. Prof. B.Çobanzadə fonetika terminini “səs”, söz yaradıcılığını “damar və şəkilçi”, sintaksisi “söz qrupu və cümlə”, leksikanı “məna”, intonasiyanı “avaz”, saitləri “sözünü avaz”, samitləri “tartınqı”, morfologiyayanı isə “səkliyyat” və s. bu kimi başqa terminlərlə əvəzləyərək işlətmişdir.

1928-ci ildə B.Çobanzadənin “Türk dili” dərsliyi işıq üzü görür. Kitabda “Qısa mədxəl” adlanan “Giriş” hissədə türk dili və onun şöbələri haqqında məlumat verilmiş, sonrakı bölmələrdə söz, sözün kökü və şəkilçi, söz yapıcı və söz dəyişdirici, feili şəkilçilərdən, zərf və köməkçi nitq hissələrindən bəhs olunmuşdur. Müasir dilçiliyimizdə qrammatika bölməsi iki hissəyə ayrılır: morfologiya və sintaksis. B.Çobanzadə yazır: “Lisaniyyatda sözlərin şəkilləri ilə məşğul olan qisminə sərf (qrammatika) deyilir və sözlərin şəklinə də – sərfi hadisələr deyilir” [Çobanzadə, Ic., 2007:45]”. “Türk sərfinin tədrisi üsulu”ndan bəhs edən B.Çobanzadə dilin dörd bölməsi ətrafında araşdırmalar aparır: 1. sövtiyyat; 2. şəkliyyat; 3. nəhv; 4. mənaiyyat [Çobanzadə, IIIc., 2007:150]. “Türk dili” kitabının əsas məqsədi “özbaşına çalışacaq olan oxucuya, bir tərəfdən türk dilinin tabe olduğu əsas qanun və qaydalar haqqında məlumat vermək, digər tərəfdən bu qayda və qanunları öyrənərək türkcə doğru oxuyub yazmanı təmin etmək” kimi göstərilə də, əsər daha çox türk dilini, konkret olaraq Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərə metodik tövsiyələr vermək üzərində qurulmuşdur. Kitab bir çox mövzuları əhatə etmişdir.

B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı saysız-hesabsız araşdırmalar apararaq, nəhayət, 1930-cu ildə Fərhad Ağazadə ilə birlikdə “Türk qrameri” əsərini nəşr etdirmişdir. Əsərin “Başlangıç” hissəsində tərtib edilmiş bölmələrin müəllifləri haqqında məlumat verilir: “imla”, “durğu işarələri” bəhsləri F.Ağazadə, qalan “müqəddimə”, “sövtiyyat”, “şəkliyyat”, “nəhv” və “məna” bəhsləri və bibliografiya B.Çobanzadə tərəfindən tərtib edilmişdir” [Çobanzadə, 1930:65]. Kitabda Azərbaycan, qazax, qırğız, qaraçay, osmanlı, türkmən dilləri üzərində müqayisəli təhlillər aparılmış, həm də “Orxon-Yenisey” kitabələrinin, Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət it-türk”, “Kutadqu-bilik” və digər abidələrin fərdi dil xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, Azərbaycan dilinin ıfahi və yazılı dili, səs və hərfi müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilmişdir. Kitabın “Şəkliyyat-morfoloji” adlanan bölməsində sözlərin iki hissədən ibarət olduğu yazılır: kök və şəkilçi. Sərfin bu iki hissədən bəhs edən hissəsinə şəkliyyat (morfoloji) deyilir [Çobanzadə, 1930:99].

Nəticə/Conclusion

B.Çobanzadə Azərbaycanda çalışdığı 13 il müddətində dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, habelə dil və ədəbiyyatın tədrisi metodikası elminin inkişafına dəyərli töhfələr verərək, adı çəkilən sahələrə aid 15 kitab və 150-dən artıq elmi məqalə qələmə almışdır. Ən əsası da Azərbaycanda dilçilik elminin

gələcək inkişafını təmin edəcək yüksək ixtisaslı milli mütəxəssislərin hazırlanmasında B.Çobanzadənin xidmətləri təqdirəlayiqdir.

Türk xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə fəal mübarizə aparan B.Çobanzadə Orta Asiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstan və Kırımın latın əlifbasına keçidlə əlaqədar iş aparmış, eyni zamanda Tavrid, Bakı, Daşkənd, Fərqanə və Buxara ali məktəblərində türkologiyanın ayrı-ayrı problemlərinə dair mühazirələr oxumuşdur (1920-1936). Görkəmli alim Britaniya və Ərdəbil nüsxələri əsasında Ş.İ.Xətai “Divanı”nın müqayisəli mətnini hazırlamışdır.

Göründüyü kimi, böyük alim Bəkir Çobanzadənin türkologiya sahəsində irəli sürdüyü elmi fikir və mülahizələr bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan dilçiliyi – 100 jurnalı (2021). / Tərtib edənlər: İradə Kərimova, Sevinc Sadıqova). – Bakı: – 104 s.
2. Çobanzadə, B. (1924). Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. – Bakı: Azərnəşr. –213 s.
3. Çobanzadə, B. (1930). Türk qrameri. – Bakı: Azərnəşr. – 202 s.
4. Çobanzadə, B. (1932). Elmi qramer məsələləri / “Müəllimə kömək” jurnalı. –№ 8-9.
5. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. I cild. / Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Məmməd Adilov. – Bakı: Şərq-Qərb. – 336 .
6. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. II cild. /Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Məmməd Adilov. – Bakı: – Şərq-Qərb. – 368.
7. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. III cild. /Nəşrə hazırlayan: Arif Ramazanov, Tərhan Quliyev. – Bakı: – Şərq-Qərb. – 342 s.
8. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. IV cild. /Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Məmməd Adilov). – Bakı: – Şərq-Qərb. – 421 s.
9. Əsgər, R. (2013). Bəkir Çobanzadənin bədii əsərləri // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. –s.17-26.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 15.10.2024
Qəbul edilib 03.11.2024
Nəşrə tövsiyə edib Mirvari İsmayılova
filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.5.507

İNGİLİS DİLİNDƏN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ SEMANTİK VƏ LEKSİK UYGUNLUQLAR

Tamilla Turabova

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org/0000-0003-4980-850>

tamilla.turabova@mail.ru

Xülasə

Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. Tərcümə müəyyən bir prosesin nəticəsidir, onu bir fakt kimi qəbul edirik. Bu prosesin nəticəsində bir dildə yazılmış mətnin əsasında ikinci bir dildə formaca yeni, məzmunca birinci mətnə yaxın bir mətn meydana gəlir.

Tərcümənin həddindən artıq çətin bir proses olmasına baxmayaraq, edilən tərcümə elə oxunaqlı və təbii olmalıdır ki, qarşıdakı insan onu rahat başa düşsün.

Bu baxımdan məqalədə ingilis dilindən ana dilinə tərcümə zamanı ingilis dilinin semantikasında onun çətinliklərinin aradan qaldırılması yollarından, ədəbiyyat və linqvistikada sinxron tərcümənin bəzi problemlərindən bəhs edilir. Məqalədə həmçinin müasir ingilis dilində tərcümənin müxtəlif növləri, onların semantikasi və ana dilinə tərcümənin leksik variantları da təhlil edilir.

Açar sözlər: ingilis dili, semantika, Azərbaycan dili, uzlaşmalar, tərcümə.

SEMANTIC AND LEXICAL CORRESPONDENCES IN THE PROCESS OF TRANSLATION FROM ENGLISH

Tamilla Turabova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Translation has emerged as a means of communication since people speaking different languages came together. Translation is the result of a certain process, we accept it as a fact. As a result of this process, based on the text written

in one language, a new text is created in a second language in form, close to the first text in content.

Although translation is a complicated process, the translation should be so readable and natural that the person in front of you can easily understand it.

In this regard, the article discusses ways to overcome the difficulties in the semantics of the English language during translation into the native language, as well as some issues of synchronous translation in literature and linguistics. The article also analyzes various types of translation in modern English, their semantics, and lexical variations in translation into the native language.

Key words: English, semantics, Azerbaijani language, agreements, translation.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Тамилла Турабова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Перевод появился как средство общения с тех пор, как люди, говорящие на разных языках, объединились. Перевод – это результат определенного процесса, мы принимаем это как факт. В результате этого процесса на основе текста, написанного на одном языке, создается новый текст на втором языке по форме, близкий к первому тексту по содержанию.

Несмотря на то, что перевод – чрезвычайно сложный процесс, сделанный перевод должен быть настолько читабельным и естественным, чтобы человек перед вами мог легко его понять.

С этой точки зрения в статье также говорится о путях преодоления трудностей при переводе с английского на родной язык, в семантике английского языка и некоторых проблемах синхронного перевода в литературе и лингвистике. В статье также анализируются различные виды перевода на современный английский язык, их семантика и лексические варианты перевода на родной язык.

Ключевые слова: английский язык, семантика, азербайджанский язык, координация перевод.

Giriş/Introduction

Mətnə ifadə olunan referensial mənaların verilməsi zamanı mənə tərcüməsinin uyğun olmaması tərcüməçinin rastlaşdığı əsas problemdir. Mənə vahidləri – morfemlər, sözlər, sabit söz birləşmələri – öz referensial mənaları ilə tam həcmdə uyğun olan 2 müxtəlif dil yoxdur. Bunu xüsusən 2 müxtəlif dilin – Azərbaycan və ingilis dili söz tərkibinin materialları əsasında nümayiş etdirmək olar. İki dilin leksik vahidləri arasında semantik uyğunlaşmaları bütövlükdə 3 əsas tiplərə aid etmək olar.

- 1) Tam uyğunlaşma;
- 2) Qismən uyğunlaşma;
- 3) Uyğunlaşmanın olmamağı.

Bu 3 tipə ayrı-ayrılıqda baxsaq, tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün xüsusi maraq və çətinlik təşkil edən iki sonuncu tipi nəzərdə tutmalıyıq [Bayramov, 2008:102].

Tərcümə prosesində semantik və leksik uyğunluqlar.

Müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin referensial mənası ilə bütöv həcmdə tam uyğulaşması halları nisbətən azdır. Bu sözlər birmənalıdır, yəni 2 dildə ancaq bir leksik mənası var: onların sayı dilin leksikonunda olan ümumi söz cümləsi ilə müqayisədə nisbətən azdır. Bura aşağıda göstərilən leksik qrupa məxsus olan sözlər aiddir:

- 1) Xüsusi və coğrafi adlar: Norman – Nomon, Moskva – Moscow, Polşa – Poland;
- 2) Elmi və texniki terminlər, məs: Loqaritm – logarithm, Hidrogen – hydrogen, Proton – proton, Ekvator – equator, Voltmetr – voltmeter;
- 3) Verilmiş 2 sözün semantikasına yaxın olan bəzi qrup sözlər, əksər ayların adı ilə bağlıdır: Məs: Sentyabr – September, Oktyabr – October, Noyabr – November. Bura say kimi özünəməxsus söz qrupu aiddir: milyon – million.

Elə düşünmək olmaz ki, yuxarıda verilən qrupların bütün sözləri tam uyğunlaşmalar cərgəsinə aiddir. Belə ki, əksər hallarda sözlər – terminlər çoxmənalılıqla xarakterizə olunurlar və başqa dildə bir yox, bir neçə uyğunluqları olur. İngilis termini – power – fizikada güc, qüvvə, enerji, riyaziyyatda isə həmçinin dərəcə mənasını daşıyır.

Xüsusən texniki terminologiya fərqlənir; belə ki, Azərbaycan termini “kamera” – ingilis dilində chamber, compartment, camera (fotoaparat), tube (təkrar kamera), cell (həbsxanada kamera – otaq) deməkdir.

Bir ölkəyə aid olan nadir və yaxud az məşhur olan adlar adətən birmənalı və tam uyğun olurlar. Məs: Oxlu kirpi – porcupine; Qızıl qaz – flamingo. Lakin yaxşı tanınmış heyvanların adları nəinki zooloji terminlərə, hətta ümumi işlənən leksikaya daxildir və bununla çoxmənalılıq qazanırlar. İngilis sözü “tiger” “pələng” mənasından savayı bu mənaları daşıyır: qəddar insan, təhlükəli rəqib, davakar, xuliqan, dələduz.

Nadir hallarda 2 dildə çoxmənalı sözlərdə tam uyğunluğa rast gəlmək olar. Belə ki, Azərbaycan sözü “şir” ingilis sözü “lion” kimi bu mənaları daşıyır: 1) nəhəng yırtıcı heyvan; 2) məşhur, dəb qoyan adam; 3) bürc və zodaik işarəsi.

Çox geniş yayılmış hallardan biri də 2 leksik vahidin müqayisədə uyğunluğudur. Hər dildə sözlərin böyük əksəriyyəti çoxmənalılıqla xarakterizə olunur, bununla belə bir dildə sözün mənalarının sistemi, adətən başqa dilin mənalar sistemi ilə tam uyğun olmur. Belədə müxtəlif hallar müşahidə olunur. Hərdən sözün məna dairəsi başqa dildə olan həmin sözün məna dairəsindən də geniş olur.

Belə ki, Azərbaycan dilində “xasiyyət” ingilis “character” ilə belə məna kəsb edir:

- 1) İnsanın psixoloji xüsusiyyətlərinin cəmi;
- 2) Möhkəm iradə, məqsədə çatmaqda iradə;
- 3) Xüsusiyyət, keyfiyyət, nəyin isə orijinallığı.

İngiliscə “character”də elə bir məna var ki, o, Azərbaycan sözündə yoxdur və Azərbaycan dilində ayrı sözlərlə verilir. 4) ad, şöhrət; 5) yazılı zəmanət, xarakteristika; 6) fərq, cizgi, əlamət, keyfiyyət; 7) məxsusiyyət; 8) ədəbi obraz, qəhrəman, pyesdə iştirak edən şəxs; 9) çap işarələri, hərf, simvol.

Geniş yayılmış hallardan biri də odur ki, 2 söz həm uyğun, həm də uyğun olmayan mənalar daşıyır.

Belə ki, Azərbaycan sözü “masa” və ingilis sözü “table” ancaq mebel əşyası mənasında uyğundurlar, lakin başqa mənalarda fərqlənirlər: Azərbaycan dilindəki masa sözünün “təam, qida” (“masa və mənzil”, “pəhriz masası”) və “müəssisə”, dəftərxanada şöbə (məs: tapıntı masası, pasport masası) kimi mənaları var. Hansı ki, ingilis “table” sözündə bu mənalar belə sözlərlə ifadə olunurlar: board, food cooking, diet and office, department [Türkevär, 2009:402].

O biri tərəfdən isə ingilis dilində “table” sözü elə mənalar daşıyır ki, bunlar Azərbaycan dilində yoxdur və onlar belə sözlərlə verilir: lövhə, pılətə, cədvəl, dağ yaylası və s. Bir qədər başqa hallar o zaman olur ki, iki söz müxtəlif dillərdə

öz referensial mənaları ilə uyğunlaşsın, demək, bu dillərin birində elə söz var ki, verilmiş anlayış növlərini təyin edir, amma başqa dildə belə bir söz olmur.

Belə ki, “mebel əşyası” mənasını daşıyan Azərbaycan sözü “masa” və ingilis sözü “table” ilə tam uyğunlaşır, lakin masanın müxtəlif növlərindən biri olan “yazı masası” sözünü təyin etmək üçün ingilis dilində “desk” sözü var, o zaman Azərbaycan dilində bu anlayış üçün söz birləşməsi – yazı masası işlətmək lazım olur.

Azərbaycan sözü “ev” – ingilis sözü “house” “bina” və “sülalə” mənalarda uyğundur (məs., Romanovlar evi – the House of Romanovs), lakin ayrı mənalarda uyğun gəlmirlər: Azərbaycan sözü ev, ocaq, yaşayış yeri mənası ingilis sözü “home”la uyğun gəlir, həmçinin “müəssisə, idarə” mənası var, o da tərcümə olanda kontekstdə baxılır:

- 1) uşaq evi – children’s və ya orphanage;
- 2) ticarət evi – commercial firm;
- 3) islahat evi (yeri) – reformatory;
- 4) oyun evi – gambling house və ya casino;
- 5) dəlixana – lunatic asylum.

İngilis sözü “house”un bir çox mənalara var ki, onlar Azərbaycan sözü “ev”də yoxdur. Məs., parlament palatası (the House of commons).

Bir qədər ayrı xarakter daşıyan hallar var ki, onları başqa dillə müqayisədə bir dildə mənanın qeyri-diferensiallığı adlandırmaq olar.

Belə ki, Azərbaycan dilində “əl və qol” sözü var, ona da ingilis dilində 2 söz uyğun olur – arm və hand, onlar da özlüklərində daha dar məna daşıyır: “arm” – yuxarı ətraf-çiyindən biləyədək, hand isə – bilək. Lakin Azərbaycan sözü “əl” bütöv ətraf deməkdir.

Analoji olaraq Azərbaycan sözü “ayaq”da bütöv aşağı ətrafda ingilis dilinin 2 sözü uyğundur: leg – ayaq, pəncə istisna etməklə və “foot” – pəncə.

Azərbaycan dilində “barmaq” sözünə insan bədəninə hissəsi mənasına ingilis dilində 3 söz uyğundur: “finger” – əldə barmaq, “thumb” – əldə baş barmaq və “toe” – insanların və heyvanların ayaqlarında barmaq. Belə analoji misallar çox gətirmək olar. Saat (watch, clock, alarmclock), yorğan (blanket, quilt), dam (dawn, evening glow, sunset), velosiped (bicycle, tricycle), yeməxana (dining-room, mess, canteen, refectory), sıyıq (porridge, gruel), rahat (comfortable, convenient), imtina etmək (abstain), özünü saxlamaq (refrain) [Bayramov, 2008: 59].

Semantik cəhətdən diferensiasiya olunmayan ingilis sözləri.

Azərbaycan sözləri ilə müqayisədə semantik cəhətdən diferensiasiya olunmayan ingilis sözləri var. Stove (soda, piletə, mətbəx), cold (zökəm, soyuqlama), cherry (albalı, giləs), strawberry (bağ çiyələyi, meşə çiyələyi), story (hekayə, povest), poem (şer, poema), lue (mavi, göy), stale (boyat, ağır hava), to wash (qab yumaq, paltar yumaq), to draw (aralamaq, çəkmək, örtmək).

Qeyd etmək lazımdır ki, söhbət sözlərin çoxmənalılıqlarından getmir, demək olmaz ki, Azərbaycan sözləri “əl” və “ayağ”ın iki mənası var və yaxud ingilis cherry 2 müxtəlif (albalı və giləs) mənanı daşıyır. Yuxarıda qeyd olunmuş halda bu sözlərin ancaq bir mənası var, lakin bu mənanın həcmi ayrı dildə olan uyğunlaşmalardan fərqli olaraq, bütövlüklə genişdir.

Bu baxılan hal prinsipial olaraq o haldan fərqlənir ki, nə zaman hər hansı bir dildə olan bir sözün müxtəlif mənalılarına başqa bir dilin müxtəlif sözləri uyğun gəlir. Məs., Azərbaycan dilində “nədən isə ölmüş və yaxud xəsarət almış insan” mənasını daşıyan “qurban” sözünə ingilis dilində “victim” sözü uyğundur, lakin Allaha gətirilən qurbanlıq bir əşya və ya heyvan və “könüllü nədənsə imtina etmək” mənasını daşıyan söz “Sacrifice” sözüdür.

Azərbaycan dilində olan “dəmir” və “çuqun” sözləri iki müxtəlif metalın adı kimi izah olunur. Məs., dəmirin və çuqunun istehsalı ingilis sözü “iron” və “cast iron” (çuqun) kimi olan söz birləşməsi var. Analoji olaraq, Azərbaycan sözü “stul” (kətil) və “kreslo” ingilis sözləri “chair” və “armchair” uyğun gəlir.

Dilimizdəki “oğurlamaq, qaçırmaq” ingilis sözü “kidnap”a uyğundur, lakin qızın qaçırılmasına qaldıqda “abduct” feili işlədilir [Türkever, 2009:350].

Bu misallardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dili lazım olanda insan əlinin hər hansı bir hissəsinə işarə etmək üçün xüsusi sözlər işlədilməsinə imkan versin. Məs., çiyin, bilək, lakin Azərbaycan dilində semantiki cəhətdən diferensial olmayan “əl” sözü ingilis sözü “arm” və “hand” arasında olan fərqi dəqiqləşdirməyə imkan verir, ancaq ingilis dili bu fərqi dəqiqləşdirməyi məcbur edir. Beləcə, ingilis dilinin vasitələri ilə “albalı və giləs” arasında olan fərqi, yaxud “göy rəng və mavi rəng” arasında dəqiqləşdirmək olar. Ancaq belə bir diferensiasiya növünə ehtiyac olmayan halda ingilis dili oxucunun sərəncamına semantiki bölünməyən “cherry, blue” verir.

Belə ki, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə “əl” tərcümə olunan zaman hər dəfə “arm” and “hand” arasında seçim etmək lazımdır. Məs., O, əlində kitab tutmuşdur cümləsində “hand” sözünün istifadəsini tələb edir. Lakin “O, əlində (qucağında) uşaq tutmuşdur” cümləsi isə “arm” sözünün istifadəsini tələb edir. “O əlindən yaralanmışdır” belə tərcümə oluna bilər – He was wounded in the arm.

Nəticə/Conclusion

Tərcümə üçün çoxmənalılıq kimi belə hal o mənada çətinlik törədir ki, semantik cəhətdən diferensial olmayan sözün verilməsi zamanı mümkün olan uyğunluqlar arasında seçim aparmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, tərcümə tarixi və prosesi mürəkkəb bir inkişafın nəticəsidir. Bu prosesdə informasiyanın ötürülməsi yolları çətin ziqzaqlardan keçir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bayramov, Q. (2008). Tərcümə sənəti. – Bakı: Elm. – 218 s.
2. Qurbanov, A. (2019). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. – Bakı: AMEA. – 464 s.
3. Seyidov, Y. (2002) Azərbaycan dilinin qrammatikası – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. – 370 s.
4. Turksever, O.İ, Hacıyev, E.İ, Huseynov A.R. (2009). A Practical Grammar of Contemporary English. – Bakı: Qismət. – 526 s.
5. Берман, И. (1977). English Grammar. – Киев: Вища школа. – 294 с.
6. Ilyish, B.A. (1971). The structure of Modern English. – Leningrad: Prosveshnie. – 366 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>01.12.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>04.12.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>20.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.595

DİLÇİLİKDƏ LİNGVİSTİK MODELƏSMƏ ANLAYIŞI

Hüsniyyə Tanrıverdiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-3365-8787>

husniyya.tanriverdiyeva@gmail.com

Xülasə

Model subyektin həll etdiyi məsələlər üçün vacib, ixtiyari təbiətli obyekt orijinalın xüsusiyyətlərini, xarakteristikasını və əlaqələrini əks etdirən informasiyanı almaq və saxlamaq məqsədi ilə yaradılmış xüsusi obyektidir. Hər hansı bir ontoloji dil obyektini təkrarlayan model onu sxemləşdirməkdən daha çox obyekt haqqında yeni məzmunlu bilikləri yaratmalıdır. Tədqiqat obyektini əks etdirən və ya təkrarən yaranan, fikri təsəvvür edilən və ya maddi reallaşmış sistem olan modelləşmə onu (obyekti) elə əvəz etməlidir ki, onun öyrənilməsi bizə obyekt haqqında yeni informasiya versin. Linqvistik model dilçilər tərəfindən real və ya təsəvvür olunan aləmin süni şəkildə yaradılmış inikasıdır. Model anlayışı dilçilikdə müxtəlif mənalarda işləndilir. Məsələn, mətndə hansısa dil vahidinin və ya obyektinin, eləcə də formal qrammatikada metadil xüsusiyyətlərin verilməsi üsuludur.

Açar sözlər: linqvistik modellər, dildə məcazlaşma, metafor və metonimiya, dildə linqvistik ideyalar, kibernetik modelləşmə.

THE CONCEPT OF LINGUISTIC MODELING IN LINGUISTICS

Husniyya Tanrıverdiyeva

Azerbaijan University of Languages

Abstract

A model is a special object created with the aim of receiving and storing information reflecting the properties, characteristics and relationships of the original, an object of arbitrary nature, important for the problems solved by the subject. A model that reproduces any ontological language object should create new content knowledge about the object rather than schematizing it. Modeling,

which is a system that reflects or reproduces the object of study, is a system that is conceptually imagined or materially realized, and should replace it (the object) in such a way that its study gives us new information about the object. A linguistic model is an artificially created image of the real or imagined world by linguists. The concept of model is used in various senses in linguistics. For example, it is a method of giving some linguistic unit or object in a text, as well as metalinguistic features in formal grammar.

Key words: linguistic models, metaphor in language, metaphor and metonymy, linguistic ideas in language, cybernetic modeling.

ПОНЯТИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Хусния Танривердиева

Азербайджанский университет языков

Резюме

Произвольный объект, важный для задач, решаемых субъектом модели, – это специальный объект, созданный с целью получения и хранения информации, отражающей признаки, характеристики и связи оригинала. Модель, воспроизводящая любой объект онтологического языка, должна создавать новые содержательные знания об объекте, а не схематизировать его. Моделирование, представляющее собой систему, отражающую или воспроизводящую объект исследования, воображаемую или материально реализуемую, должно заменить его (объект) таким образом, чтобы его изучение давало нам новую информацию об объекте. Лингвистическая модель – это искусственно созданное лингвистами представление реального или воображаемого мира. Понятие модели используется в лингвистике по-разному. Например, это способ предоставления какой-либо языковой единицы или объекта в тексте, а также метаязык в формальной грамматике.

Ключевые слова: лингвистические модели, метафора в языке, метафора и метонимия, лингвистические идеи в языке, кибернетическое моделирование.

Giriş/Introduction

“Model” termini dilçiliyə riyazi metod kimi, XX əsrin ikinci yarısından

strukturalistlər tərəfindən riyazi dilçiliyə kibernetik metod və ideyaların tətbiqi ilə əlaqədar elmi müstəviyə daxil edilmiş və tətbiqi dilçiliyin intensiv inkişafı ilə bağlı geniş şəkildə işlədilməyə başlanılmışdır. Dilçilik elmində modelləşmə metodu linqvistik proses və hadisələrin dərinliyinə enib onun əyaniləşdirilməsi ilə bağlıdır. Modelləşmə sayəsində məsələnin mahiyyətinə nüfuz etmək, onun müxtəlif parametrlərini müəyyənləşdirmək olur. Lakin bütün hallarda model və modelləşmə formal xarakter daşıyır və riyazi sistemə aiddir [yazykoznanie.ru /content/view/77/266].

Linqvistik modelləşmə hansısa linqvistik obyektin abstraklaşması və ya ideallaşmasıdır olmaqla fərziyyəvi xarakter daşıyır və orijinalın analoqu kimi mövcud olur. Linqvistik modelləşmə prosesində qrammatik qaydalar və məsələnin funksional tərəfi diqqət mərkəzində saxlanılır. Elmin bütün sahələrində müşahidəsi çətin və ya real müşahidəyə gəlməyən obyektlər modelləşdirilir və bu onların öyrənilməsini müəyyən dərəcədə optimallaşdırır.

A.N.Baranov müasir nəzəri dilçilikdə tətbiq edilən modelləri belə təsnif edir: komponent modelləri və ya struktur modelləri (X nədən hazırlanır); proqnozlaşdırıcı modellər (müəyyən şəkildə X-in davranışını proqnozlaşdırmaq); təqlidedici modellər (zahirən X kimi davranmaq); diaxronik modellər (zaman keçdikcə X necə və niyə dəyişir)” [Баранов, 2001:11].

Linqvistik müstəvidə model linqvistik məqsədlər üçün öz davranışı ilə orijinal obyektin davranışını sadələşmiş formada təqlid edən, təkrarlayan real və ya fikrən yaradılmış quruluşudur. Modelləşmənin əsas məqsədi insanın bütün dil qabiliyyətini modelləşdirməkdir. Model anlayışını hər hansı bir dil vahidinin (söz və ya cümlə) tip, nümunəsi, dil obyektlərini təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmuş sxem və ya simvollar, metadildə qeyd alınmış strukturun formallaşması kimi izah etmək olar. Linqvistik modelləşmə abstraksiya və ideallaşdırmadan istifadəni tələb edir. İstənilən model orijinalın mümkün yaradılması fərziyyəsinə əsaslanır və orijinalın funksional analoqunu təmsil edir ki, bu da biliklərin modeldən orijinala köçürülməsinə imkan yaradır.

Kibernetik dilçilikdə danışıqın modelləşdirilməsi aşağıdakı anlamlarda başa düşülür. Danışıq davranışının əsasında hansısa ümumilik olmasaydı, təbii ki, insanlar arasında kommunikasiya baş tutmazdı. Qeyd olunan ümumilik konkret dilin dil mexanizmi ilə sıx bağlıdır. Dil mexanizmi bütün aspektlərdə sarsılmaz əlaqəli sistemə malikdir. Danışıqın yaranması fonemini dil

fəaliyyətinin möhkəm komponenti kimi modelləşmə xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Dilin strukturunun bilmədən dil davranışı modelini qurmaq mümkünsüzdür. Danışığın səhih modeli dil mexanizminin gücünü özündə əks etdirir. Dil fəaliyyətinin modeli məxsusi linqvistik modellərin əsas tipidir. Ona münasibətdə linqvistik tədqiqatların modeli və metamodellər köməkçi rolunda çıxış edirlər. Tədqiqat modelləri dilçilərin dil fəaliyyətinin modellərini (məsələn, hər hansı bir dilin qrammatikasını) şərh edərkən istifadə etdikləri anlayışların seçimini obyektiv əsaslandırmaq üçün təyin olunmuşdur. İdealda onlar tədqiqatlarda subyektiv amilin rolunu minimuma endirir və müəyyən anlamda dil fəaliyyətinin modelinin adekvatlığının ölçüsü kimi çıxış edir.

Dilçilər dilin linqvistik strukturunun təsvirini adətən intellektual struktur modeli kimi təsvir edirlər. Sosial məqsədlər baxımından bu çox effektiv görünür və, bir qayda olaraq, ana dilinin, habelə başqa dillərin öyrənilməsi, tərcümə, redaktə məqsədi ilə tətbiq edilir. [Abdullayev, 2013].

Müasir dilçilikdə dilin modelinin müəyyənləşdirilməsi kibernetik sistem üçün nəzərdə tutulmuşdur, yəni dilin modelləşməsi, əslində, kibernetik modelləşmənin tərkib hissəsidir. Modelləşmə tərcümə və süni intellektlə bağlı məsələlərdə son dərəcə əhəmiyyətlidir. Müasir dilçilikdə modelləşmənin elmi praktik əhəmiyyəti də əsasən bununla bağlıdır. Həmin məsələ ilə bağlı əsas məqamlara nəzər yetirək.

Dilin linqvistik modelinin yaranması sahəsində xeyli uğurlar əldə edilmişdir. Məhz bu da nitq davranışının kibernetik modelini yaratmaq sahəsində çox faydalıdır. İnsan dil vasitəsi ilə fəal və düşünülmüş şəkildə maddi varlığı dil vahidləri ilə modelləşdirməyə çalışır. Buna da səbəb insanın nitq mexanizminə sahib olmasıdır. Nitq mövcudluğu reallıqdır. Mətnin müəllifinə ifadə edəcəyi fikir həmişə məlum olur, qarşı tərəf isə onu dinlədikdən sonra mətni qavrayır. Üçüncü şəxs isə müşahidəçi rolunda çıxış edir. İkinci tərəf kimi, o da mətni dinlədikdən sonra nəyisə qavrayır, lakin ikinci şəxsdən fərqli olaraq, nitq ona ünvanlanmayıb.

Nəzəri və tətbiqi dilçiliyin nailiyyətləri əsasında dil davranışının kibernetik modelinin yaradılması danışığın törəməsi və qavranılması əsaslı şəkildə birinin digərindən fərqləndiyini göstərir. Azərbaycan dilindəki aşağıdakı cümlələrə fikir verək:

/Əli xəstələnib//; /Zöhrə oraya getdi//.

Bu cümlələrdə adı çəkilmiş “Əli” və “Zöhrə” konkret şəxs kimi real olaraq mövcuddur. Amma söhbət anına qədər dinləyici üçün “Əlinin

xəstələnməsi” və yaxud “Zöhrənin getməsi” faktı məlum deyildir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, adresat üçün danışığ anına qədər nə Əli xəstə idi, nə də Zöhrə onun yanına getmişdi. Adresat bunun əsasında mətnin məzmunca nəticəsini müəyyənləşdirə bilir. Məhz mətnin təhlilinin kibernetik sistemində məzmunca nəticə çıxarmaq bacarığı mütləq nəzərə alınır.

Üçüncü şəxs üçün nəticə çıxartmaq daha da çətinləşir. Bu faktlar danışığ aktı ilə bağlı dərin linqvistik tədqiqatlar tələb edir. Belə məqamlarda dil vahidlərinin semantik tədqiqatlarının əhəmiyyəti birə-iki artır, çünki bu zaman hər bir sözün, dil işarəsinin funksiyalarına ciddi əhəmiyyət verilir. Bu məqsədlə */Əli yenə gəlmişdi//* cümləsini təhlil edək. Cümlənin semantik qatında Əlinin gəlişinin ilk dəfə olmaması eksplisit şəkildə ifadə olunmuşdur. Burada “yenə” sözünün semantik yükü aydın hiss olunur. Dil davranışının modelləşməsi zamanı bu xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki:

1) dil fəaliyyətinin modelləşdirilməsi kompüter dilçiliyinin vəzifəsidir. Avtomatik lüğətləri buna misal göstərmək olar. Bu sistem kibernetik tədqiqat sistemidir;

2) dil mexanizminin modelləşdirilməsinin son məqsədi mətni yaratmaqdır. Bu vaxt tapşırığın verilməsi və fikrin anlaşılması, məzmun və forma əlaqəsi, məzmunun həqiqətə uyğunluğu və s. problemlər mərkəzdə yer alır. Belə olan halda semantika ilə referensiyanın əlaqəsini təsvir etmək zərurətə çevrilir. Bu məsələ dil fəaliyyətinin müxtəlif situasiyaları üçün lüğətlərin hazırlanmasını tələb edir, çünki dil fəaliyyətinin təbii situasiyasını lüğətlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Uşaq və ya dil öyrənən şəxs dilə konkret sözlər əsasında yiyələnir. Dil mexanizmi barədə tam təsəvvürlər sözlərin işlədilməsi ilə yaranır. Məna və mənalar sisteminə malik diskret işarələr barədəki təsəvvürlər məna daşıyıcısı olan sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarətdir. Sözlər lüğət vasitəsi ilə təsvir olunan fikri vahidlər olmaqla dil işarələri inventarı fərziyyəsindən yüksəkdə deyil, ancaq yüksək ehtimal gücünə malikdir. Bu əsasda avtomatik lüğətləri yaradarkən qarşıya leksikoqrafik çətinliklər çıxır;

3) sözlü ifadə olunmayan mənaların çıxarılması qaydalarının yaradılması sözlərin omonim və sinonimliyinin təyin olunması qaydalarının həlli zamanı semantikanın sistemə struktur təhlilini tələb edir. Modelləşmənin obyekt kimi referensial mənənin çıxarılma qaydaları süni intellektin ekspert sistemi üçün aktualdır. Çünki EHM tərəfindən intellektual fəaliyyətin komandası təbii

dillə verilir;

4) dil fəaliyyətinin kibernetik modelinin yaradılması müsbət nəticələrini verir. Qeyri-maşın modeli də praktikada araşdırılır. Dilin modelləşməsi ilə bağlı avtomatik tapşırıqların həllində modellər müəyyən edilmişdir ki, linqvistik təsvirlər avtomat üçün uyğunlaşdırılmadan istifadə edilə bilməz, çünki bu, riyazi dəqiqliyin tələblərinə cavab vermir. Məsələn, cümlə elementlərinin sintaktik asılılığı anlayışı. Cümlənin təhlili sxemi əlaqələr iyerarxiyasının yaranması nümunəsidir. Aydınır ki, xüsusi hazırlıq keçmədən onu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Avtomatik tapşırıqlar üçün dilin təsvir edərkən onun riyazi modelini yaradan dəqiq formal metod tətbiq olunur. Hansı riyazi konstruksiyadan istifadə olunmasından asılı olaraq, dil mexanizminin fərqli riyazi modelləri yaradılır. Məsələn, cümlənin asılılıq strukturunu dəqiq təsvir etmək üçün riyazi model hazırlanmışdır. Burada riyazi məntiq, riyazi qrafalar aparatı nəzəriyyəsi, cəbr elmlərinin prinsipləri tətbiq edilmişdir.

Dil mexanizminin kibernetik modelində dilin riyazi modelindən istifadə olunur. Əvvəllər bu, avtomatik tərcümə sistemindən ibarət olsa da, sonralar kibernetik dilçilikdə riyazi modelin qüsurları özünü büruzə verdi. Riyazi dil təbii dil üçün xarakterik olanları əhatə etsə də, onda bəzi çatışmazlıqlar müşahidə olunurdu.

5) Linqvistik modelləşmənin əsas çətinliklərdən biri danışıqın yaranması və qavranmasının tam və dəqiq dinamik linqvistik modelinin alınması ilə bağlıdır. Məsələnin aktuallığı təbii kommunikasiya şəraitində dilin yarım sistemləri qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmələri və avtomatik sistemdə bu ardıcılığın olduğu kimi gözlənilməsindədir. Dil mexanizmi birbaşa müşahidəyə gəlməyən hadisədir və dil sisteminin dinamik modelinin yaradılmasının əsas çətinliyi də bundadır;

6) danışıqın yaranması və qavranılmasının kibernetik sistemini yaratmaq kibernetik dilçiliyin əsas problemlərindən biridir. Danışıqın yaranma və qavranma modelini tam dəqiqliyi ilə yaratmaq elmlərin müasir səviyyəsində mümkünsüz görünür;

7) kibernetik sxemdə adətən dil mexanizminin sinxron aspekti modelləşdirilir. Dilin müəyyən zaman kəsiyini əhatə edən sinxronluq nisbi anlayışdır. Təbii dildə müəyyən sosial-ictimai təsirlər səbəbindən yaranan dəyişikliklər həmin nisbilik səviyyəsində öz əksini tapır. Dildə baş verən innovasiyalar, polisemiya, omonimiya və s. məsələlər sinxroniyada nəzərə alınır. Bu isə o deməkdir ki, təbii dilin riyazi modelinin yaradılması dil

davranışının kibernetik modelləşdirilməsini təchiz edən əsas komponentlərdəndir [Lakoff, 1993].

Nəticə/Conclusion

Məcəzların modelləşdirilməsi struktur-semantik xarakter daşıyır. Onlar dildə söz birləşməsi və cümlə şəklində təzahür edir. Onları müxtəlif sxem və şərti işarələrin vasitəsi ilə modelləşdirmək mümkündür. Bu da təfəkkür tərzii kimi onların spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq və təhlil etmək üçün münasibdir. Həmin modellər sadəliyi və əyaniliyi ilə kibernetik modelləşmədən ciddi şəkildə fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abdullayev, S.Ə. (2013). Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. – Bakı: Victory. – 596 s.
2. Баранов, А.Н. (2001). Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. – Москва: Эдиториал УРСС. – 360 с.
3. Lakoff, G. (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. Metaphor and Thought / ed. by A.Ortony. – Cambridge University Press. – 696 p.
4. yazykoznanie.ru/content/view/77/266

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>13.11.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>18.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>05.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Adil Babayev</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.543

LİŅQVİSTİK GENDEROLOGİYA VƏ PSİXOLİŅQVİSTİKA

Fəridə Cəmilli

müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

<http://ORCID.org/0000-0002-9695-1497>

faridajamillih@gmail.com

Xülasə

Qadın və kişi nitqinin fərqli olmasının əsas birinci səbəbi onların bioloji baxımdan eyni olmamasından irəli gəlir. Bioloji faktlar ilk olaraq beyinə və avtomatik olaraq psixologiyaya təsir edir. Bundan da psixolinqvistik fərqliliklərlə yanaşı linqvistik genderoloji fərqlərdə meydana çıxır. Bu fərqlər arasında aparıcı qüvvə qadın emosionallığına düşür. Qadının fədakar, üzüyola, daim narahat olması onu kişilərdən fərqləndirən əsas amillərdir ki, bu da dildə və əlbəttə ki, qadın yazıçılarının əsərlərində mətnlərdə, konseptual yanaşmada özünü göstərir. Mətnlərdə dağınıqlıq, fikrin tez-tez yayılması, mətnlərarası xronologiyanın və bəzən də məntiqi ardıcılığının pozulması bunun ən gözəl sübutudur. Nəticə yönümlü və konkret olan kişilərin nitqində və qələmə aldıkları əsərlərdə isə konkretlik, məntiqilik, ardıcılıq, məsələdən çıxış yollarının axtarılması aktivdir.

Açar sözlər: qadın dili, kişi dili, qadın nəsri, kişi nəsri, psixolinqvistika, linqvistik genderologiya, mətn, konsept anlayışı.

LINGUISTIC GENDEROLOGY AND PSYCHOLINGUISTICS

Farida Jamilli

Azerbaijan University of Languages

Abstract

The main reason why the speech of men and women is different is that they are not biologically the same. Biological facts first affect the brain and automatically affect psychology. Apart from psycholinguistic differences, it also appears in linguistic gender differences. Among these differences, the leading force falls on female emotionality. The fact that a woman is self-sacrificing, cheerful, and constantly worried are the main factors that distinguish her from

men, which is manifested in the language and, of course, in the texts and conceptual approach of the works of female writers. Disorganization in the texts, frequent spread of ideas, violation of intertextual chronology and sometimes logical sequence are the best evidence of this. Concreteness, logic, consistency, search for ways out of the problem are active in the speech and works of men who are result-oriented and concrete.

Key words: feminine language, masculine language, feminine prose, masculine prose, psycholinguistics, linguistic genderology, text, conceptual understanding.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ГЕНДЕРОЛОГИЯ И ПСИХОЛИНГВИСТИКА

Фарида Джамилли

Азербайджанский университет языков

Резюме

Основная причина, по которой речь мужчин и женщин различна, заключается в том, что они биологически не одинаковы. Биологические факты сначала воздействуют на мозг и автоматически влияют на психологию. Помимо психолингвистических различий, оно проявляется и в языковых гендерных различиях. Среди этих различий ведущая сила приходится на женскую эмоциональность. То, что женщина самоотверженна, весела и постоянно волнуется, является главным фактором, отличающим ее от мужчин, что проявляется в языке и, конечно же, в текстах и концептуальном подходе произведений писательниц. Неорганизованность в текстах, частое распространение идей, нарушение интертекстуальной хронологии, а иногда и логической последовательности – лучшее тому подтверждение. Конкретность, логика, последовательность, поиск путей выхода из проблемы активны в речи и творчестве людей, ориентированных на результат и конкретных.

Ключевые слова: женский язык, мужской язык, женская проза, мужская проза, психолингвистика, лингвогендерология, текст, концептуальное понимание.

Giriş/Introduction

Gender və onun psixoloji aspektləri, dildə ifadəsi, onun psixolinqvistika elmi ilə əlaqəsi, həmçinin genderin dildə araşdırılması elmin müasir araşdırmaları arasında olan məsələlərdəndir. Genderin dilçiliklə əlaqəsinin öyrənilməsi ədəbiyyat və cəmiyyət fonunda öyrənilməlidir. Odur ki, məsələnin dilçilik baxımından araşdırılması geniş xarakter daşıyır.

Məqalədə Azərbaycan qadın yazıçılarının əsərləri dilçiliyin sahələri baxımından araşdırılmış və ortaya çıxarılmışdır, ortaya çıxarılan faktlar psixolinqvistika elmi ilə də əlaqələndirilmişdir. Bunun üçün əsas araşdırma qadın yazıçılarının dilində edilmiş, ortadakı fərqlərin meydana qoyulmasında kişi yazıçılarının əsərləri də qeyd olunan aspektdə araşdırılmışdır.

– Linqvistik genderologiya anlayışı və onun məqsəd və vəzifələrinin nədən ibarət olduğu;

– Linqvistik genderologiyanın Azərbaycan dilçiliyinə salınaraq öyrənilməsi;

– Linqvistik genderologiyanın məhz Azərbaycan qadın yazıçılarının dilində öyrənilməsi;

– Dilçiliyin bir sahəsi olan psixolinqvistikanın öyrənilməsi;

– Psixolinqvistikanın linqvistik genderologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi;

Linqvistik genderologiya və psixolinqvistika.

Kişi və qadın arasındakı fərqlərdən danışarkən psixoloji, sosioloji və dil fərqləri ən birinci ağıla gəlir. Psixolinqvistika onların dilləri arasındakı fərqləri araşdırma bilən elm sahəsidir. Ona görə ki, qadın və kişi dili arasındakı fərqlərin əsas təsir edici qüvvəsi psixologiyadır.

Psixolinqvistika adı ilk dəfə olaraq Amerikada dilçilik termini olaraq işlənsə də, onun öyrənilmə tarixi 1953-cü ildən başlayır. Psixolinqvistika nitqin yaranma proseslərini, qavranılmasını və formalaşmasını dil sistemi ilə əlaqəli şəkildə öyrənən elmdir [Бабкина]. Bu sahə aşağıdakı terminləri özündə cəmləyir: dil- bir ictimai kollektivə mənsub olan, hər kəsin danışma təcrübəsi ilə əmanət edilən xəzinədir: potensial olaraq hər beyində və ya daha dəqiq desək, fərdlərin beyində mövcud olan qrammatik bir sistemdir və yalnız kütlə içində tam şəkildə mövcud ola bilər [<http://slovar.lib.ru/dictionary>]. Nitq sözlərdədən, səslərdən və dilin digər elementlərindən istifadə edərək ünsiyyət qurma qabiliyyətidir [<http://www.psychologos>].

Psixologiya adından da göründüyü kimi, psixikanı özündə əks etdirən elm sahəsidir. Psixika və dil psixolinqvistika anlayışını əmələ gətirir. Psixolinqvistikanın obyektı insanın fərqli məqsədlərlə istifadə etdiyi dil və nitqdır. Hər

iki elmin bir-birilə sıx əlaqədə olmasının səbəbi psixolinqvistikanın da dilçilik elmi kimi insanın dil fəaliyyətini, onun quruluşun öyrənən elm sahəsi olmasıdır [Глухов, 2007].

Qadınlar cəmiyyətdə ən müqəddəs rol olan ana roluna sahibdirlər. Onlar təbiətən bu instinktə sahibdirlər. Bu səbəbdəndir ki, onların fədakar olma xüsusiyyəti qabarıqdır. Fədakar qadınlar öz doğmalarına qarşı daha yanımçıl olur və əsərlərdə də onların narahatlığı kişilərlə nisbətdə daha qabarıq göstərilir. Məsələn, müharibə mövzusunı götürək. Əlbəttə ki, qadının müharibə ilə bağlı narahatlığı kişilərdəki kimi deyildir. Qadın və kişi bu sözü eyni cür qəbul etmir və reaksiya vermir. Müharibə olacağını eşidən ananın hisslərini gəlin əsərdən seçib diqqətlə oxuyaq: *Dur get gətir, uşağünü mollaxanadan. Bibiqulu gözümün qabağında olmasa, bağrım çatlar. Barını nəm yıxar, ananı qəm* [Cəfərzadə, 1981:46]. Müharibənin olacağını eşidən ana artıq narahat olmağa başlayır. Davamında müəllif qeyd edir: *Tək övladlı ana tək çörəkli bağa bənzər. Tək övladlı ana hər şeydən qorxar, qorxar ki, balasına sədəmə toxuna bilər. Gözünün yaşı qurumaz, ürəyinin əsməsi. Nigaranşılığın sonu olmaz. Neynəyəsən anadı* [Cəfərzadə, 1981:47].

Fədakarlıq deyəndə, əlbəttə ki, tək qadının övladına qarşı olan fədakarlıq hissi deyil, onun doğmalarına, həyat yoldaşına qarşıda olan fədakarlığı nəzərdə tutulur. Bu baxımdan Ülvyyə Tahirin “Şükriyyə Taleyim” əsərinə diqqət yetirmək olar. Həyat yoldaşının represiya qurbanı olacağını öyrənən obraz həyatdan əlini üzümür, əksini əvvəlkindən də güclü durmağa, həyat yoldaşından sonra baş verəcəklərə özünü hazırlamağa başlayır. Əlbəttə ki, yazıçı burada həm yoldaşının represiya qurbanı olacağını öyrənən obrazın hisslərini, psixoloji sarsıntılarını verir, həm də onun daxilən necə güclü olduğunu, mübarizə apardığını tərənnüm edir [Tahir, 2021].

Ə.Cəfərzadə Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl əsərlər bəxş etmiş yazıçılardan biridir. Onun yaratdığı qadın obrazları ilə yanaşı kişi obrazları da seçilir və oxucuda diqqət doğurur. Bu baxımdan onun “Bakı – 1501” əsərinə diqqət yetirək: *Sən mənim ağıllı balamsan, anadan muğayat ol. Sözümdən çıxma! At doğulan günü atdı, oğul doğulan günü-oğul, bax, yaxşı oğul ol* [Cəfərzadə, 2006:67]. Belə nəticəyə gəlirik ki, yazıçı qadın obrazı nə qədər ailəyə sədaqətli, fədakar obraz kimi yaradırsa, kişini də o qədər qoruyub qol-qanad gələn, arxa, dayaq kimi təqdim edə bilir. Eyni zamanda həyat yoldaşının yeni bir kişi yaratma, sosial məsuliyyətlər yükləmə fikrini də əsərdə tərənnüm edir. Əlbəttə ki, cəmiyyətdəki

bu statusla kişi və qadın statusu onların psixoloji və dil baxımından fərqlənmələrini labüd qılır.

Psixolinqvistika insan psixikası və nitqini qarşılıqlı əlaqə şəklində öyrənən elmdir. Onun özü də bir neçə hissələrə ayrılır. Neyrolinqvistika və dil patologiyası da psixolinqvistikanın bir sahəsidir. Neyrolinqvistika dil və beynin qarşılıqlı vəhdət şəklində öyrənilməsidir. Dildə bəzi pozulmalar var ki, nevrologiya sahəsində araşdırılır. Bəzi nevroloji xəstəliklər də mövcuddur ki, o dilə birbaşa təsir etmə gücünə sahibdir. Bu problemlərin öyrənilməsi və aradan qaldırılması yolları neyrolinqvistika sahəsində araşdırılır və öyrənilir. Dil patologiyası isə hər hansı bir fiziki xəstəlikdən sonra beyində yaranan pozğunluqlar səbəbindən dilin parçalanması və pozulmaların araşdırılması sahəsidir [<https://www.uni-due.de>]. Bütün bunlar məqalədə psixologiyanın dillə olan əlaqəsini sübut etmək üçün əksini tapmışdır. Dilin təsir edə biləcəyi və əlaqədə olduğu elə bir sahə yoxdur ki, biz onları qarşılıqlı əlaqədə götürməyək. Psixologiya və sosiologiya sahələri də onlardan ən başda gəlirlərdir.

Son illərdə araşdırma mövzularında baş verən köklü dəyişikliklərdən biri də genderin psixolinqvistik araşdırmalar fonunda tədqiq edilməsidir. Dilçilikdə cinsiyyət araşdırması iki qrup problemə toxunur:

1. Dil və cinsiyyətin onda əks olunması, yəni tərsi;

2. Tipik strategiya və taktikaların vurğulandığı kişilərin və qadınların danışma və ümumilikdə onların ünsiyyət prosesində davranışları. Ünsiyyətdə uğur qazanmağın yolları, lüğət üstünlükləri və s. [Axundov, 2004].

Bunlara istinad edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, kişilər bir çox hallarda müzakirə olunan məsələyə laqeyd yanaşıb psixoloji karlıq göstərə bilirlər, qadınlar isə mübahisə olunan məsələni öndə tutub danışmağa üstünlük verirlər. Qadın və kişi nitqində əsas fərq yaradan faktor psixologiyadır. Bunun üçün psixologiyanın nitqə təsiri hallarını ümumiləşdirərək demək olar ki, qadınların nitqində:

1. Emosionallıq – hisslərin tərənnümü başa düşülür. Burada leksik aspektlə(təəssüf ki, xoşbəxtlikdən, təəccüblüdür ki, bədbəxtlikdən) yanaşı, intinasiya və qrammatik fərqlər əmələ gəlir.

2. Çoxsözlülük – qadınlar sinonimlərin istifadəsinə, uzun-uzadı təsvirlərə üstünlük verdiklərindən onların nitqi üçün çoxsözlülük xarakterikdir.

3. Boş danışmaq – kişilərdən fərqli olaraq məntiqli və konkret danışığa üstünlük verməyən qadınlar boş danışığa da meyillidirlər.

4. Obrazlılıq – canlı təsvirləri sevən qadınlarda obrazlılıq əsas şərtlərdəndir.

5. Dinləmə bacarığı – Sözləri tez-tez kəsən kişilərdən fərqli olaraq qadınlar hər zaman sakit qalıb qarşıdakının sözünü bitirməsini gözləyən tərəfdir.

6. Söz axını tezliyi – araşdırmalar aparılaraq aydınlaşdırılmışdır ki, ortalama olaraq, qadınlar bir dəqiqədə kişilərdən 149 söz daha çox istifadə edə bilmə potensialına sahibdirlər [Полевая, 2014:155].

Prof. dr. Nevzat Tarhana görə qadınlar yaxınlığa, duyğulara önəm verirlərsə, kişilər gücə və bacarığa önəm verirlər. Onlar üçün nəticə önəmli olduğu üçün ona fokuslanırlar. Qadınlar isə dəyərvermə, bölüşmə duyğularını daha üstün tuturlar [<https://uskudar.edu.tr/>].

Gündəlik həyatımız əsərlərə xüsusi təsir edir. Bunun səbəbi bədii əsərlərin həyatdan qidalanaraq inkişaf etməsidir. Bu cür psixoloji xüsusiyyətlər dilə də təsir edərək avtomatik bədii əsərdə dominantlıq doğururlar. Emosionallıq qadın yazıçılarının əsərlərinin dilini donuq və quru kişi yazıçıların əsərlərilə müqayisədə Ə.Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənəm” əsəri maraqlı fərqlə diqqəti cəlb edir: “Vay, vay, bağışlayın, lap yadımdan çıxmışdı. Bəzzazbazarda daimi dükkanı olmasa da, bir nəfərin işi, həyatı bütünlüklə buraya bağlıdır: bu, suçu Sərçə Bağırdır ki, evlərə su daşıyır və dükkan sahiblərinin aftafa, səhənglərinə gərək olan miqdarda bulaq suyu gətirir” [Cəfərzadə, 2002:17]. Nidadan emosionallığın tərənnümü kimi istifadə edilməsi buna misal ola bilər. Həmin əsərdəki başqa nümunəyə də nəzər yetirək: “Ah, kaş ki, şair olaydım, ona bir qəzəl yazıb göndərəydim. Amma, hayıf ki, nə qədər çalışıramsa, birçə söz də qoşa bilmirəm” [Cəfərzadə, 2002:28]. Nümunədə obrazın tərənnüm hissi üslubi morfolojiya yolu ilə oxucuya çatdırılmağa çalışılmışdır. Eyni əsərdəki digər nümunəyə nəzər yetirək: “Bu onun Mahmud ağa məclisində gördüyü qaraçı qızların təsviri idi... İlahi, sən ona nə böyük istedad vermişən, bir işə bax...Gör bu qızları necə də oxşadıb, elə bil lap özləridir, bir almadır yarı bölünüb... Hələ Sona... elə bil belinə vurduğu əllərini indicə yuxarı qaldıracaq, göyərçin kimi qanad çalacaq... Ecazına şükür, Xudaya” [Cəfərzadə, 2002:32].

Hər üç nümunədə qadın emosionallığı əsas xətti təşkil edən xüsusiyyətdir. Onları kişilərdən ayıran və fərqləndirən ən böyük və əsas xüsusiyyət soyuqqanlı kişilərə nisbətən emosional və duyğulu olmalarıdır. Psixolinqvistik yanaşma zamanı meydana gələn digər xüsusiyyətlərin hamısı da məhz emosionallıqdan doğur və inkişaf xətti təşkil edir.

Psixolinqvistika mətn sintaksisin araşdırılmasına başlanğıc verən amillərdəndir. V.İbişovaya görə, mətnin psixolinqvistik təbiətə malik olması da onun informasiyanın məntiqi semantik bütövlüyü, tamlığı ilə şərtlənən amildir. Mətnin bu cür bütövlüyü müəyyən bir obyekt barədə insan təxəyyülündə əmələ gələn xüsusi bir psixolinqvistik fenomendir. Nitq məhsulunun məntiqi-semantik bütövlüyü danışanın əqli ilə dediklərinin birbaşa və yaxud dolayısı yolla üst-üstə düşməsi kimi dərk edilməlidir [İbişov].

Q.Kazımov mətnlərlə bağlı bölgədə onu mikro və makromətnlər olaraq iki növə bölür: “makromətnlərin mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyədir, geniş mətnlərdir. Mikromətnlər isə təhlil və tədqiq üçün seçilən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olur” [Kazımov]. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı – 1501” əsərində yazığının mətnlərarası xronoloji ardıcılığın bəzən pozulması halları gözə çarpır. Xəzərin təsviri ilə başlayan əsərdə bir anda yazıçı “Zənbil içində keçən bir gün” hissəsinə keçid edir. Lakin kişi yazıçıların tarixi romanlarına nəzər yetirdikdə əsərlərdə xronoloji ardıcılıq pozulması halları nadirən gözə çarpır. Bunun səbəbi qadın yazığının tez-tez fikrini dağıtması, fikrin fərqli hissələrə şaxələnməsidir. Lakin əsəri bu cür qələmə alan yazığının dilini mənfi xüsusiyyət kimi qeyd etmək düzgün olmazdı. Bunun səbəbi sırf məntiqilik və ardıcılığa meyil edən kişilərə nəzərən qadınların daha çox informasiya vermək məqsədilə fikrinin tez-tez yayınmasıdır.

Psixolinqvistikanın tədqiq sahələrindən biri də konsept anlayışıdır. Bu anlayış dilçiliyin də actual mövzularındandır. F.Nitsşeyə görə: “*Hər yarpaq bir-birilə eyni olmur. Onlar hansısa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu sözün fərqli anlaşılması qrup fərqliliyindən, yəni yaşdan, cinsdən, sosial qrupdan asılı ola bilər. Bu səbəbdəndir ki, genderin psixolinqvistik xüsusiyyətlərindən danışarkən konsept məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.*”

“Müharibə” anlayışını qadın və kişi eyni hisslərlə qarşılaya bilməz. Qadınlar təbiətən ana ola bilmə gücünə sahib olduqları üçün onlar üçün övladlarını itirmə qorxusu, həyat yoldaşlarını itirmə qorxusu daha basqındır. Müharibənin fərqli konseptdə qəbul edilməsini Ə.Cəfərzadənin əsərində də görmək mümkündür. Onun üçün “ölən oğullar”, “gözyaşı” hakimdirsə, kişi əsərləri üçün “intiqaq” konsepti daha üstündür.

Psixoloji cəhətdən aqresiv olan kişilər hərəkət və danışmaq zamanı aqresivliyə meyil edirlər. Bioloji cəhətdən testesteron hormonun çoxluğu onların psixologiyasına təsir edərək bu nəticəni əmələ gətirir. Buna səbəb olaraq da

kobud, vulqar sözlərdən istifadə etməsi, qarşı tərəfin sözünü tez-tez kəsməsidir. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” əsəri buna ən gözəl nümunələrdəndir:

- *Kəs səsini, qancığın balası!*
- *Ağzını təmiz saxla, dədə!*
- *Kəs səsini, qancıqdan süd əmən!* [Şıxlı, 2005:13]
- *Səsini kəs, sənə söz düşmür* [Şıxlı, 2005:96].
- *Kəs, məlum! Özün gəldiyin yetmir, məscidə kafir də gətirirsən?!* [Şıxlı, 2005:137]
- *Kəs səsini, rusdan dönmüş!* [Şıxlı, 2005:145].
- *Kəs səsini, dinqıra süzən qurumsaq!*
- *Sarsaq-sarsaq danışma! Sən bu evden heç yana getməyəcəksən!* [Şıxlı, 2005 :22]
- *Uzun danışma. Nə deyirəm ona bax!* [Şıxlı, 2005:76]
- *Bəd-bəd danışma. Get uşsaqları qaldır, bəsdə yatdıqları* [Şıxlı, 2005 :80].
- *Yekə-yekə danışma. Bu saat gedib anbardakı tufəngdən birini götür, uşsaqlardan da kimi istəyirsən özünlə apar!* [Şıxlı, 2005:13]
- *Küfr danışma, kişi, hər şey Allahın əmri ilədir* [Şıxlı, 2005:13].

Nəticə/Conclusion

Linqvistik genderologiya cinslərarası dili, psixolinqvistika isə dili psixoloji cəhətdən öyrənən elm sahəsi olaraq onların vəhdəti fərqli məqamları əmələ gətirir. Bu fərqli məqamlar isə bunlardır:

– Qadınların kişilərlə müqayisədə nidaları emosionallığın tərənnüm vasitəsi olaraq istifadə edirlər.

– Kişilər məntiqi və xronoloji ardıcılığa riayət etməyi üstün tuturlarsa, qadınlar daha çox fikrin hamısını qarşı tərəfə çatdırmaq məqsədi güdürlər.

– Konsept anlayışı baxımından qadınlar hər bir informasiyanı kommunikasiya zamanı daha emosional və həyəcanla qəbul edib və şatdırırlarsa, *kişilər soyuqqanlı olub söz yığınınından qaçır və məsələnin həllinə yönəliirlər.*

Bütün bu səbəblərin meydana gəlməsinin əsas baza səbəbi isə qadın və kişi beyninin bioloji baxımdan fərqli olub, psixoloji amillərə də təsir etməsidir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Axundov, A. (2004). Gender sosiologiyası. – Bakı: Poliqrəfiya Mərkəzi. – 182 s.
2. Cəfərzadə, Ə. (1981). Bakı – 1501. – Bakı: Yazıçı. – 263 s.

3. Cəfərzadə, Ə. (2006). Aləmdə səsim var mənim. – Bakı: Şərq-Qərb. – 432 s.
4. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / <https://web.archive.org/web/20131105034119/http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/97.htm>
5. İbişova, V.N. Azərbaycan dilində mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyü. / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı). – Bakı: – 24 s.
6. Şıxlı, İ. (2005). Seçilmiş əsərləri. c.1. – Bakı: Şərq-Qərb. – 400 s.
7. Tahir, Ü. (2021). Şükriyyə taleyim. – Bakı: – 304 s.
8. Бабкина, Е. Основы психолингвистики и социолингвистики. / <https://pnu.edu.ru/media/files/2012/10/01/21.pdf>
9. Глухов, В.П. (2007). Психолингвистика. Теория речевой деятельности: АСТ. – Москва: Астрель. – 93с.
10. Полевая, И.В. (2014). Речевые гендерные стереотипы и их реализация в Российском аналитическом телевизионном дискурсе (на материале ток-шоу «Диалог» и «В фокусе» телеканала РБК-ТВ). / Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук). – Москва: – 204 <http://slovar.lib.ru/dictionary/yazykrech.htm>
11. <http://www.psychologos.ru/articles/view/rech>
12. <https://www.uni-due.de/ELE/Psycholinguistics%20-%20Introduction.pdf>
13. <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/4219/prof-dr-nevzat-tarhan-kadin-ve-erkek-farklilikklarina-ragmen-esittirler>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>03.12.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>15.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Adil Babayev</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.546

İNGİLİS DİLİNDƏ QOHUMLUQ TERMINLƏRİ TƏRKİBLİ FRAZEOLGİZMLƏRİN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

Nüşabə İsmayılova

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0004-2412-0268>

nusaba-331@mail.ru

Xülasə

Qərbdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də frazeoloji birləşmələr çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir: xalq dili, bədii ədəbiyyat, publisistika. Lakin frazeologizmlərin mənşəyi, ümumiyyətlə ilk qaynaqları yalnız fərziyyə olaraq qalır, çox vaxt isə bilinmir. Qədim dövrdə yazıya alınmış mətnlərin az olduğu, nəsil-dən-nəslə şifahi formada keçən frazeologizmlər istər forma, istərsə də məzmun baxımından dəyişikliklərə uğramışdır.

Məqalədə qohumluq terminləri komponentli frazeoloji vahidlərin yaranma yolları araşdırılmaqla dil sistemində frazeoloji qatın universal və spesifik cəhətləri təhlil olunmuş, qohumluq tərkibli frazeoloji birləşmələrin formalaşma, işlənmə dairələri müəyyənləşdirilmiş, frazeologizmlərin struktur-semantik ekvivalentliyi və uyğunluq dərəcələri müxtəlif sistemli dilin materialı əsasında hərtərəfli araşdırılmışdır.

Açar sözlər: frazeologizm, dil vahidi, lüğət tərkibi, bədii ədəbiyyat, atalar sözləri.

THE SCOPE OF USAGE AND SOURCES OF PHRASEOLOGISMS CONTAINING KINSHIP TERMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Nushaba Ismailova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

As in the West, phraseological units in the Azerbaijani language have a very wide scope of development: vernacular, fiction, journalism. However, the origin of phraseologisms, the first sources in general, remain only conjecture, and often unknown. In ancient times, there were few written texts, and phraseologisms

passed from generation to generation in oral form have undergone changes both in terms of form and content.

In the article, the universal and specific aspects of the phraseological layer in the language system were analyzed by examining the ways of the formation of phraseological units with kinship terms, the scopes of formation and development of phraseological compounds with kinship were determined, the structural-semantic equivalence and compatibility degrees of phraseologisms were comprehensively investigated based on the material of different systematic languages.

Key words: phraseologism, language unit, vocabulary composition, fiction, proverbs.

СФЕРА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ТЕРМИНАМИ РОДСТВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Нушаба Исмаилова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Как и на Западе, фразеологические единицы в азербайджанском языке имеют очень широкую область развития: просторечие, художественная литература, публицистика. Однако происхождение фразеологизмов, первые источники вообще остаются лишь догадками, а зачастую и неизвестными. В древности письменных текстов было мало, а фразеологизмы, передаваемые из поколения в поколение в устной форме, претерпевали изменения как по форме, так и по содержанию.

В статье проанализированы универсальные и специфические аспекты фразеологического пласта в системе языка путем рассмотрения способов образования фразеологических единиц с терминами родства, определены области образования и развития фразеологических соединений с терминами родства, всесторонне исследованы структурно-семантическая эквивалентность и степени сочетаемости фразеологизмов на материале разных системных языков.

Ключевые слова: фразеологизм, языковая единица, словарный состав, художественная литература, пословицы.

Giriş/Introduction

Tədqiqatlar bir çox frazeologizmlərin dinlə bağlı olduğunu, folklor mətnlərindən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri kimi, bir qayda olaraq, anonim və yaxud fəvqəlfərdi səciyyə daşıdıqlarını qeyd edirlər. Bu qəbildən olan paremioloji vahidlər (atalar sözləri) “deyim” vahidinə uyğun ifadədir. Paremioloji vahidlərin tipoloji sırasına aid atalar sözləri, məsəllər, zərb-məsəllər, alqışlar, qarğışlar, atmaca-rışxəndlər, and və s. poetik deyimlər nitq hadisəsi olmaqla, həm də frazeoloji birləşmələrinin əsas mənbəyi sayılır.

Məhz kosmoloji çağda atalar sözləri toplumun ictimai-ideoloji, əxlaqi-idraki, ailə-məişət və s. qatlarının davranış modellərinin özündə daşıyan mətnlər idi. Bu davranış modellərinin etnik-mədəni sistem səviyyəsində universallığı onlarda olan, ötürülən informasiyanın universallığından, cəmiyyətin ümumiləşmiş təcrübə və biliyindən gəlirdi. Xalqların bilik, mənəvi inkişaf, bədii təfəkkür, estetik zövqünü ehtiva etdikləri üçün öz ideoloji funksiyasını – dünyanın universallaşdırılmış qanunlarının daşıyıcıları olma işini tarixi epoxa da bədi-estetik funksiya ilə bərabər həyata keçirir. Obrazlı şəkildə xalqın düşüncə tərzini ifadə edən bütöv sintaktik vahidlər məzmununa və funksiyasına görə frazeologizmlərdən fərqlənir, struktur və məzmunca muxtariyyət təşkil edir, mənaca tam sabitləşmiş, məcazlaşmamışdır, bitmiş bir fikir ifadə edir, bitkin intonasiyaya malikdir [Qurbanov, 2004:75].

Atalar sözlərinin dilin frazeologiyasının zənginləşməsində rolu.

Atalar sözləri və zərb-məsəllər qohumluq bildirən frazeoloji vahidlər sistemində bitmiş fikir ifadə edən cümlə şəkilli birləşmələrdir və formaca rəngarəngdir. Bütün hallarda linqvistik hadisədir. Onun tərkib elementləri adətən dil strukturlarına girən vahidlərin, yəni fonem, morfem və semantemlərin olmasını nəzərdə tutur. Yiğcam struktura malik, bitkin fikir ifadə edən atalar sözləri dilin frazeologiyasının zənginləşməsində hər dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də atalar sözləri və məsəllər ixtisara salınmış və parçalanmış frazeoloji vahid kimi daha işləkdir. Məsələn,

Hər sürünün adını bir qotur dana batırar (korlayar).

İşlənir: *sürünün qotur danası*;

ingilis dilində: *Every family has its black sheep//There is a black sheep in every flock*; frazeoloji vahid kimi *family's black sheep* işlənir.

The Devil's children have the Devil's luck – Şeytan övladının şeytan baxtı olar yaranmışdır.

The Devil's luck - şeytan baxtı.

Necessity is the mother of invention//Poverty is the mother of art-Ehtiyac bütün ixtiyarların açarındır; the mother of invention (art) işlənir.

The is one good wife in the country and every man thinks he, has, her – Bütün kişilər dünyada bir gözəl qadın varsa, o da onun arvadıdır düşünülər, frazeoloji vahid kimi there is one good wife.

A cat has nine lives and a woman has nine cat's lives – sağlam sümüükət gətirər, çiy xəmirə lət gətirər, acat has nine lives – it canı olmaq, sağlam adam haqqında deyilən ifadədir.

Better be an old man's darling, than a young man's slave – Qocaya gedən quyruq yeyər, cavana gedən yumruq, an old man's darling frazeologizmdir.

Every mother thinks her own gosling a swan – hər kəsin balacası özünə əzizdir, thinks smb gosling a swan – gözünə göyçək görünmək frazeologizmdir.

Every wise woman builds her house, but the foolish plucks it down with hands- Ağıllı tikər, axmaqsa sökər, ağıllı qadın ev tikər, axmaq dağıdır, build her house-ev tikib ailə qurmaq, pluck the house down – ailəni dağıtmaq mənalarında iki frazeologizm yaranmışdır.

A fine woman can do without fine clothes-gözəl qadın gözəl libassız da gözəldir, a fine woman without fine clothes – bər-bəzəyə ehtiyacı olmayan gözəl mənasında işlənir.

Tools and bairns should not see half- done work- yarımçıq işi uşaqlara və axmaqlara göstərməzlər, see half done work- yarımçıq iş, tamamlanmamış məsələ aydın olmayan.

A good die young – yaxşılar bu dünyadan daha tez köçürlər

A good friend is one's nearest relation – Yaxın dost ən yaxın qohum qədər əzizdir, one's nearest relation-yaxın dost mənasında işlənir.

A foolish woman is known by her finery – Axmaq qadın öz pal-paltarından da bəlli olur, smb is known by finery-əyin başından tanınmaq mənasını verir və çox mənfi mənada işlənir.

Qohumluq tərkibli terminlərin çox hissəsi xalqın özünün yaratdığı frazeoloji vahidlərdir, onlar hamı tərəfindən anlaşılan və işlədiləndir [Qurbanov, 2004:108]. "Bibliya"dan, folklordan alınma frazeologizmlər diqqəti daha çox çəkir. Məsələn,

Clergymen's sons always turn out badly-dindarın oğlu dinsiz olar;

The family that prays together stay together – Birgə ibadət edən ailə dağılmaz;

Father and mother are kind, but God is kinder – Ata və ana mərhəmətlidir, lakin Ulu Tanrı onlardan da mərhəmətlidir;

The parson always christens his own child first – keşiş öz övladını hamıdan qabaq xaç suyundan keçirir;

What child hears at the fire side is soon known at the parish church – Uşağın eşitdiyini çox keçməzdən kilsənin kəndarında eşidərsən;

England is the paradise of women, the hell of horses, and the pyrgatory of servants – İngiltərə qadınlar üçün cənnət-məkan, atlar üçün cəhənnəm, nöqərlərin isə mənşər ayağına çəkilən yerdir.

Yerinə yetirdikləri funksiyalara görə atalar sözləri və məsəlləri:

a) kommunikativ funksiyalı və b) nominativ funksiyalı kimi ayırmaq olar.

Nominativ funksiyalı atalar sözləri və məsəllər öz xüsusiyyətlərinə görə qohumluq tərkibli frazeologizmlərə yaxındır. Məsələn,

A thretened blow is seldom given – vuran oğul atasına gənəşməz;

Every been was its black – hər kəsin bir eybi var; every man is mad on some point – hərə bir cür dəlidir;

It bettet to do well in a desert land, than with a cautentious and fretful woman – Deyingən və kəmhövsələ arvadla yaşamaqdansa səhrada tənha yaşamaq yaxşıdır

An indulgent mother makes a sluttish daughter – mərhəmətli ananın qızı pinti olar;

Handsom women generally fall to the lot of ugly men – meyvənin yaxşısını meşədə çaqqal mənasında işləyir.

Burada atalar sözləri və məsəllərin çoxunun Azərbaycan dilində ekvivalenti vardır. Atalar sözlərindən yaranan frazeoloji vahidlərin fərqi ondadır ki, atalar sözü mülahizə, frazeoloji birləşmə isə məfhum, anlayış ifadə edir. Zərbi-məsəllər həmişə müstəqil mənada olur. Frazeoloji birləşmələrə genetik cəhətdən uyğun gəlməsələr də, atalar sözlərinin əlamətlərini ehtiva edir və atalar sözlünə çevrilmə ehtimalları böyükdür. Frazeoloji vahidlərin məntiqi olmadığı halda, atalar sözləri və məsəllərin məntiqi mətni var [Пермяков, 1970:32-40].

Məsələn *A burnt child –yanmış uşaq* frazeoloji birləşmədir, məntiqi mətni yoxdur, lakin *A burnt child dreads the fire – Süddə yanan adam, suyu da üfürə-üfürə içər.*

Misallardan göründüyü kimi, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentləri verilməsi zamanı:

- a) bir dildəki frazeologizmin ləksəm tərkibi o biri dildə tamamilə dəyişir;
- b) xarici strukturun dəyişməsi (feli cümlə ismi cümlə ilə əvəz olunur).

Qohumluq bildirən frazeoloji birləşmələrdən ən məhsuldarı *ana, ata, ailə, oğul, qız* sözləridir, nisbətən az məhsuldarı isə *nənə, baba, əmi uşaqları* və s. sözlərdir.

Ekvivalentlilik frazeologizmlərin strukturunun müxtəlif dillərdə eyniliyi kimi nəzərdə tutulur. Qohumluq terminləri frazeologizmlər 1) tam 2) natamam və 3) analoqlara ayırmaq olar.

Tam frazeoloji ekvivalentlər sırasına semantikas, üslubi çalarları və ləksəm tərkibi eyni frazeologizmlər daxildir. Məsələn, *twinkle in one's father's eye- atasının gözündə parıldamayanda; prodigal son-fərsiz oğul; next of kin- yaxın qohum; at your mother's knee- anasının dizinin dibində; mother tongue- ana dili;*

Natamam qohumluq terminli frazeoloji ekvivalentlərə: a) ləksik cəhətdən eynilik təşkil edən, lakin semantikasına görə fərqlənən (*to seek smb's hand in marriage- evlilik təklif etmək*); b) semantikasına və üslubuna görə eynilik təşkil edən, lakin ləksik cəhətdən fərqlənən (*bir ayağı qəbirdə olmaq – one foot in the grave*); semantik, ləksik və üslubi cəhətdən qismən fərqlənən (*well – to – do – prosperous family – imkanlı dilə; love is in beholder's eyes*).

Analoq tərcümə semantikasına və üslubuna uyğun olanda işlənir. Demək lazımdır ki, ekvivalentlərin əsas hissəsini qohumluq bildirən frazeoloji analoqlar təşkil edir. Məsələn,

Be sure before you marry of a house where in to tarry – Anasına bax, qızını al // Ailəyə bax, özünə arvad seç;

To be up to the ears in love – kiminsə dərdindən divanə olmaq;

Beauty lies in lover's eye – Könül sevən göyçək olar;

The child is father of the man – Bugünkü uşaq gələcəyin kişisidir, ailə başçısıdır.

Lakin qohumluq bildirən frazeologizmlər aid olduqları xalqın mədəniyyətinin, məişətinin xüsusi əlamətlərini, sosial fəaliyyətinin xüsusi cəhətlərini əks etdirir və ona görə də tərcümədə təsviri yolla tərcümə edilir, ya da kalka (calque)- imitasiya variantından istifadə edir. Məsələn, *to ask for a lady's hand – evlənmək təklif etmək; to marry with the left hand- morqantik evlənmə; A bit of how's your father – atan yaşında (adətən yaşlı kişiylə əra gedənlərə aid olur; a sugar daddy yaşlı və varlı aşna (çox zaman isə kəbinsiz).*

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı hərfi tərcümə yolverilməzdir, çünki hərfi tərcümə frazeoloji vahidin mənasını təhrif edir, ya da məxəz dilin (tərcümə

olunan) normalarına uyğun olmur.

Qohumluq bildirən sözlərin frazeoloji vahidin komponenti kimi işlənməsi zamanı ekvivalent, analoq, kalka, təsviri və okkazional (təsadüfi) üsullardan istifadə olunur.

Məlumdur ki, frazeologiya tərcümədə ən çox çətinlik törədən dil kateqoriyasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, qohumluq terminləri komponentli frazeologizmlərdə onların ikili səciyyə daşdıqda, yəni mətnə görə həm həqiqi, həm də məcazi mənə bildirdikdə onların tərkibindəki leksik vahidlər öz müstəqilliyini, itirdikdə həmin frazeologizm öz ilkin mənası ilə struktur cəhətdən sintaktik omonim olur. Məsələn, *child's play* – ifadəsi həm (uşağın oynaması) həqiqi mənada, həm də (asan iş) məcazi mənə daşdığı üçün semantik-sintaktik omonimdir.

Nəticə/Conclusion.

Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, qohumluq terminləri frazeoloji vahidlərin variantları mövcuddur, yəni komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya heç bir xələl gətirmədən yaranır.

Dildə eyni mənəni ifadə etmək üçün qohumluq terminli frazeoloji vahidlərin leksik, leksik-qrammatik və qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması nəticəsində təzahür edən bu vahidlər qohumluq terminli frazeoloji variasiyalar, bu əsasda yaranan sabit birləşmələrin isə frazeoloji variantlardır. Frazeoloji variantlar keyfiyyəti və kəmiyyəti, üslubi və semantik funksiyaları, eləcə də mətn asılılığı baxımından fərqli münasibətlərdə olan ortaqlıq komponentli frazeologizmlərdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Qurbanov, A. (2004). Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. I cild. – Bakı: Nurlan. – 748 s.
2. Vəliyeva, N. (2008). Müxtəlifssistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. – Bakı: Avropa. – 862 s.
3. Yusifov, G. (2014). Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-tipoloji xüsusiyyətləri. – Bakı: Mütərcim. – 214 s.
4. Пермьяков, Г.Л. (1970). От поговорки до сказки. – Москва: Наука. – 240 с.

5. Nassission, N. (1984). *Phraseological Units in Speech*. – London: Oxford. – 167 p.
6. Smith, L.P. (1948). *Words and idioms*. – London: Oxford. – 136 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>16.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>28.11.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.548

NİTQ HƏRƏKƏTLƏRİ ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevda Ağayeva

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-5615-6923>

seva.ava.17@mail.ru

Xülasə

Nitq çoxkomponentli aktdır. Bu unikal ünsiyyət forması tarixən insanların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Burada ən azı iki tərəf iştirak edir: danışan və ona ünvanlanan məlumatı qəbul edən dinləyici. Görünən sadəliyə baxmayaraq, bu, kifayət qədər mürəkkəb prosesdir.

Nitq hadisəsinin vəzifəsi ünsiyyət quran insanlar arasında məlumat mübadiləsidir. Onların nitq və şəxsiyyət xüsusiyyətləri bu məlumatın başa düşülməsinə və qiymətləndirilməsinə, həmsöhbətin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsinə təsir göstərir. Birinin zarafat kimi qəbul etdiyi şeyi başqası təhqir hesab edir. Bu o deməkdir ki, nitq hadisəsinin bütün komponentləri onların təşəbbüskarı tərəfindən düşünülməlidir. Bu belə anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün tələb olunur. Nitq hadisəsinə natiqin şifahi ifadə etdiyi mətn daxildir. Mahiyyət etibarını ilə şifahi əsərdir, məqsədi dinləyiciyə inandırıcı məlumat verməkdir.

Məqalədə nitq hərəkətlərinin mahiyyəti təsvir edilmiş, nitq hərəkətlərinin mətn funksiyasının yaradılması öyrənilmişdir. Nitq hərəkətlərinin tərtibindən mətnin və ya diskursun qurulması diqqət çəkir. Müxtəlif nitq hərəkətlərinin bir-biri ilə birləşməsindən yaranan unikal mətnin yaradılmasında istifadə olunan münasibətlər sistemi öyrənilir.

Açar sözlər: nitq akı, mətn, diskurs, təkrar, leksik təkrar, açar sözlər.

SOME FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SPEECH ACTS

Sevda Aghayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Speech is a multicomponent act. This unique form of communication has historically evolved and improved through human interaction. At least two parties are involved here: the speaker and the listener who receives the information addressed to him. Despite the apparent simplicity, this is a rather complicated process.

The task of the speech event is the exchange of information between communicating people. Their speech and personality characteristics affect the understanding and evaluation of this information and the assessment of the interlocutor's personality. What one takes as a joke, another takes as an insult. This means that all components of the speech event must be thought of by their initiator. This is required to avoid such misunderstandings. A speech event includes the text that the speaker expresses orally. It is essentially an oral work, the purpose of which is to provide convincing information to the listener.

The essence of speech acts is described in the article, the creation of the textual function of speech acts is studied. From the composition of speech acts, the construction of the text or discourse is noteworthy. The system of relationships used in the creation of a unique text resulting from the combination of various speech acts is studied.

Key words: fluency, text, discourse, repetition, lexical repetition, keywords.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

Севда Агаева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Речь – многокомпонентный акт. Эта уникальная форма общения исторически развивалась и совершенствовалась благодаря человеческому взаимодействию. Здесь задействованы как минимум две стороны: говорящий и слушатель, получающий адресованную ему информацию. Несмотря на кажущуюся простоту, это довольно сложный процесс.

Задача речевого события – это обмен информацией между людьми, общающимися друг с другом. Их речевые и личностные характеристики влияют на восприятие и оценку этой информации, а также на оценку

личности собеседника. То, что один человек воспринимает как шутку, другой может посчитать оскорблением. Это означает, что все компоненты речевого события должны быть продуманы инициатором общения. Это необходимо для предотвращения недоразумений. Речевое событие включает текст, произнесённый оратором. По своей сути это устное произведение, цель которого – передать убедительную информацию слушателю.

В статье описывается сущность речевых актов, изучается создание текстовой функции речевых актов. Из состава речевых актов обращает на себя внимание построение текста или речи. Исследуется система отношений, используемая при создании уникального текста, возникающего в результате сочетания различных речевых актов.

Ключевые слова: беглость речи, текст, дискурс, повторение, лексический повтор, ключевые слова.

Giriş/Introduction

Nitq şəxsin müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlama məqsədi ilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin əsas məqsədi informasiya mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi, qəbul edilməsidir. Lakin bununla yanaşı, nitq informasiyanın qeydə alınması və saxlanması məqsədinə də xidmət edir. Nitqin gerçəkləşdirilməsi üçün dilin müxtəlif vasitələri istifadə edilir. Dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növünü bildirir, nəhayət, nitq deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid bir termin kimi işlədilir [Axundov, 1979:73].

Nitq aktları.

– Noldu, ağəz, girdi bunların uşağı instuta?
– Bilmirəm, – dedi Ağabacı, qıpqırmızı qızarmışdı və tamam tərini içində idi.

Dəllal Zübeydə Ağabacının bu vəziyyətini özü bilən kimi yazdı:

– A-a-a... Hamama getmişdün, ağəz?

Ağabacı:

– Ha, – dedi [Əfəndiyev, 2005:74].

–

Bu nümunədə 6 abzasdan istifadə olunmuşdur. Nümunədə üç səxsə aid nitq aktı vardır. Birinci cümlə Zübeydənin nitq aktıdır. İkinci abzastakı birinci cümlə Ağabacının nitq aktı, ondan sonra gələn hissə isə müəllifin nitq aktıdır. Qeyd edilən üç nitq aktı bir-biri ilə əlaqədə bir tam əmələ gətirmişdir. Həmin tam mətnədir. Daha doğrusu, yazıçı Elçinin əsərindən götürülmüş mətn fraqmentidir.

Nitq aktında informasiya ötürülür və qəbul olunur. İnformasiyanın ötürülməsi birtərəfli səciyyə daşıyır. İnformasiyanı qəbul edən tərəfin bununla bağlı cavab reaksiyası ikinci nitq aktıdır. Yuxarıda verilmiş nümunədə Zübeydənin sualı birinci nitq aktı kimi Ağabacıya ünvanlanmışdır. Ağabacı verilmiş suala öz nitq aktı ilə cavab verir. Nümunə canlı danışıq prosesindən götürülmədiyi və oxucu üçün nəzərdə tutulduğundan müəllif bəzən kimin danışmasını qeyd edir. Məsələn, Ağabacı dedi; Dəllal Zübeydə Ağabacının bu vəziyyətini özü bilən kimi yozdu və s. Bədii əsərdə nitq prosesində iştirak edənlərin vəziyyəti haqqında məlumatın oxucuya çatdırılması məqsədilə müəllif əlavə təsvir və vasitələrdən istifadə edir. Məsələn, “qıpqırmızı qızarmışdı və tamam tərini içində idi”. Oxucu müəllifə aid bu nitq aktı ilə tanış olduqdan sonra Zübeydənin verdiyi ikinci sualın nə üçün verilməsini anlayır. Müəllifin qeyd edilmiş təsviri olmasaydı, onda Zübeydənin növbəti nitq aktında nəyə görə hamamdan söhbət açmasının mahiyyətini başa düşməzdi.

Beləliklə, aydın olur ki, nitq aktları bir-biri ilə əlaqələnərək ümumi mətni yaradırlar. Mətnin müxtəlif hissələri, fraqmentləri bir-biri ilə əlaqələndir.

Diskurs anlayışı lingvistik tədqiqatların cümlənin hüdudlarından kənara çıxmasından sonra dilçilikdə yer almışdır. Dilçilikdə diskursun izahı zamanı T. Van Deykə istinad olunur və çox zaman onun izahı üzərində dayanırlar. T. Van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən (eləcə də müşahidə edən) arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan kommunikativ hadisədir. Kommunikativ təsir nitq və yazı formasında olub verbal və qeyri-verbal tərkib elementlərini özündə birləşdirə bilər. Diskursa aid ən sadə nümunə adi danışıq, dialoq, qəzetin oxunması və s. sayılır. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkilçisi əsasında formalaşan “danışıqdır”. Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş və ya davam edən məhsulu kimi diskurs bu kommunikativ prosesin yazılı və ya nitq nəticəsidir. Beləliklə, diskurs kommunikativ fəaliyyətin yazılı və ya şifahi formada olan verbal məhsuludur [Hacıyev, 2005:3].

İ.R.Qalperin mətnin əsas kateqoriyaları cərgəsində inteqrasiya və

retrospeksiya ilə yanaşı, informativliyi ayrıca qeyd etmişdir. İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Tamlıq və bitkinliyin əsas göstəricilərindən biri isə əlaqəlilikdir.

Mətn əlaqələri sistemində koherensiya və kogeziya.

Mətn, eləcə də diskurs üsürləri, elementləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Dilçilikdə mətnin cümlə və ondan böyük elementlər arasındakı əlaqə kogeziya adlandırılır. Mətn əlaqələri sistemində koherensiya və kogeziya xüsusi yer tutur. Bunlar fərqli anlayışlardır. Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlıqdır. Koherentlik kogeziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir [Гальперин, 1981:50]. Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. “İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır” [Abdullayev, 1998:100].

Nitq fəaliyyətinin iki istiqaməti vardır: şifahi nitq və yazılı nitq. Buna baxmayaraq hər iki halda nitqin məhsulu dil vasitələri ilə fikrin ifadə olunması, müəyyən mövzu və ya mövzular ətrafında söhbət aparılmasıdır. Yazılı nitq mətnidir. Lakin bu o demək deyil ki, şifahi nitq mətn deyildir. Nitqin ümumi məhsulu mətn olur. Yazılı nitq əvvəl və sonra deyilənləri və yazılanları bir tam kimi birləşdirir. Şifahi nitqdə isə əvvəl deyilənlər yalnız danışmaq prosesində iştirak edənlərə məlum olur. Şifahi nitq yazıya alındıqda onu yazılı nitqdən ayıran bu əsas cəhət aradan götürülür. Linqvistikada bir qayda olaraq, mətnlər tədqiqata cəlb olunur. Lakin tədqiqat əlaqəli mətn tələb etmədikdə sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və s. araşdırılır.

Dil daşıyıcıları arasındakı qarşılıqlı nitq təsiri aktı kommunikativ akt adlanır. Belə akt zamanı tərəflər informasiya mübadiləsində olurlar. Elmi ədəbiyyatda nitq aktı bir tərəfin digər tərəfi nəzərə almaqla həyata keçirdiyi nitq fəaliyyəti kimi, kommunikasiya aktı isə ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin bir-birinə ünvanlanmış nitq aktlarının toplusu kimi təyin olunur. mürəkkəb tamdır [Axundov, 1979:11].

“Dolça (it) bu gecə də gəlmədi. Ağababagil o biri günü də gözlədi, Dolça gəlib çıxmadı. Dolça bir də bu həyətdə gəlmədi” [Əfəndiyev, 2005:99]. Bu nümunədə yeni informasiya əvvəlcə Ağabacının nitq aktına daxil edilir. O, Dolçanın (itin) kabab istəməsini söyləyir. Bu yeni informasiyadan sonra Nailənin

nitq aktı da özündə yeni informasiya daşıyır. Qız da kabab istəyir. Sonra müəllifin nitqi vasitəsi ilə Dolçanın çıxıb getməsi və bir də qayıtmaması haqqında məlumat verilir. Bu məlumatlar da yenidir. Çünki onlar əsərin əvvəlki hissələrində ifadələrini tapmamış məlumatlardır.

Verilmiş nümunə povestdən təcrid edilmiş şəkildə oxunduqda verilmiş yeni informasiyaların mahiyyəti aydınlaşmır. Çünki bu informasiyalar köhnə informasiyalarla bağlıdır və əlaqə xəttinə malikdir. Əsəri oxumuş oxucu bilir ki, Ağababanın bağ evinin qonşuluğunda yaşayan tez-tez həyətdə kabab bışırtdırır, müxtəlif qonaqları qəbul edir və bu kababın iyi sürücü işləyən Ağababanın həyətinə girir, oradakı həm adamları (Nailə), həm də iti qıcıqdandırır. Dolçanın kabab istəyi bundan bəhrələnmişdir. Aydın olur ki, mətnə müxtəlif əlaqə vasitələri ilə əvvəlki hissələr sonrakı ilə bağlanır Məsələn, “Dolça” povestinin əvvəlki hissəsində belə bir mətn fraqmenti vardır: “Ofelya Əminə xanımın boşqaba yığıdığı qızarmış qabırğalardan üç-dördünü götürüb əlləri yana-yana aşağı düşdü, qızarmış quzu qabırğalarını bir-bir Dolçaya tərəf atmağa başladı. Birinci tikə Dolçanın qabaq ayaqlarının yanına düşdü və Dolça necə dayanmışdısa, eləcə başını aşağı əyib qabırğa tikəsinə baxdı, sonra yenə başını qaldırıb Ofelyaya baxdı. Dolça hürmədi. Dolçanın ağzı açılmışdı, dili ağzından sallanmışdı. Və ağzından su axırdı.... İkinci tikə də Dolçanın sinəsinə toxunub yerə düşdü.

Üçüncü tikə göydə yox oldu” [Əfəndiyev, 2005:99].

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. “Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar. Mətnə qapanma onun vahidlərində baş verdiyi kimi, ümumi mətnə də baş verir. Ümumi vahiddə qapanma leksik və ümumiyyətlə, digər təkrar növlərinin mətn boyu müşahidə edilməsinə zəmin yaradır. Yuxarıda verilmiş nümunədə leksik təkrarların nitq aktlarını əlaqələndirməsi aşkar görünür. Burada həm feili, həm də ismi təkrarlar vardır: “kabab”, “Dolça”, “yal” sözlərinin təkrarı. “Dölça gəlmədi” konstruksiyasının təkrarı mətnin həm müvafiq hissəsinin təşkili üçün, həm də ümumi mətnin digər hissələri ilə bağlılığını təmin edir.

Ümumi, əsas, eləcə də yaxın məzmunun, informasiyanın təkrarı müxtəlif abzaslarda yer ala bilər. Cümlədə sözlərin sıralanması olduğu kimi, mətnə abzasların sıralanması da vardır. Abzasların sıralanmasında da müəyyən əlaqələr

üzə çıxır. Abzas yeni informasiyanın daxil edilməsini, özündən əvvəlki abzasdan bir qədər avtonom mövqedə qalması ilə seçilir. Buna görə də abzaslar arasındakı əlaqə bu abzaslarda həm irəliyə, həm də geriyə istiqamətlənmiş kogeziya nöqtələri mövcud olur. Həmin əlaqə xətləri müxtəlif abzasları bir-biri ilə bağlayır. Bağlanma daxil edilən informasiya əsasında da təyin oluna bilər.

Nəticə/Conclusion

Nitq təkcə məlumat ötürmək və qəbul etmək vasitəsi deyil, həm də başqa insanlara təsir etmək vasitəsidir. Bunun məqsədi ünsiyyət tərəfdaşını düşünməyə inandırmaq və daha sonra ünvan sahibinin istədiyi kimi hərəkət etmək üçün problemlərə baxış nöqtələrinin üst-üstə düşməsinə nail olmaqdır.

Beləliklə, lingvistik praqmatika nitq situasiyasında subyekt və obyektlərin nitq ünsiyyəti prosesində fəaliyyətini və qarşılıqlı məlumat mübadiləsi prosesini təhlil edir və öyrənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif. – 56 s.
2. Axundov, A. (1979). Ümumi dilçilik. – Bakı: Maarif. – 142 s.
3. Əfəndiyev, E. (1979). Seçilmiş əsərləri. II cild. – Bakı: Çinar. – 374 s.
3. Насыев, В. (2005). Мәтнин семантик-семіотик təhlili. – Bakı: Elm. – 108 s.
4. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста (1982). – Москва: Наука. – 192 с.
3. Ван, Дейк Т. К определению дискурса. // <http://www.psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk>.
6. Гальперин И.Р. (1981). Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука. – 138 с.
7. Тураева, З.Я. (1986). Лингвистика текста. – Москва: Просвещение. – 128 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 19.09.2024

Düzəlişə göndərib 12.10.2024

Qəbul edilib 04.11.2024

Nəşrə tövsiyə edib Mirvari İsmayılova

filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.5.550

“EL” VƏ “OBA” KOMPONENTLİ QƏRBİ AZƏRBAYCAN KOMPONENTLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar Məmmədova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0003-0401-3629>

mamedovanigar90@gmail.com

Xülasə

Çağdaş türk xalqlarının hər birinin ayrı-ayrılıqda az və ya çox sayda toponimik sistemində “el” və “oba” komponentli toponimlər mövcuddur və bunlar əsasən mürəkkəb quruluşlu coğrafi adları əhatə edir. “El” və “oba” sözləri hər ikisi ən qədim leksemlər olmaqla toponim yaradıcılığında da aktiv iştirak etmişlər. “El” sözü “oba” apelyativinə nisbətən geniş və böyük anlam ifadə etmişdir. Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlar sistemində “el” sözü ilə bağlı oykonimlər çoxluq, “oba” sözü ilə bağlı coğrafi adlar isə azlıq təşkil edir. Hər iki termin səciyyəli leksik vahid indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin ta qədim dövrlərdən oftotoxan sakinlər olmasını bir daha təsdiq edir. “El” və “oba” komponentli toponimlərdə ulu babalarımızın nəfəsi, xalqımızın ruhu, torpağımızın və millətimizin dili, tarixi və ərazi konturları yaşamaqdadır. Bu tip coğrafi adların demək olar ki, hamısı türk Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik qanunauyğunluqları əsasında formalaşmışdır ki, burada həmin toponimlərin leksik, semantik özəlliklərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: “el” və “oba” apelyativləri, çağdaş adlar, coğrafi adların mürəkkəb quruluşu, dil qanunları, toponimlər.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF WESTERN AZERBAIJANI COMPONENTS WITH THE COMPONENTS “EL” AND “OBA”

Nigar Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

In the toponymic systems of each of the modern Turkic peoples, there are toponyms with the components “el” and “oba” in more or less numerous cases, and these mainly include geographical names with complex structures. The words “el” and “oba” are both the oldest lexemes and have also actively participated in the creation of toponyms. The word “el” has a broader and greater meaning than the appellation “oba”. In the geographical names system of Western Azerbaijan, oikonyms related to the word “el” are in the majority, and geographical names related to the word “oba” are in the minority. Both term-specific lexical units once again confirm that Azerbaijani Turks have been residents of the territory of present-day Armenia since ancient times. The breath of our ancestors, the spirit of our people, the language, history and territorial contours of our land and nation live in toponyms with the components “el” and “oba”. Almost all of these types of geographical names were formed on the basis of the phonetic, lexical, and grammatical regularities of the Turkish Azerbaijani language, and here the lexical and semantic features of these toponyms are discussed.

Key words: “el” and “oba” appellatives, modern names, complex structure of geographical names, language laws, toponyms.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАПАДНОАЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОНЕНТОВ С КОМПОНЕНТАМИ «ЭЛЬ» И «ОБА»

Нигяр Мамедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В топонимических системах каждого современного тюркского народа присутствуют топонимы с компонентами «эль» и «оба» в той или иной степени, причем в их состав входят преимущественно географические названия со сложной структурой. Слова «эль» и «оба» являются древнейшими лексемами и принимали активное участие в создании топонимов. Слово «эль» имеет более широкое и большее значение по сравнению с наименованием «деревня». В системе географических названий Западного Азербайджана ойконимы, связанные со словом «эль», составляют большинство, а географические названия, связанные со словом «оба», составляют меньшинство. Характерная лексическая единица обоих

терминов еще раз подтверждает, что азербайджанские тюрки издревле проживали в Османской империи на территории нынешней Армении. Дыхание наших прадедов, дух нашего народа, язык нашей земли и народа, история и территориальные контуры живут в топонимах с компонентами «эль» и «село». Практически все географические названия этого типа образовались на основе фонетических, лексических и грамматических закономерностей тюрко-азербайджанского языка, где обсуждаются лексические и семантические особенности этих топонимов.

Ключевые слова: апеллятивы «эль» и «оба», современные названия, сложная структура географических названий, законы языка, топонимы.

Giriş/Introduction

Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlar sisteminə dair ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra çoxlu sayda mənbə, ədəbiyyat, tədqiqatlar yaradılmışdır. Bu mənbələrdə yeri gəldikcə “el” və “oba” komponentli toponimlərin leksik, semantik xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilmişdir. B.Budaqov, Q.Qeybullayev “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” adlı mənbədə yazırlar ki, “Ermənistan ərazisində bir neçə Kolb (ermənicə yazılışında Koğb) Qulp, Kulp adları IX-X əsrlərdə Cənubi-Şərqi Avropada yaşamış peçeneqlərin Kulpey (Kuloba etnoniminin yunanca yazılışı) qırçaqlarda Kuloba (rus salnamələri də Kulobiçi formasındadır ki, bu da Kulobi etnonimindən və rusca əlavə olunmuş “içi” patronimik şəkilçisindən ibarətdir) tayfa adının qədim ermənicə yazılış formasıdır. Deməli, ermənicə “Koğb” kimi yazılan ad Kol etnonimindən və türk dillərində “pe” (be), yəni “oba” sözünün təhrifi olan “be” səsindən (erməni dilində sözlərdə sonda “e” səsinin düşməsi səciyyəvidir) ibarətdir.

Kuloba etnoniminin qədim ermənicə yazılışı olan Kolb, Kulb (ermənicə Koğb) toponiminin V-VII əsr erməni mənbələrində Ermənistanda yaşayış məntəqə adları kimi qeydə alınması göstərir ki, bu tayfa adları hər halda V əsrdən əvvəl məşhur idi. Məsələn, V əsr erməni müəllifi Eznik Koğbatsi (Kolblu Eznik mənasındadır), əlbəttə, Kolb kəndində doğulmuşdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, Kuloba türk tayfasının adı Cənubi Şərqi Avropa çöllərində Bizans və rus mənbələrində təhrif olunmuş şəkildə peçeneqlərə “Kulpey” və qırçaqlarda “Kulobiçi” formalarında X-XIII əsrlərdən məlumdur. Lakin indiki Ermənistan və Azərbaycan ərazilərində bu tayfanın adı ilə bağlı toponimlər V-VII əsrlərdə çəkilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin tayfanın müəyyən hissəsi eranın ilk

əsrlərində hunların tərkibində peçeneq-kəngərlərlə (Ermənistanda V-VII əsrlərdə məlum olan Kəngər, Bçene, Albaniyada Tərtər toponimlərindən göründüyü kimi) gəlmiş, digər hissə isə Cənubi-Şərqi Avropa çöllərində yaşamaqda davam etmişdir [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452].

“Oba” toponimi.

Hər iki tədqiqatçının bu geniş və əhatəli fikirlərini tam şəkildə biz də dəstəkləyirik və əlavə etmək istəyirik ki, Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus “oba” sözü toponim yaradıcılığında daha çox “b”, “v” samiti əvəzlənməsi ilə “ava” şəklində işlənmişdir. Belə fonetik tərkibdəki toponimə 1590-ci ildə İrəvan əyalətinin Karp nahiyəsində mürəkkəb struktura malik “Qızılava” oykonimində rast gəlirik. B.Budaqovun, Q.Qeybullayevin lüğətində qeyd edilir ki, bu toponim rəng bildirən qızıl (qırmızı) və “oba” sözlərindən ibrətdir [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452].

Etnonimik termin səciyyəli oba sözü Azərbaycan dilinin qazax dialektində “ova” şəklində çıxış edərək iki mənə bildirir: 1) “tayfa”; 2) “özgə” – ova ovunun itiyni bayatıynan gəzər [ADDL, 1964:510]. “Ova” sözünə müəyyən şəkildə artırılaraq Biləsuvar şivəsində işlənən “ovaçılıq” düzəltmə leksik vahidi “köçərilik” anlamını ifadə edir [ADDL, 1964:510]. “Ova” sözü “oba” fonetikasında şümercədə “tayfaların yaşayış yeri” mənasında işlənmişdir [Hüseynli, Məmmədova, 2012: 356]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində çıxış edən “oba” sözü özbəkçədə dialekt formasında işlənir və “ev, yurd, yaşayış yeri, kənd, məhəllə” mənalarını bildirir [ADDL, 1964:510]. Bu söz Türkiyə türkcəsinin dialektlərində “uba”, “o:vu”, “upu” şəkillərində işlənərək “çadır, köçərilərin yaşayış yeri” mənasını bildirir [Hüseynli, Məmmədova, 2012: 356]. “Oboğı” şəklində Altay dilində çıxış edən bu söz (oba) tuva dilində “ova”, şor dilində “oba” fonetik tərkibində işlənir [Hüseynli, Məmmədova, 2012: 356].

İrəvan xanlığının Qarıbasar mahalında mürəkkəb quruluşa malik “Arpava” toponiminin ikinci komponentində çıxış edən “ava” sözü “oba” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. “Oba” sözünün “ova” fonetikasi ilə işlənməsi istər oğuz, istərsə də qıpçaq dilləri üçün qanunauyğun fonetik hadisələrdəndir. Belə ki, noqay, qaraqalpaq, şor, uyğur, altay dillərində “ova” variantına üstünlük verildiyi halda, oğuz qrupu türkcələrədən olan Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək dillərində “oba, opo, opa” variantlarına daha çox önəm verilmişdir. Avropa toponimi haqqında B.Budaqovun və Q.Qeybullayevin yazdıqları lüğətdə qeyd edilir ki, “Əsli Арпова”, yəni “Arpa olası” Azərbaycanda, Ermənistanda və Türkiyənin şərqiində çoxlu Arpa adlı toponimlər vardır.

Albaniyada Artsax əyalətində Arpa kənd adı XII əsrdən məlumdur. Dağlıq Qarabağda Arpayurdu, Arpagədik, Arpayazı, Zəngəzurda Arpatəpə, Arpadağı, Arpakənd, Qars əyalətində Arpalıq və s. toponimləri var. Qazaxıstanda İssık-gölə tökülən bir çay Arpasu adlanır. Mənası məlum deyil. Orta əsrlərdə Türkiyədə arpa becərmək üçün mülkədara verilmiş torpaq sahəsi idi. Bəlkə də tayfa adıdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452].

Lüğətçilərin Avropa toponiminə ehtimal və gümanla yanaşmaları göstərir ki, bu coğrafi ad arpa bitkisinin becərilməsi ilə məşğul olan bir obanın özündə əks etdirir və H.Mirzəyev əsaslı faktlarla sübut edir ki, bu, qədim türk tayfalarından birinin adıdır [Mirzəyev, 204:530]. “Oba” və “ova” sözü arasında b, v samit əvəzlənməsinin fizioloji xüsusiyyətlərindən Ə.Tanrıverdi, E.Əlibəyzadə, F.Zeynalov, M.Şirəliyev əhatəli şəkildə bəhs etmişlər ki, bunları aşağıdakı kimi verə bilərik: “B və v əvəzlənməsi cingilti olsa da, fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Daha dəqiqi “b” kipləşən, qoşadodaq, “v” samiti ilə işlənən sözlərin “Orxon-Yenisey” abidələrində “b” ilə işlənməsi b>v əvəzlənməsindən bəhs etməyə əsas verir. “Bir sıra müasir v səsli sözlər” “Orxon-Yenisey”də “b” ilə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “v” ilə yazılır. Məsələn, *bar – var, ab – av* [Əlibəyzadə, 1999:220]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da b>v əvəzlənməsi ilə işlənib, müasir ədəbi dilimiz baxımından onomik hesab olunan vahidlərin bir qismi Qərb ləhcəsində eyniylə qalmaqdadır. Bu mənada “Kitab”dakı varmaq (*variban peyğəmbərinin yüzini görən*) və qarabaş (Qaravaşa ton geyürsəy, qadın olmaz) ləhcəsində getmək sözü ilə paralel işlənir. Məsələn, varif getdi. Bununla yanaşı, həmin sözün müstəqil şəkildə işlənməsinə də təsadüf edilir. Buna ən yaxşı nümunə kimi Akif Səmədin “varıb-varıb yara getdim” misrasındakı “varıb-varıb” feili bağlamasını göstərə bilərik [Tanrıverdi, 2012:464].

Çağdaş Azərbaycan şivəsində b, v samit keçidlərindən əhatəli bəhs edən İ.Bayramov qeyd edir ki, “Azərbaycan dilinin şimal və qərb qrupu şivələrinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri də b-v səs əvəzlənməsidir. b-v səs əvəzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir” [Bayramov, 2016:252] və göründüyü kimi, ikihecalı ova sözündə sözü gedən samit əvəzlənməsi leksik vahidin orta hissəsində özünü təzahür etdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “oba” el sözünə nisbətən kiçik mənə ifadə edir və əslində oba eldən törəyərək ona aid tərz, müəyyən bir nəslin, soyun kimə mənsubluğunu bildirir. Buna görə də fikrimizcə, “oba” sözü el leksik vahidindən çox-çox sonralar yaranmışdır. B.Budaqov yazır: “Türkdilli xalqlarda “oba” maldar ellərində gecədən qurulmuş

dəyələr, alaçıqlar müvəqqəti (mövsümi) yaşayış məntəqəsi hesab olunur. Oba müəyyən bir elə, tirəyə mənsub olan köç yeridir.

Cənubi Azərbaycanda Ağçaoba, Obabulağı, Uzunoba, Silanda İlioba və sair adlı yaşayış məntəqələri məhz “oba”lar əsasında yaranmışdır [Budaqov, 1994:272].

“El” sözü ilə düzəlmiş toponimlər.

Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə “el” sözünün artırılması ilə düzəlmiş etnotoponimlərə daha çox təsadüf olunur. Bu baxımdan İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasındakı şuraqel etnooronimi və İrəvan xanlığının Göyçə mahalında Şorəli etnooykonimi olduqca xarakterikdir [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452].

Şuraqel antroponiminin birinci komponentindəki “Şuraq” sözü qədim Şıraq tayfa adının poetik dəyişikliyə məruz qalmış formasıdır. “El” sözündə heç bir fonetik dəyişiklik baş vermədən etimoloji baxımdan “Şıraq” tayfası anlamını bildirir. “Şorəli” etnotoponimində isə hər iki komponentdə fonetik dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, “Şor” sözü qədim Peçeneqlərin bir tayfası olan “çor” sözünün “ç-ş” əvəzlənməsi ilə özünü göstərmiş formasıdır. “Əli” sözündə isə “e-ə” incə sait əvəzlənmələri baş vermişdir ki, istər samit əvəzlənməsi, istərsə də sait əvəzlənməsi ümumtürk dillərinin həm ədəbi dili, həm də dialekt və şivələri üçün qanunauyğun fonetik hadisələrdəndir. “El” sözünə çağdaş dövrümüzə qədər gəlib çıxmış əksər qədim yazılı abidələrin dilində təsadüf edirik. Məs: XI əsrin dahi ensiklopedik dilçi alimi Mahmud Kaşğari “Divan”ında beş “el” sözü qeydə alınmış və hər birinin ayrı-ayrılıqda mənaları göstərilmişdir: 1) el = vilayət; 2) el = at barədə işlənən bir isim; 3) el = açıqlıq, boşluq; 4) el = pis, dəyərsiz; 5) el = iki bəy arasında barışıq [Kaşğari, 2006: 752]. Müşahidələrimiz göstərir ki, bu mənələrdən birinci və üçüncü anlam kəsb edənlər toponim yaradıcılığında mühüm rol oynamışlar. “El” sözü çağdaş Azərbaycan, türk, qazax dillərində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işləndiyi halda, başqırd türkcəsində “ilyir”, tatar türkcəsində “ilçir”, türkmən türkcəsində “il”, uyğur türkcəsində “əl” fonetik tərkibində işlənərək “ölkə, diyar, məkan” mənasını bildirir [KTLS,1371:1183]. “El” sözünün etimologiyası ilə bağlı olaraq B.Əhmədovun fikirləri xüsusi maraq doğurur və tədqiqatçı yazır ki: “Bu söz tayfaların birləşərək ittifaq yaratması” anlamını əks etdirib. Qəbilələr (laylar) tayfa (olmaq), tayfalar isə el şəklində birləşib və xalq anlayışını əmələ gətirib. Xalq ərəb sözüdür, el isə özümüzünküdür, yəni onun sinonimidir. İlişmək (birləşmək, bağlanmaq, əlaqə) sözü ilə qohumdur [Əhmədov, 2015:350].

İndiki Ermənistanın türk-Azərbaycan etnotoponimik layında “el” sözünün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər artırılaraq tarixən formalaşmış coğrafi adlara rast gəlinir. Məlumdur ki, “el” sözünün özü topluluq bildirsə də, “-lər” şəkilçisi tarixən ona artırılaraq ikiqat cəmlilik yaratmışdır. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında vaxtilə mövcud olmuş ellər oykonimi bu baxımdan olduqca xarakterikdir. Bu o deməkdir ki, tarixən həmin kəndin ərazisində bir türk, Azərbaycan tayfaları deyil, bir neçəsi müxtəlif zamanlarda gələrək məskunlaşdıqlarına görə kənd belə ad almışdır. Tarixi mənbələrin bəzilərində “ellər” toponimi həm elar, həm də ilar fonetik tərkibində yazıya alınmışdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452]. “El” sözünə kiçiltmə anlamı ifadə edən iki variantlı “-ça, -çə” şəkilçisinin artırılması ilə düzələn bir neçə toponimə təsadüf olunur. İrəvan quberniyasının Novobəyazıt qəzasında və İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında tarixən mövcud olmuş Ellicə kənd adları buna misal ola bilər [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452]. Fikrimizcə, bu coğrafi adların belə adlandırılması hər hansı bir türk tayfasından çıxmış kiçik bir nəslin bu yerlərdə məskunlaşması ilə bağlı ola bilər. “El” sözü bəzən sintaktik üsulla yaranmış toponimlərin iki komponentində morfoloji göstərici qəbul edərək oykonimin mürəkkəb strukturunu yaratmışdır. İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında “Ellər oyuğu” adlı yaşayış məntəqəsi olmuşdur [Budaqov, Qeybullayev, 1998: 452]. “Ellər” sözü burada etnonim kimi çıxış etmişdir, “oyuq” sözü isə qədim türk dillərində “sərhəd” anlamını bildirmişdir. Kaşğari “Divan”ında da “oyuq” sözü “sərhəd” anlamını bildirdiyi göstərilmişdir [KTLS,1371:1183].

B.Xəlilovun araşdırmalarından belə məlum olur ki, “Qədim türk yazılı abidələrində “ilgilik” sözü el mənasında işlənmişdir [Xəlilov, 2010:350]. Məs: *Am üçün ilik ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş. Özi ança. Tərcüməsi: Onun üçün eli eləcə yaratmış. El yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə* [Rəcəbli, 2006: 25].

*Aşıkların közi giryən, bağırı biryən,
Pərvası yok, namusu yok, görər üryən.
İl közigə tofrakdın kəm sıırı pinhan,
Canı birlə yadın aytıp yörər irmiş* [Yəsəvi, 2005:65].

İl sözü el mənasında “Mənzum oğuznamə”də işlənmişdir:

*Xitay yana Qırkız il andır turur,
Kör iblis bularğa biribtür gürur.*

Tərcüməsi:

*Kitay, Kırğız eli uzaqlarda durur,
Gör iblis bunlara veribdir qürur [MO, 2005: 111].*

Bu söz “Oğuznamə”də “el” mənasında olmuşdur. Məs: *El ilə gələn bəla bayramdır* [Oğuznamə, 1987:111]. *El ilə gələn qara gün düğündür* [Oğuznamə, 1987:111].

Qədim türkcədə “kün” sözü olmuşdur. Bu söz “xalq, el, cammat, adamlar” mənasında müvazi şəkildə el sözü ilə işlənmişdir: el kun [ДЦ, 1969:715]. El-gün sözünün ikinci tərəfi (gün) Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir. “Kün” sözü həm də qədim türkcədə qadaş sözü ilə müvazi işlənərək qohumlar, qohum qadınlar mənasındadır: kün qadaş [ДЦ, 1969:715].

V.V.Radlov kün sözünün noqay və uyğur dillərində “xalq”, “camaat”, “el, adamlar” mənasında olduğunu qeyd etmişdir [РАДЛОВ, 1899:510].

İndi Ermənistanın türk-Azərbaycan etnotoponimik qatında “el” sözünün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək coğrafi adın birinci komponentində işlənməsi hallarında özünü göstərir. İrəvan xanlığının Qarnıbasar mahalında, İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində iki dəfə təkrarlanan “Əliqızıl” etnonimi əslində Kəngərlilərin bir qolu olan Qızıllı elinin fonetik dəyişikliyə məruz qalmış formasıdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452] İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında, Qarnı nahiyəsində, Göyçə mahalında 5 dəfə təkrarlanan Əliqırıq etnooykonimində qədim türk tayfalarından olan kırık – qırıq etnoslarının adına canlı danışiq dilində təhrifə uğramış formasıdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998:452].

Nəticə/Conclusion

Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq və həmin əsrin sonlarına kimi erməni millətçiləri türk-Azərbaycan mənşəli “el, oba” komponentli oykonimlərə qənim kəsilmiş, onların bəzilərini dəyişdirmişlər. İstər Azərbaycan daxilində, istərsə də türk xalqları yaşayan bütün ərazilərdə xeyli sayda el-oba komponentli toponimlərin paralellərini göstərir ki, türkdilli xalqların, o cümlədən xalqımızın tarixi keçmiş bu adlarda ən qiymətli mənəvi miras kimi əbədiləşərək dolaşib qalmış, böyük salnamələrə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (1964). – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – 510 s.

2. Bayramov, İ. (2016). Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. – Bakı: Elm və təhsil. – 252 s.
3. Budaqov, B. (1994). Türk uluslarının yer yaddaşı. –Bakı: Elm.– 272 s.
4. Budaqov B., Qeybullayev, Q. (1998). Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. – Bakı: Nafta press. – 452 s.
5. Əhmədov, B. (2015). Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr).– Bakı: Altun kitab. – 288 s.
6. Əlibəyzadə, E. (1999). Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Teas Pres. – 220 s.
7. Xəlilov, B. (2010). 224 qədim türk sözü.– Bakı: Elm və təhsil. – 350s.
8. Hüseyinli N., Məmmədova Y. (2012). Türk dillərinin genologiyası: şumer və tür leksik paralelləri. – Bakı: Nağıl evi. – 356 s.
9. Kaşğarlı, M. (2006). Divani lüğət-it türk. IV c. – Bakı: Ozan. – 752 s.
10. Karşılaşılmalı türk lehceləri sözlüğü (1371). Kültür bəkanlığı: Kaynak eserler. – 1183 s.
11. Mənzum oğuznamə (2005). – Bakı: Şərq-Qərb. – 216 s.
12. Mirzəyev, H. (2004). Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. – Bakı: Elm. – 530 s.
13. Oğuznamə (1987). – Bakı: Yazıçı. – 211 s.
14. Tanrıverdi, Ə. (2012). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. – Bakı: Elm və təhsil. – 464 s.
15. Rəcəbli, Ə. (2006). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. – Bakı: – 325 s.
16. Yəsəvi, Ə. (2004). Divani-hikmət. – Bakı: Çavuşoğlu. – 65 s.
17. Древнетюркский словарь (1969). – Ленинград: Наука. – 715 с.
18. Гючев, Р.Б. (1972). О Хотаванском храме и его надписях. – Баку: Изд. АН Азерб. СССР, серия истории философии и права. – №3.
19. Радлов, В.В.(1899). Опыт словаря тюркских наречий. II том, II часть. – Санкт-Петербург. – 426 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>01.12.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>05.12.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>14.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.551

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODLARI

Gülnara Hacıyeva

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0009-1447-9159>

g.h.hajiyeva@gmail.com

Xülasə

Məqalədə xarici dillərin tədrisi zamanı istifadə olunan metodlardan bəhs olunur. Müəllif vurğulayır ki, əsrlərdən bəri ən keyfiyyətli və effektiv tədris üsullarının işlənilib hazırlanması, xarici dil dərslərində onlardan istifadə olunması bu sahədə çalışan elm və təhsil adamlarının diqqət mərkəzində olub. Məqalədə həmçinin günümüze qədər mövcud olmuş xarici dilin aparıcı təlim metodlarının yaranması, mahiyyəti, müsbət və mənfi xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar və mülahizələr öz əksini tapıb. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, müəyyən çatışmazlıqlarına baxmayaraq, hər bir metod bu və ya digər şəkildə öz dövrünün ehtiyaclarına cavab vermiş, sonra öz yerini daha təkmilləşmiş, dövrün tələbləri ilə ayaqlaşan metodlara vermişdir. Heç bir metod tamamilə itib getməmiş, özündən sonra yaranan metodlara təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: təlim metodları, xarici dillər, tədris, üsul, müəllim, kommunikativ.

FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS

Gulnara Hajiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

The article discusses the methods used in teaching foreign languages. The author emphasizes that for centuries, the development of the most high-quality and effective teaching methods and their use in foreign language lessons have been the focus of attention of scientists and educators working in this field. The article also reflects considerations about the emergence, essence, positive, and negative characteristics of the leading foreign language teaching methods that have existed until today. The author of the article notes that, despite certain shortcomings, each method in one way or another met the needs of its time, and

then gave way to more advanced methods that meet the requirements of the time. No method has completely disappeared; rather, it has influenced the methods that followed it.

Key words: teaching methods, foreign languages, teaching, teacher, communicative.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Гюльнара Гаджиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье говорится о методах, используемых при обучении иностранным языкам. Автор подчеркивает, что на протяжении веков разработка наиболее качественных и эффективных методов обучения и их использование на занятиях иностранным языком были в центре внимания ученых и педагогов, работающих в этой области. В статье также отражены соображения о возникновении, сущности, положительных и отрицательных характеристиках ведущих методов обучения иностранному языку, существующих до сих пор. Автор статьи отмечает, что, несмотря на определенные недостатки, каждый метод так или иначе отвечал потребностям своего времени, а затем уступал место более совершенным методам, идущим в ногу с требованиями времени. Ни один метод не исчез полностью, но оказал влияние на методы, пришедшие после него.

Ключевые слова: методы обучения, иностранные языки, преподавание, педагог, коммуникативный.

Giriş/Introduction

Cəmiyyətin, dünya ölkələrinin, habelə elmin və texnikanın sürətli inkişafı beynəlxalq münasibətlərin güclənməsinə öz təsirini göstərməyə bilməz. Ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və digər sahələrdə olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də əlaqələr durmadan genişlənir. Bütün bu amillər də xarici dillərin dərinədən öyrənilməsi zərurəti doğurur və diqqətin əsas öyrənmə obyektinə kimi xarici dildə nitq fəaliyyətinə yönəlir. Əcnəbi dilin öyrənilməsinin səmərəliliyi təlimin məqsədindən, mövcud şəraitdən, eləcə də öyrənilənlərin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olduğu kimi, düzgün seçilmiş təlim üsullarından da asılıdır. “Metod anlayışı (yunan dilində methodos – tədqiqat və ya bilik yolu) ən ümumi mənada məqsədə çatmaq yoludur, tədris metodları metodikanın əsas

kateqoriyası olmaqla bərabər, tədris sisteminin tərkib hissələridir. Müvafiq təlim metodları olmadan təlimin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək mümkün deyil” [Щукин, 2010:175]. Xarici dilin öyrədilməsi üçün ən düzgün, ən optimal üsul və vasitələrdən istifadə olunması hər zaman bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssisləri düşündürən problem olub. Elə bu səbəbdən də zaman-zaman yeni öyrənmə metodları meydana çıxmış, sonradan öz yerini daha müasir, daha təkmilləşmiş metodlara vermişdir. Bunların hər biri müəyyən bir zaman kəsiyində innovativ olmuş, lakin cəmiyyətin inkişafı və buna müvafiq olaraq təhsilin məqsədlərinin dəyişməsi ilə öz aktuallığını itirərək köhnəlmiş metod hesab edilmişdir.

Xarici dilin tədrisi sahəsində günümüzdə qədər mövcud olmuş təlim metodları ilə tanışlıq tədris prosesində çoxsaylı metodlar içərisində daha doğru seçim etməkdə, hansılardan istifadə edə biləcəyimizə qərar verməkdə bizə yardımçı ola bilər. Çünki təlim metodu “əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş vəzifələrlə şagirdin tədris-idrak fəaliyyətinin səviyyəsini, tədris fəaliyyətini və didaktik məqsədlər əldə etmək üçün gözlənilən nəticənin təşkili qaydasıdır” [Kərimov, 2009:33].

Xarici dillərin tədrisinin qədim tarixi var. Hələ əsrlər öncə dövlətlər arasında ticarət əlaqələrinin və mədəni əlaqələrin qurulması və saxlanması üçün xarici dilləri bilməyə ehtiyac duyulurdu. Qədim Roma imperiyasında əvvəlcə yunan dili əsas xarici dil kimi işlənmiş, daha sonra orta əsrlərdə latın dili ilə əvəz olunmuşdu. “Qədim Romanın mövcud olduğu dövrdə dövlətlər arasında ticarət və mədəni əlaqələri saxlamaq üçün artıq xarici dilləri bilmək lazım idi. Əsas xarici dillər Yunan (Roma dövründə) və Latın (orta əsrlərdə) idi. Latın dili təxminən 15 əsr xarici dil kimi öyrənilib. Latın dilinin tədrisi üsulları canlı Qərbi Avropa dillərinin tədrisinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir” [4]. XVIII əsrdə məktəblərdə latın dilinin tədrisi tədricən sıradan çıxaraq öz yerini canlı dillərin öyrənilməsinə vermişdi. Yüzdilliklər boyu əcnəbi dillərin öyrədilməsi ilə bağlı heç bir nəzəri əsas və ya araşdırma olmadığından bu sahədə çalışan mütəxəssislər adekvat tədris metodları problemi ilə üz-üzə qalmışdılar.

Qrammatik-tərcümə metodu.

Canlı xarici dillərin tədrisində ilk məlum üsul qrammatik-tərcümə üsulu olmuşdur. Əvvəlcə klassik dillərin tədrisində istifadə edilmiş klassik metod sonralar XIX əsrdə qrammatik-tərcümə metodu adını alaraq müasir dillərin tədrisinə uyğunlaşdırılmışdı və demək olar ki, klassik metoddan çox da fərqlənmirdi. Uzun bir dövr ərzində hakim təlim metodu olan qrammatik-tərcümə

metodunun kökləri orta əsrlərə gedib çıxır, çiçəklənmə dövrü isə 18-ci və 19-cu əsrlərə aiddir. Sözügedən metod Birinci Dünya müharibəsinə qədər öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdı. XIX əsrdə xarici dilin tədrisində başlıca yer qrammatikaya verilirdi və buna görə də o, mətndən asılı olmayaraq, mexaniki şəkildə öyrədilirdi. Tədris ana dilində aparılır, qrammatik qaydalar nümunələrlə ətraflı izah edilir, öyrənilən qaydalara aid nümunə cümlələr verilirdi. Dili öyrənənlər əvvəlcə ayrı-ayrı sözləri tərcümələri ilə əzbərləyir, sonra isə özləri qrammatik qaydalar əsasında cümlələr qururdular. Dil materialı ayrı-ayrı cümlələrin ana dilindən xarici dilə və əksinə tərcüməsinə aid tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə möhkəmləndirilirdi. Lakin qrammatik qaydaları əks etdirən belə cümlələr həm mürəkkəb idi, həm də məna ifadə etmirdi. Metod haqqında tənqidi fikirlərin səslənməsindən sonra şifahi nitqin və fonetik məşqlərin tədrisinə diqqət yetirildi. Latin və yunan dilləri öyrədilərkən özünü doğruldan bu üsul canlı xarici dillərin öyrədilməsində eyni nəticəni vermədi.

Leksik-tərcümə metodu, yaxud analitik metod.

Avropa ölkələrində (İngiltərədə, Fransada, İsveçdə) istifadə edilmiş *leksik-tərcümə üsulunun yaxud analitik* metodun diqqət mərkəzində dilin lüğət tərkibi idi: söz ehtiyatı orijinal əsərləri əzbərləməklə yaradılırdı. Qrammatika ikinci plana keçərək mətnə şərh kimi öyrədilirdi. Leksik-tərcümə metodu əsasən ümumi təhsil məqsədlərini güdür, oxu və tərcümə bacarıqlarının inkişafını təmin edirdi.

Birbaşa (direct) və ya təbii metod.

Əcnəbi dilləri mükəmməl bilən insanların kütləvi şəkildə hazırlanması üçün cəmiyyətin formalaşan sosial tələbləri tərcümə metodlarından istifadə etməklə həll edilə bilməzdi. Buna görə də köhnəlmiş tərcümə metodları XX yüzilliyin əvvəllərində şifahi nitqin inkişafına yönəlmiş *“birbaşa” (direct) və ya təbii* adlanan üsulla əvəz olunmağa başladı. Metodun belə adlandırılmasına səbəb xarici dilin tədrisi zamanı uşağın ana dilini təbii şəkildə mənimsəməsinə bənzər şərait yaradılması idi. Təbii metodun nümayəndəsi Fransua Guənin əsərlərində praktik məqsəd qoyulurdu: tələbələrə xarici dildə danışmağı öyrətmək. Metodun tərəfdarları belə bir müddədən çıxış edirdilər ki, danışmağı öyrəndikdən sonra şagirdlər oxuma və yazma texnikası öyrədilmədən belə, hədəf dildə oxuyub yazma biləcəklər. Onlar yalnız praktik məqsədlər güdərək əsasən gündəlik dili öyrədirdilər. Dil öyrədilərkən tərcüməyə və qrammatik qaydalara diqqət yetirilmir, müəllim və tələbələrin danışmasına imkan verilirdi. XX əsrin əvvəllərində birbaşa metoddan istifadə azalsa da onun əsas müddələri hələ də

əksər Qərb məktəblərində təhsilin özülünü təşkil edir və bəzi ideyaları sonradan qismən canlandırılaraq audiolinqual metoda yönləndirilib.

Qarışıq metod.

Bir müddət bütün dünyada məşhur olan qarışıq metod özündə ortodoksal metodların mövcud üstünlüklərini cəmləşdirirdi. Qarışıq metodu mahiyyət etibarilə mövcud təlim məqsədlərindən asılı olaraq dəyişdirilmiş, əlavələr edilmiş tərcümə üsulu, və ya dəyişdirilmiş, əlavələr edilmiş birbaşa metod da hesab etmək olar. Bu üsul elə bir vaxtda yaranıb ki, metodistlər məktəbdə birbaşa metoddan istifadənin müəyyən motivlərə görə uğurlu olmadığını və tərcümə üsullarına qayıtmağın rəşional olmayacağını başa düşdülər. Amma metodistlərin qrammatik-tərcümə, birbaşa və müqayisəli metodlar kimi müxtəlif tədris metodlarına xas olan ən perspektivli cəhətləri özündə ehtiva edən prinsipləri bir metod daxilində birləşdirmək və birləşmiş tədris metodu yaratmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi.

Ordu metodu.

İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə ABŞ-da müttəfiqlərin və düşmənlərin dillərində danışa bilən hərbi personala təcili ehtiyac yarandıqından müəyyən bir qrup ABŞ dilçisinə hərbi personalı spontan ünsiyyət üçün hazırlamaq tapşırılmışdı. Bu səbəbdən 1941-ci ilə qədər Orduda İxtisaslaşdırılmış Təlim Proqramı və ya Ordu Metodikası ilə çalışan intensiv, sürətləndirilmiş xarici dil kursları yaradıldı. L.Blumfildin tərtib etdiyi və ordu metodu adı ilə tanınan bu metod, xarici dilin tərcüməsiz mənimsənilməsindən ibarət olan birbaşa metodun əsas prinsipinə əsaslanırdı. Şagirdlər gündəlik mövzulara aid dialoqları təkrar-təkrar dinlədikdən sonra canlı nitqə məxsus ifadələri əzbərləyirdilər. Məşğələlər əsasən linqafon kabinetlərində müəllimlərin nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Qrammatika induktiv olaraq öyrədilirdi. Ordu dil kursları ayrılan saatların sayının çoxluğuna, şagirdlərin dərstdə məhdud sayına və dərslərin yüksək motivasiyalı tələbələrə öyrədilməsinə görə uğur qazana bildi.

Şüurlu-müqayisəli metod.

XX yüzilliyin 20-40-cı illərində şüurlu-müqayisəli metod formalaşma mərhələsində idi. Şüurlu-müqayisəli yanaşma, ilk növbədə dili öyrənənlərin mətnlə analitik şəkildə işləməsini, qaydaların şüurlu mənimsənilməsini, nitq vərdişlərinin geniş yayılmasını nəzərdə tuturdu. Lügət və qrammatika sintaktik əsasda öyrədilirdi, mətnlər və yazılı tapşırıqlar nitq fəaliyyətinin bütün növlərində formalaşan bilik və bacarıqların əsas mənbəyi hesab olunurdu. Ana dili xarici dilə yiyələnməkdə dəstək hesab edilirdi. 40-cı və 50-ci illər şüurlu-müqayisəli tədris

metodundan fəal istifadə illəridir. Sovet dilçi və metodistlərinin təkmilləşdirdikləri şüurlu praktik tədris metodu dillərin müqayisəli öyrənilməsinə, nəzəriyyə və praktikanın adekvat birləşməsinə özündə ehtiva edir. Şüurlu metodun üstünlüyü özündə nitq fəaliyyətinin dörd növünün hər birinin – şifahi anlama, şifahi ifadə, yazılı anlama və yazılı ifadənin inkişafına diqqət yetirməsindən ibarətdir.

Audiolinqual metod.

Ötən əsrin ortalarında ABŞ-da yaranmış audiolinqual metod ordu metoduna əsaslanır. Audiolinqual metod çərçivəsində təlim təqlidə, müəyyən ifadələrin yadda saxlanmasına və əzbərlənməsinə əsaslanırdı. Əsas diqqət təkrar dinləməyə və dinlədikdən sonra fonemlərin, hərflərləşmələrinin, sözlərin, ifadələrin və dialoqların təkrar edilməsi vasitəsilə tələffüz və dinləmə bacarıqlarının inkişafına yetirilirdi. Dialoqlar rollarla oynanılır və gündəlik həyatdakı real situasiyalara əsaslanırdı. Müəllimlərin ana dilindən istifadəsinə məhdudiyyət qoyulmuşdu. Metodun məqsədi şifahi və yazılı nitqin bütün növlərini mənimsəmək idi. Tələbə eşitdiyi ifadəni başa düşməli və sonra fikrini həmsöhbətləri və ya başqaları üçün aydın ifadə etməli idi. Sadəcə mürəkkəbə doğru təşkil olunmuş bu metodda tələbənin hər düzgün cavabı yüksək qiymətləndirilir və dinləmək üçün yalnız orijinal materiallardan istifadə olunurdu.

Audiovizual metod.

Struktur-qlobal adı ilə də tanınan audiovizual metod fransız dilini beynəlxalq dil kimi yaymaq məqsədi ilə 1950-ci illərdə fransız və yuqoslav alimləri tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Metod Fransada və onun hüdudlarından kənarında geniş yayılmışdır. Audiovizual və audiolinqual üsullar birbaşa metodun müasir modifikasiyası hesab olunur. Metod əsasən böyüklərə qısamüddətli danışıq kurslarında öyrətmək üçün istifadə olunurdu. Dil öyrənmələrin həvəsini artırmaq üçün dərslərdə leksik və qrammatik material diqqətlə seçilir, audio və video materiallardan, əyani vəsaitlərdən, illüstrasiyalardan istifadə olunurdu. Seçilmiş dil materialı çərçivəsində şifahi nitqin inkişafı təmin edilirdi. Bu metod çərçivəsində qrammatik strukturların başa düşülmədən əzbərlənməsi gözlənilən nəticəni vermədi. Audiovizual metod kommunikativ yönümlü idi, yazılı nitqin öyrədilməsinə ehtiyacı az qiymətləndirir, tədrisdə ana dilindən istifadəyə imkan vermir və tərcüməni istisna edirdi. Sonralar metodun ideyaları bir sıra kommunikativ və intensiv tədris metodlarında istifadə edilmişdir.

Kommunikativ metod.

Cəmiyyətin inkişafı, bir sıra iqtisadi, siyasi və sosial səbəblər diqqətin əsas öyrənmə obyektini kimi dil sistemindən nitq fəaliyyətinə, xarici dildə insanın nitq davranışına keçməsinə zəruri edirdi. Keçən əsrin yetmişinci illərində mütəxəssislər xarici dilin tədrisinin yeni məqsədi və məzmunu, ənənəvi metodlardan fərqli, xarici dildə kommunikativ bacarıqlar formalaşdırma biləcək yeni metodun yaradılması haqqında düşündülər. “XX əsrin yetmişinci illərində texnologiyanın inkişafı, xarici dünya ilə əlaqələrin artması əsas məqsədi insana ünsiyyət qurmağı öyrətmək, nitqini həmsöhbət üçün başa düşülən etmək olan kommunikativ metodun ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. Məhz bu zaman məlum oldu ki, xarici dilləri öyrənməyin əvvəlki üsulları, ilk növbədə, onları öyrənmək üçün motivasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq bir az köhnəlmişdir” [Шералиева, 2009:29].

Nəticə/Conclusion

Xarici dillərin gündəmlə ayaqlaşan və keyfiyyətli tədrisinə olan ehtiyac yeni təlim üsullarının meydana çıxmasına səbəb olur. İyirmi birinci yüzillikdə təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi əcnəbi dillərin də fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə olunmaqla öyrədilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Beləliklə, yaşadığımız dövrün tələblərinə uyğun olaraq aktiv ünsiyyət bacarıqları aşılayan tədris metodlarından istifadə etmək ehtiyacı yaranır. Köhnəlmiş metodların yerini zamanın tələblərinə cavab verə bilən, özünü doğrultmuş təlim üsulları tutur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Kərimov, Y.Ş. (2009). Təlim metodları. – Bakı: – 280 s.
2. Шералиева, Ю.П. (2018). Как выучить любой иностранный язык. Самые эффективные методы изучения. – Москва: Астрель, Олимп. – 218 с.
3. Щукин А.Н. (2010). Обучение иностранным языкам. Теория и практика. – Москва: Филоматис. – 475 стр.
4. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=23999>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	28.11.2024
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	05.12.2024
<i>Qəbul edilib</i>	15.12.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.553

UNDERSTANDING THE DISTINCTIONS: CONVERSATIONAL ENGLISH VS. ACADEMIC ENGLISH

Banovhsa Azizli

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univerisiteti

<https://ORCID.org/0009-0005-2073-4401>

benovshe.rustemli@gmail.com

Abstract

English proficiency is necessary for being successful in academic pursuits, but mastering academic English varies vitally from spoken English. While both forms of English have common elements, such as vocabulary and grammar, they serve various aims and follow different conventions. Spoken and Written English has different key differences between each other. Spoken English tends to be more fluid and adaptive to real situations, whereas written English often emphasizes clarity, permanence, and precision. This divergence is shown in fields such as grammar, vocabulary, sentence structure, and the role of non-verbal cues. By comprehending these varieties, learners and communicators can navigate both forms of English more effectively.

Key words: academic, spoken, vocabulary, grammar, verbal, non-verbal.

FƏRQLƏRİ ANLAMAQ: DANIŞIQ İNGİLİS DİLİ VƏ AKADEMİK İNGİLİS DİLİ

Bənövşə Əzizli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Akademik fəaliyyətlərdə müvəffəqiyyətli olmaq üçün ingilis dili biliyi zəruridir, lakin akademik ingilis dilini mənimsəmək danışiq ingiliscəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İngilis dilinin hər iki formasının lüğət və qrammatika kimi ümumi elementləri olsa da, onlar müxtəlif məqsədlərə xidmət edir və fərqli konvensiyalara əməl edirlər. Danışiq və yazılı ingilis dili arasında fərqli əsas xüsusiyyətlər var. Danışiq ingilis dili daha axıçı və real vəziyyətlərə

uyğunlaşmağa meyillidir, halbuki yazılı ingilis dili tez-tez aydınlıq, davamlılıq və dəqiqliyi vurğulayır. Bu fərqlilik qrammatika, lüğət, cümlə quruluşu və şifahi olmayan işarələrin rolu kimi sahələrdə özünü göstərir. Bu çeşidləri dərk etməklə, öyrənənlər və ünsiyyətçilər ingilis dilinin hər iki formasını daha effektiv şəkildə idarə edə bilərlər

Açar sözlər: akademik, şifahi, lüğət, qrammatika, şifahi, qeyri-şifahi.

ПОНИМАНИЕ РАЗЛИЧИЙ: РАЗГОВОРНЫЙ АНГЛИЙСКИЙ VS. АКАДЕМИЧЕСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ

Бановша Азизли

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Владение английским языком необходимо для достижения успеха в академической деятельности, но овладение академическим английским существенно отличается от разговорного английского. Хотя обе формы английского языка имеют общие элементы, такие как словарный запас и грамматика, они служат разным целям и следуют разным соглашениям. Разговорный и письменный английский язык имеет разные ключевые различия между собой. Эта разница проявляется в таких областях, как грамматика, словарный запас, структура предложений и роль невербальных сигналов. Понимая эти разновидности, учащиеся и коммуникаторы смогут более эффективно использовать обе формы английского языка.

Ключевые слова: академический, разговорный, словарный запас, грамматика.

Introduction

Spoken English is completely different than Formal English which requires being attentive towards all the aspects. There are many distinctions between their usage and style. Written English is much more formal, structured, and follows grammatical rules. The writer can correct and revise the content and the immediacy of a response is not a factor. However, spoken English is informal, at times not grammatical, filled with contractions, slang, idioms, and even word fillers. There is no time and need to prepare or check the grammar. While speaking, there is no need paying attention which word can be chosen during a talk. However, Formal language requires being cautious choosing proper

vocabulary. We use academic language in situations that are serious or that involve people we do not know well while Informal language is more commonly used in cases that are more relaxed and involve people whom we know well. Formal language is a must when we write; informal language is a need when we speak. Three main features can be listed:

1. Vocabulary and Tone:

Comprehending academic spoken English is a vital but complicated task for many users of English as an additional language. Vocabulary knowledge plays a crucial role in enriching understanding, but there are little known facts about the natura of vocabulary in academic spoken English.

In spoken English, speakers often use informal language. Contractions, and colloquial expressions are tools to make their daily conversations with friends, family, or workmates. For example, phrase like “have got “is common in casual conversations but would be considered too informal for academic writing. On the other hand, academic English calls for a more formal tone and wide range of vocabulary, characterized by precious language, complex sentence structures, and highly -disciplined terminology. For example, academic essays or research papers necessitate the use of different vocabulary and objective tone to demonstrate ideas properly and maintain credibility. There are a lot of words which are used in speaker’s daily life, however, In academic language all of them are considered a slang.

2. Grammar and Sentence Structure: While conversational English may be spoken with grammatical mistakes or avoiding from standard grammar rules, academic English require to adhere to strict grammatical conventions and sentence structures. In conversational English, individuals often use fragments, run-on sentences, or informal grammar to convey meaning quickly in informal contexts. However, grammatical accuracy, coherence, and clarity to communicate complex ideas effectively is a main priority of academic English.

3. Source Credibility and Citations: In academic English, scholars rely on evidence-based reasons and cite reputable sources to assist their requirements and ideas. Despite conversational English, where opinions or personal anecdotes may play a crucial role to convey information, academic English has need of rigorous research and citation practices to preserve academic integrity and credibility.

Academic writing involves to be familiar with articles, books, or academic journals, and acknowledging the contributions of others through proper citation and referencing. Errors in to cite sources or provide accurate references in

academic writing can result in plagiarism which a serious academic offense with potential consequences for students and scholars.

4. Differences Between Spoken and Written English – Comparison of Production and Perception in Spoken and Written English According to G.Brown and G.Yule., it is clear -cut that spoken and written language make somewhat various demands on language-producers [Brown, Yule, 1983]. Meanwhile, D.Crystal considered that spoken language is time-bound, dynamic, and transient while written language is space-bound, static, and permanent [Crystal, 2018:345].

Here are some examples that illustrate the differences between academic and spoken language across various aspects:

1. Vocabulary

- **Academic:** "Utilize"
- **Spoken:** "Use"

2. Sentence Structure

• **Academic:** "The results of the study indicate a significant correlation between the two variables."

- **Spoken:** "The study shows that the two things are related."

3. Tone

- **Academic:** "It is imperative to consider the implications of this research."
- **Spoken:** "We really need to think about what this research means."

4. Use of Contractions

- **Academic:** "It is essential to analyze the data thoroughly."
- **Spoken:** "It's really important to look at the data closely."

5. Clarity and Precision

- **Academic:** "A substantial amount of evidence supports this hypothesis."
- **Spoken:** "There's a lot of evidence that backs this idea."

6. Complexity

• **Academic:** "This phenomenon can be understood through a multifaceted lens that encompasses various theoretical frameworks".

• **Spoken:** "We can look at this issue in many ways using different theories."

7. Audience Awareness

• **Academic:** "The findings elucidate the theoretical implications for future research."

- **Spoken:** "What we found could really help with future studies."

8. Emotional Language

- **Academic:** "The findings were unexpected and necessitate further investigation".

- **Spoken:** "I was surprised by the results, and we definitely need to look into it more".

9. Anecdotes

- **Academic:** "This topic has been widely researched in the literature."

- **Spoken:** "I remember when we talked about this in class; it was really interesting!"

These examples highlight how academic language tends to be more formal, precise, and structured, while spoken language is often more informal, personal, and conversational.

2. Production – According to M.Gu and B.Ma, “Speaker can use ‘voice quality’ influence to make interlocutor easier to comprehend what the speaker is trying to express, whereas the writer cannot take advantage of this useful effect”. Speakers can make use of “voice quality” effects with the help of facial expressions and gestural systems to make their ideas more understandable. For example, when a speaker says “right away” with a determined look and a powerful voice, he may express “immediately”. However, if one says the same words with an angry look and violent voice, he might express his anger and rage. In addition to this, other phonetic characteristics like intonation and pitch can also make speakers’ expression better in speaking [Dorothy, Rumisek, 2005:17].

3. Perception – In spoken English, speakers receive immediate feedback from their interlocutors, allowing them to adjust their message in real-time based on reactions. Interlocutors can also perceive the speaker’s emotions through intonation and facial expressions. In contrast, written English lacks this direct feedback, forcing writers to anticipate their audience’s reactions. Consequently, writers must carefully consider their words to avoid misunderstanding, leading to greater pressure to communicate effectively. In academic language, certain elements are typically avoided to maintain clarity, formality, and objectivity. Here are some key aspects to steer clear of:

1. **Colloquialisms and Slang:** Informal expressions can undermine the seriousness of academic work. For example: kids

2. **Contractions:** Words like “can’t,” “won’t,” or “they’re” are generally avoided; it’s better to use the full forms (e.g., “cannot,” “will not,” “they are”).

3. **First-Person Pronouns:** Depending on the discipline, using “I” or “we” may be discouraged to promote an objective tone.

4. **Vague Language:** Words like “stuff,” “things,” or “a lot” lack precision and should be replaced with more specific terms.

5. **Emotional Language:** Academic writing favors logical reasoning over emotional appeal, so expressions of strong emotion are usually omitted.

6. **Overgeneralizations:** Avoid sweeping statements without evidence; it’s important to support claims with data or references.

7. **Anecdotes:** Personal stories or anecdotes are typically not appropriate unless they serve a specific scholarly purpose.

By steering clear of these elements, academic writing can achieve the clarity, formality, and rigor expected in scholarly communication.

Conclusion

In conclusion, the distinctions between academic and spoken language are significant and impact how we communicate in various contexts. Academic language is characterized by its formality, precision, and reliance on specialized vocabulary, making it suitable for scholarly discourse and formal writing. In contrast, spoken language tends to be more informal, spontaneous, and conversational, allowing for a more personal connection between speakers. Understanding these differences is essential for effective communication, as it enables individuals to tailor their language use to fit the audience and purpose, whether in academic settings, everyday conversations, or public speaking. Ultimately, mastering both forms enhances our ability to convey ideas clearly and engage meaningfully with others.

REFERENCES

1. Dorothy, E., Zemach, L. (2005). Cambridge University Press. – Cambridge: – 138 p.
2. Katherina, Lieber (2024). / Midwest University <https://www.quora.com/How-is-academic-English-different-from-conversational-English>
3. Schleppegrell, M.J. (1996). Conjunction in Spoken English and ESL Writing. / Applied Linguistics, – 17:271-285p.
4. Brown, G., Yule, G. (1983). Discourse analysis. – Cambridge: “Cambridge University” Press. – 288 p.
5. Crystal, D. (2018) The Cambridge Encyclopedia of the English Language (3rd ed.). – Cambridge: “Cambridge University” Press. – 582 p.

6. <https://www.ieltsbuddy.com/ielts-ebook.html>.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 20.10.2024

Qəbul edilib 08.11.2024

Nəşrə tövsiyə edib *Könül Həsənova*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DOI:10.30546/114578.2024.5.509

“SAY-KƏMİYYƏT” KONSEPTİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Nuray Nurizadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

<https://ORCID.org/0009-0003-2778-1791>

nuray.n93@mail.ru

Xülasə

Antroposentrik paradıqma müasir reallıqda bir sıra humanitar elmlər, xüsusən də dilçilik üçün özünəməxsus istiqamət kimi dilçi alimlərin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməsinə marağını artırır. Bu gün dil hadisələrinin həm ənənəvi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən, həm də şəxsiyyətin və cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətlərinin, onların mədəni-mənəvi həyatı ilə qırılmaz əlaqədə öyrənilməsinə ehtiyac var. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin bu cür tədqiqi koqnitiv dilçiliklə bağlı olan linqvokulturologiyanın bir sahəsidir.

Say – kəmiyyət bildirən sözlər müxtəlif xalqların dünyanın dil mənzərəsinin inikasında əsas komponentlərdən sayılır. Məhz buna görə bu konseptin linqvokulturologiya prizmasından tədqiqi dilin xalqların, müəyyən sosial qrupların və fərdlərin dünyagörüşünə təsirini təhlil etməyə imkan verir.

Açar sözlər: say, kəmiyyət, konsept, numerologiya, linqvokulturologiya, koqnitiv dilçilik.

OVERVIEW OF THE CONCEPT OF "NUMBER-QUANTITY"

Nuray Nurizadeh

Azerbaijan National Academy of Sciences

Abstract

The anthropocentric paradigm of modern reality sets a unique direction for several humanities and, in particular, linguistics, determining the interest of linguist researchers in studying the interaction of language and culture. Today there is a need to study linguistic phenomena both from the point of view of traditional linguistics and in an inextricable connection with the cultural characteristics of the individual and society, their cultural and spiritual life. Such

studies of the relationship between language and culture are in the field of cultural linguistics, which, in turn, is inextricably linked with cognitive linguistics.

The concept of “number-quantity” is considered one of the main components of cognition of the linguistic picture of the world of people. That is why the study of this concept through the prism of linguoculturology will allow us to analyze the influence of language on the worldview of peoples, certain social groups and the individual worldview.

Key words: number, quantity, concept, numerology, linguoculturology, cognitive linguistics.

ОБЩИЙ ОБЗОР КОНЦЕПТА «ЧИСЛО-КОЛИЧЕСТВО»

Нурай Нуризаде

Национальная академия наук Азербайджана

Резюме

Антропоцентрическая парадигма современной реальности задает своеобразную направленность для ряда гуманитарных наук и, в частности, лингвистики, детерминируя интерес исследователей-лингвистов к изучению взаимодействия языка и культуры. На сегодняшний день появляется необходимость исследовать языковые явления как с точки зрения традиционной лингвистики, так и в неразрывной связи с культурологическими особенностями индивида и общества, их культурной и духовной жизни. Подобные изучения взаимосвязи языка и культуры являются областью лингвокультурологии, которая, в свою очередь, неразрывно связана с когнитивной лингвистикой.

Концепт «число-количество» считается одним из основных компонентов познания языковой картины мира народов. Именно поэтому изучение данного концепта через призму лингвокультурологии позволит проанализировать влияние языка на картину мира народов, определенных социальных групп и индивидуальную картину мира.

Ключевые слова: число, количество, концепт, нумерология, лингвокультурология, когнитивная лингвистика.

Giriş/Introduction

Araşdırmalar göstərir ki, dünya dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin çoxalmasında ilkin sayların böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan M.Qıpçağın fikirləri maraq doğurur: “Dünyanın bir çox dillərinin verdiyi materiallar aydın şəkildə sübut edir ki, kəmiyyət anlayışının morfoloji yolla ifadə olunmasının təklilik, ikilik və cəmlilik formaları da daxil olmaqla kəmiyyət kateqoriyası dildə o vaxt meydana çıxır ki, artıq dildə bir, iki, üç anlayışlarını ifadə edən sözlər mövcud olur” [Qıpçaq, 2000:164].

Dildə kvantitativlik geniş anlayışdır. Kəmiyyət anlayışı kimi, kvantitativlik də termin olaraq öz semantik tutumunda say, kəmiyyət, həcm, sahə, miqdar, təklilik, cəmlilik tipli semantikaları ehtiva edir. “Say-kəmiyyət” konseptini ifadə edən paremiyalarda koqnitiv əlamətlər çoxsaxəlidir.

Numerologiya ilkin insan cəmiyyətlərində təşəkkül tapmışdır. Arifmetika ilk insan cəmiyyətlərində həyat tərzini ifadə edən elmlərdən biri olmuşdur. Say simvolikası ilkin insan təfəkkürünün əsas elementlərindən idi. İlk insanın təfəkküründə saylar dünyanın kosmik modeli kimi simvollaşmışdır. Antik dövənlərdə insan dünyanın ümumi mənzərəsini rəqəmlərlə dərk etməyə çalışmışdır. Sayların sakramentalığı onların mistik və yaxud da magik mahiyyəti ilə bağlı olmuşdur. “Göründüyü kimi, rəqəmlərin və say əməliyyatlarının köməyi ilə – başqa sözlə, numerologiyanın köməyi ilə – insanlar hər zaman nəinki ətrafdakı dünyanı – makro və mikrokosmosu dərk edir, nəinki spekulativ olaraq onun quruluşunu və mövcudluq qanunlarını çıxardır, həm də öz yerini, rolunu və davranışını müəyyən edirdilər. Beləliklə, say ilahiləşdirilirdi və onlara sehrli xüsusiyyətlər verilirdi [Кириллин, 2000:14-15].

Dünyəvi dinlərdə, o cümlədən İslam və xristianlıq dini ilə bağlı olan mənbələrdə sayların teonimik anlamı, sakral mahiyyəti, gizli simvolikanı əks etdirməsi ilə bağlı müxtəlif bilgilər yer alır. Müasir elmi tədqiqatlarda ənənəvi prizmadan fərqli olaraq, mifologiyaya semiotika, linqvokulturologiya aspektlərindən də yanaşılmaqdadır. Hətta son dövənlərdə dilçiliyin tamamilə yeni bir sahəsi – mifolinqvistika yaranmışdır. Miflə mədəniyyətin əlaqəsi müasir linqvokulturoloji tədqiqatların prioritet mövzularındandır.

Hələ antik yunan dilçiliyi dövəmində kəmiyyətin öyrənilməsinə xüsusi maraq olmuşdur. Xüsusilə Aristotel, Platon və Pifaqorun yaradıcılıqlarında kəmiyyət məfhumunun sakral mahiyyəti haqqında dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. Ümumi dilçilikdə Vilgelm fon Humboldt və İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene yaradıcılığında kəmiyyətin ifadə üsullarından bəhs olunmuşdur.

Kəmiyyətin fəlsəfi mahiyyəti haqqında müxtəlif subyektiv mülahizələr irəli sürülmüşdür. Otto Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” adlı əsərində kəmiyyətin fəlsəfi mahiyyətini açıqlamışdır: “Mən burada adi mənada başa düşülə bilməyən “kəmiyyət təyinediciləri” ilə bəzi birləşmələri də daxil etməyə meyilliyəm, məsələn, “*Too many cooks spoil the broth*”, yəni “*Çox aşpaz yemeyi xarab edər*” məsəli, o mənada ki, “*çox aşpazın olması yeməyi xarab edər*”. Eynilə, *frans. Trop de cuisiniers gâtent la sous; alman Viele Köche verderben den Brei; dan. Mange kokke fordærver maden; ing. Many hands make quick work; dan. Mange hunde er harens død; ing. No news is good news; You must put up with no hot dinner*. Bütün bu konstruksiyalar tərkibində əlavələr olan *Too many people are poor* və ya *No news arrived on that day* kimi birləşmələrdən açıq şəkildə fərqlənir” [Есперсен, 1958:115].

O. Yespersendən başqa, V.Z.Panfilov da kəmiyyətin fəlsəfi mahiyyətindən söhbət açmışdır. V.Z.Panfilov “Düşüncə və dildə kəmiyyət kateqoriyası” adlı yazısında qeyd edir ki, “Obyektiv reallıqda kəmiyyət müəyyənliyi bir tərəfdən diskret, fasiləsiz kəmiyyət kimi, digər tərəfdən isə qeyri-diskret, davamlı kəmiyyət kimi görünür. Onlardan birincisi sayla, ikincisi isə ölçü ilə müəyyən edilir. Müvafiq olaraq, kəmiyyətin düşüncə kateqoriyasında iki əsas məqam fərqləndirilir – say və kəmiyyət. Beləliklə, bu kateqoriyanın məzmunu bu iki məqamın vəhdətini təşkil edir” [Панфилов, 1982:158]. V.Z.Panfilovun bu yazısında kəmiyyət kateqoriyası təfəkkür kateqoriyası kimi, diskret kəmiyyətin idrakda mənimsənilməsi, müxtəlif tip dillərdə kəmiyyət kateqoriyası, say qrammatik kateqoriyasının kəmiyyət kateqoriyası ilə əlaqədə inkişafı, kəmiyyət kateqoriyasının bəzi qanunauyğunluqları kimi məsələlərdən bəhs olunmuşdur [Панфилов, 1982:158-284]. Alimin fikrincə, “kəmiyyət kateqoriyası müasir insanın təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir və onun obyektiv reallıqla şərtləndirilməsi ən dolaylı xarakter daşıyır. Məhz buna görə də ideoloji fəlsəfənin ən müxtəlif istiqamətlərində ondan nümunə və sübut kimi istifadə edilmişdir ki, guya təfəkkür kateqoriyaları saf ağılın məhsuludur [Панфилов, 1982:160].

Binarlıq, diskretlik, kvantitativlik “say-kəmiyyət” konseptinin dərin semantikasında aparıcı yer tutur. Kəmiyyət anlayışına dilçilik baxımdan yanaşsaq, dünya dillərində sayılan və sayılmayan, diskret və qeyri-diskret, azlıq və çoxluq, müəyyən və qeyri-müəyyən, tək və cəm anlayışları mövcuddur. Bunlar qrammatik məfhumlardır. Semantik sahə cəhətdən yanaşsaq, kəmiyyət anlamı müxtəlif nitq hissələri ilə, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə

olunur. Koqnitiv baxımdan yanaşsaq, kəmiyyət konsepti mifik təfəkkürdə, bədii mətnlərdə, frazeoloji və paremioloji vahidlərdə verballaşır və kəmiyyət konseptinin interpretasiyası üçün fərqli koqnitiv üsullar mövcuddur. Dünya dilçiliyi tarixində kəmiyyət anlayışının fəlsəfi-lingvistik mahiyyəti haqqında ilk dəfə antik yunan filosofları bəhs etmişlər. Hələ qədim dönəmlərə aid yunan, Çin, Misir yazılarında və şumer mətnlərində insanların riyazi təfəkkürə sahib olduklarına dair çoxlu faktlar mövcuddur.

Antik dönəmlərdə arifmetika sahəsində filosofların elmi-nəzəri fikirlərində kəmiyyət anlayışının universal izahını görmək mümkündür. Qeyd edək ki, antik yunan dövründə kəmiyyət anlayışının fərqli aspektlərdən şərh və fəlsəfi-məntiqi simvolikası haqqında geniş məlumat verilir. Vaxtilə Platon, Dionis, Pifaqor və Aristotelin yaradıcılıqlarında kəmiyyətin fəlsəfi izahı verilmişdir. Xüsusilə Pifaqor və onun davamçıları tərəfindən kəmiyyət anlayışının kompleks şərhinə rast gəlinir. “Pifaqora görə, həqiqətin hər hansı bir tədqiqi ilk növbədə ədəd anlayışına çevrilir, yəni, ədədlər ilkindir, maddi dünyanın formaları haqqında təsəvvürlər onlardan yaranır” [ЛЯЯ, 2005:11].

Digər yunan filosofu Aristotel yazırdı ki, “Tərkib hissələrə bölünənlər kəmiyyət adlanır. Bu tərkib hissələrindən hər biri, onların sayının iki və ya çox olmasından asılı olmayaq, təbiətə Birdir və müəyyən nəsnədir. Hər bir kəmiyyət, əgər hesablanandırsa, çoxluqdur, ölçüləndirsə, parametrdir. İmkan daxilində kəsilməz olmayana bölünə bilən də çoxluqdur. Parametr kəsilməz olana bölünəndir. Bir istiqamətdə kəsilməz olan parametrlər uzunluqdur, iki istiqamətdə kəsilməz olan endir, üç istiqamətdə kəsilməz olan dərinlikdir. Bu kəmiyyətlərdən məhdud çoxluq olanı ədəddir. Məhdud uzunluq xətdir, məhdud eni olan müstəvidir, məhdud dərinliyi olan cismdir” [Аристотель, 1983:164-166]. Aristotel kəmiyyət anlayışına keyfiyyət anlayışı ilə birlikdə baxır. Onun fikrincə, sayın mahiyyətində kəmiyyət anlayışı dayanır. Eyni zamanda, o, kəmiyyət anlayışı ilə say anlayışlarını bir-birindən ayırmır [Аристотель, 1983:166]. Aristotel öz fəlsəfi təlimində kəmiyyət münasibətləri probleminə də aydınlıq gətirmişdir [Аристотель, 1983:166-167]. Platon isə sayların dialektikası haqqında təlim irəli sürmüşdü.

İndiyə qədər dünya dilçiliyində Otto Yespersen, İ.A.Boduen de Kurtene, V. fon Humboldt, A.A.Potebnya, J.Vandriyes, V.N.Toporov və digərləri kəmiyyət kateqoriyasının fəlsəfi-psixoloji, məntiqi və lingvistik mahiyyətindən onların qarşılıqlı inteqrasiyası şəklində bəhs etmişlər. Çünki kəmiyyət anlayışını məhz bu elm sahələrinin inteqrasiyası əsasında ümumiləşdirmək mümkündür.

Ümumi dilçilikdə kəmiyyət daha çox qrammatik kateqoriya kimi öyrənilmiş, bu kateqoriyanın kompleks linqvistik aspektləri nəzəri-metodoloji cəhətdən təsbit olunmuşdur. Məsələn, Vilhelm fon Humboldt ilkin insan cəmiyyətində cəmlilik və təkliyin dillərin ümumi qrammatik kateqoriya olmasını belə səciyyələndirir: “Cəmlilik çoxluq kimi başa düşülür, lakin təklik mütləq təklik deyildir, ümumi bir anlayışdır” [Гумбольдт, 1985:315].

V. fon Humboldt dildə *ikilik* anlayışının, yəni tək və cəmliyin linqvistik və fəlsəfi-psixoloji əsasları haqqında geniş məlumat vermişdir. O, müxtəlif sistemli dillərdə tək və cəmliyin ifadəsindəki tipoloji analogiya və diferensiallıqlardan bəhs etmişdir. Otto Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” adlı məşhur əsərində sayın, kəmiyyətin ümumlinqvistik mahiyyətini, kəmiyyət kateqoriyasının semantikasını açıqlamışdır. O yazır: “Say kateqoriyası ilk baxışda “iki vur iki” qədər sadə görünür. Lakin daha dərin araşdırma zamanı bir çox məntiqi və linqvistik çətinliklərlə qarşılaşıq” [Гумбольдт, 1985:216].

Hələ XIX əsrdə A.A.Potebnya vaxtilə sözün daxili strukturu haqqında mühüm nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür. A.A.Potebnya “Cəm halının rus dilində mənaları” (1888) adlı əsərində rus dilində kəmiyyət anlayışının qrammatik xarakteri haqqında mülahizələrini ifadə etmişdir.

Bütün bu sadaladığımız əsərlərdə alimlər kəmiyyətin qrammatik mahiyyətini öyrənmişlər. Kəmiyyət anlayışına koqnitiv paradıqmadan yanaşma isə son dövrlərdəki tədqiqatlarda müşahidə olunur. Son dövnlərdə dünya dilçiliyində koqnitiv istiqamətli araşdırmaların intensivliyinin artması digər konseptlər kimi, “say-kəmiyyət” konseptinin də aktuallığını artırmışdır.

“Kəmiyyət-say” konseptinin dərk olunmasında etnopsixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Dünyanın fəlsəfi-qnoseoloji cəhətdən dərk olunmasında kəmiyyət və keyfiyyət məfhumlarının qarşılıqlı inteqrasiyasının öyrənilməsi mühüm anlam kəsb edir. Kəmiyyət və keyfiyyət fəlsəfi kateqoriya kimi bəşər cəmiyyətinin əsasını təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, A.Spirkin yazır: “Materiya mexikanın universal qanunları ilə müəyyən edilən fasiləsiz kəmiyyət və keyfiyyət hərəkətidədir. Üzvi dünya da eyni qanunlara tabedir: heyvanlar – mürəkkəb maşınlardır. İnsan, heyvanlardan fərqli olaraq, mexanika qanunlarından kənara çıxan bir ruha, ağıl və nitqə malikdir” [Спиркин, 2006:114]. Deməli, mexanika qanunlarının hökm sürdüyü insan cəmiyyətində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin öyrənilməsi sosial tələbata çevrilmişdir. Alman filosofu Hegel kəmiyyətin keyfiyyətə keçmə qanunauyğunluğunu bəşər sivilizasiyasının ən mühüm konsepsiyalarından biri hesab edir. “O hesab edirdi ki, bir hadisənin öz

inkışafında keçdiyi bütün yolu dərk etmədən onu başa düşmək mümkün deyil. İnkişafın qapalı çərçivədə baş vermədiyini, əksinə, tədricən aşağı formalardan yuxarıya doğru getdiyini, bu prosesdə varlığın kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçidinin baş verdiyini və dünyanı hərəkətə gətirən, “bütün hərəkətin və canlılığın kökü” olan, hər hərəkətin prinsipini təşkil edən ziddiyyətin inkişafın mənbəyi olduğunu hesab edirdi” [Спиркин, 2006:151].

Dünyanın ümumi dil mənzərəsinin dərk prosesində “kəmiyyət” konseptinin müstəsna önəmi var. Çünki bu konsept ən qədim və baza konseptlərdən biridir. Ümumi konseptosfera sistemində kəmiyyət konsepti baza konseptlərdən biri sayılır. Dildə kəmiyyət anlayışının fundamental şərhə hələ qədim antik dövrlərdə Pifaqor və Platonun fəlsəfi görüşlərində verilmişdir. Pifaqor riyaziyyatın bir sahəsi olan geometriyanı inkişaf etdirmiş, riyazi rəqəmlərin fəlsəfi mahiyyət daşdığına iddia etmişdir. *“Pifaqor riyazi əlaqələri də kifayət qədər dərindən öyrənərək, nisbətlər nəzəriyyəsinin əsasları qoydu. O, ədədlərə və onların xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirərək, əşyaların mənasını və mahiyyətini anlamağa çalışırdı. Rəqəmlər vasitəsilə o, hətta varlığın ədalət, ölüm, sabitlik, kişi, qadın və s. kimi əbədi kateqoriyalarını da dərk etməyə çalışırdı. Pifaqorçular hesab edirdilər ki, bütün cisimlər ən kiçik hissəciklərdən – müxtəlif birləşmələrdə müxtəlif həndəsi fiqurlara uyğun gələn "varlıq vahidlərindən" ibarətdir. Pifaqor üçün rəqəm həm maddə, həm də Kainatın forması idi. Bu fikirdən Pifaqorçuların əsas tezisi də irəli gəlirdi: “Hər şey ədəddir”. Ancaq rəqəmlər hər şeyin “mahiyyətini” ifadə etdiyi üçün təbiət hadisələrini də yalnız onların köməyi ilə izah etmək qərəkirdi. Pifaqor və onun davamçıları öz işləri ilə riyaziyyatın çox mühüm bir sahəsi olan ədədlər nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdular”* [<https://library.istu.edu/hoe/...>]. Vaxtilə Pifaqorun “dünyanı rəqəmlər idarə edir” konsepsiyası antik mifoloji və elmi təfəkkürdə sayların statusunu təsbit edirdi. A.F.Losev Pifaqorun natural fəlsəfi estetikasını *Pifaqor say estetikası* adlandırır [Лосев, 2000:279].

Kəmiyyət anlayışının təfəkkürdə əksi və onun insan idrakındakı rolu haqqında A.İ.Boduen de Kurtene ətraflı məlumat vermişdir. A.İ.Boduen de Kurtene riyazi təfəkkürlə linqvistik təfəkkürün kəmiyyət konseptinin ifadəsindəki diferensial və orta elementlərindən bəhs etmişdir. Onun kəmiyyət anlayışına kompleks şəkildə yanaşması kəmiyyət məfhumunun koqnitivlik baxımından dəyərləndirilməsi kimi qiymətləndirilir. “Boduenin mülahizələri həm linqvistik biliyin spesifikliyini vurğulayan müasir koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən, həm

də kəmiyyət baxımından linqvistik təmsildə sistemliliyin müasir axtarıları nöqteyi-nəzərindən aktualdır” [ТФГ, 1996:161]. Kəmiyyət konseptini dil təfəkkürünün prizmasından şərh edən A.İ.Boduen de Kurtenenin “Linqvistik təfəkkürdə kəmiyyət” adlı yazısı linqvistikada kəmiyyət anlayışına ilk koqnitiv baxış hesab oluna bilər [Бодуэн де Куртене, 1963:311-324].

Vilhelm fon Humboldt “İkili say haqqında” adlı yazısında müxtəlif sistemli dillərdə tək və cəmliyin ifadə formalarından bəhs etmişdir. Müxtəlif dillərdə təklik və cəmliyin tipoloji mahiyyətindən bəhs edən Vilhelm fon Humboldt qeyd edir ki, “Bu qısa xülasədən aydın olur ki, ikili saya malik dil ailələrinin sayı çox azdır və onun istifadə olunduğu sahə (və xüsusən də keçmişdə istifadə olunan sahə) çox qəndir, çünki ikili say ən geniş yayılmış dil ailələrində – sanskrit və semit dillərində müşayiət olunur. Ancaq burada bir daha təkrar etməliyəm ki, bu cür hesablamaları tamamlanmış hesab etmək olmaz. Mən hələ müqayisəli dilçilikdə hər hansı bir tamlıq iddiasına mane olan vəziyyəti, yəni dünya dillərinin çoxunu bilməməyimizi və hətta prinsipcə məlum olan bir çox dillər üçün hələ də qrammatik vasitələrin olmamağı haqqında danışıram” [Гумбольдт, 1985:391].

Dildə “Say, kəmiyyət” konseptindən bəhs edərkən, ilk növbədə, say qrammatik kateqoriyasının ümumi analizini vermək lazımdır. İndiyə qədər dünya dilçiliyində say kateqoriyasının məntiqi-qrammatik anlamı haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. J.Vandriyes “Dil” adlı əsərində qeyd edir ki, “Gerçəklə cinsdən daha sıx əlaqədə olan və müasir dünya anlayışında rəsil əsaslandırılan qrammatik kateqoriyalar var: bunlar say və zaman kateqoriyalarıdır. “At yeyir” və ya da “atlar yeyəcək” dedikdə, təkliyi çoxluqla, indiki zamanı gələcəklə qarşı-qarşıya qoyan iki fikri ifadə edirəm. Bu fərq təcrübə faktlarının fərqliliyinə uyğundur. Amma bu ümumi kateqoriyalara aid olan iki kateqoriyanın müxtəlif dillərdə necə ifadə olunduğunu araşdırdıqda, ilk növbədə onların burada ümumiliyini məhdudlaşdıran formalarda təqdim edildiyini və nadir hallarda gözlənilən adekvat ifadə tapdıqlarını aşkar edirik” [Вандриес, 1937:97]. J.Vandriyes say və zaman kateqoriyalarını müqayisə edir və onları ən mühüm qrammatik kateqoriyalar kimi səciyyələndirir. O, sayın ikili mahiyyətini müxtəlif dillərin materialları əsasında izah edir. J.Vandriyes hind-Avropa dillərində tarixən ikilik say sisteminin işləndiyini və sonradan bu formanın tədrisən aradan qalxdığını bildirir [Вандриес, 1937:98].

İndiyə qədər antik yunan fəlsəfəsindən başlamış orta dövr Avropa fəlsəfə məktəbinə qədərki dövrlərdə kəmiyyət məfhumunun fəlsəfi-məntiqi mahiyyəti haqqında müxtəlif subyektiv fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, klassik alman

fəlsəfəsinin nümayəndəsi olan Fridrix Hegel kəmiyyətin fəlsəfi mahiyyəti haqqında yazırdı: “Məntiqi ideyanın hər bir sferası təriflərin totallığından və mütləqin təsvirindən ibarətdir. Varlıq da onun kimidir və üç pillədən: keyfiyyət, kəmiyyət və ölçüdən ibarətdir. Keyfiyyət ilk öncə varlıqla eyniyyətdə olan müəyyənlikdir, belə ki, bir şey öz keyfiyyətini itirdikdə o daha özü olmur. Kəmiyyət əksinə, varlığa nəzərən dışarıdır və ona aid olmayan müəyyənlikdir. Məsələn, evin böyüklüyündən yaxud kiçikliyindən asılı olmayaraq, ev ev olaraq qalır, qırmızı açıqlığından yaxud tündlüyündən asılı olmayaraq qırmızıdır. Varlığın üçüncü pilləsi – ölçü keyfiyyətlə kəmiyyətin vəhdətidir. Hər şeyin ölçüsü, yəni kəmiyyət müəyyənliyi var və onun böyüklüyünün heç bir fərqi yoxdur. Ancaq bununla yanaşı, bu fərqsizliyin də bir həddi vardır və o pozulanda (sonradan böyüyəndə və ya kiçiləndə) şeylər daha özü olmur, başqalaşır” [Hegel, 2005:58]. Kəmiyyətin bu cür fəlsəfi mahiyyətinin izahında kəmiyyət və keyfiyyət inteqrasiyasını nəzərə almaq lazımdır. Məlumdur ki, fəlsəfənin əsas qanunauyğunluqlarından biri məhz kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi konsepsiyasıdır.

Azərbaycan dilçiliyində Məmmədli Novruzov (Qıpçaq) “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” adlı monoqrafiyasında türk say sisteminin linqvistik mahiyyəti haqqında, onun transformasiyası, sayların tipologiyası haqqında zəngin məlumatlar vermişdir. O, müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyət anlayışının fərqli konstruksiyalar şəklində verilməsinin linqvistik əsaslarını üzə çıxarmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “idrak kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyası özünün inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. Bugünkü türk təfəkküründə kəmiyyət kateqoriyası idrakın mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Lakin bununla bərabər, kəmiyyət kateqoriyasının hissli-görümlü obrazlılıqdan bugünkü mücərrədliyə qədər keçdiyi ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri istər türk yazılı abidələrində, istərsə də müasir türk dillərində bu və ya digər şəkildə öz izini saxlamışdır” [Qıpçaq, 2000:386].

Hind-Avropa dillərində sayların rekonsruksiyası ilə bağlı V.Qamkrelidze və V.İvanovun araşdırmalarında onların semantik rekonstruksiyaları aparılmışdır. İndiyə qədər ümumi dilçilikdə sayların insan təfəkküründə mənimsənilməsinin psixolinqvistik aspektlərindən də bəhs olunmuşdur. Belə ki, ümumi dilçilikdə J.Piaje uşaq təfəkküründə say anlayışının dərk olunmasının psixolinqvistik əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. O, uşaqlarda arifmetik təfəkkürün təşəkkülündəki psixolinqvistik amilləri təsbit etmişdir [Пиаже, 1969:243-345]. Qeyd edək ki, J.Piaje dünya psixolinqvistika məktəbinin ən qabaqcıl nümayəndələrindən biridir və uşaq təfəkküründə nitqin yaranmasının psixolinqvistik

əsaslarını fundamental şəkildə nəzəri-metodoloji cəhətdən təsbit etmişdir. Uşaq psixologiyasını dərinlən araşdıran J.Piaje sayların insan təfəkküründə dərk edilməsinin linqvokulturoloji mahiyyətini üzə çıxarmışdır.

Nəticə/Conclusion

“Say-kəmiyyət” konsepti riyazi təfəkkürdən məntiqi təfəkkürə qədər dərk olunmalı bir konseptdir. Buna görə də “say-kəmiyyət” konseptinin strukturu çox-komponentlidir. Kəmiyyət konseptinin nominativ sahəsi çox genişdir. Bu konseptin nüvə və periferiyaları kəmiyyətlə bağlı söz və ifadələri, sintaktik strukturları əhatə edir. Kəmiyyət konseptinin interpretasiyası üçün onu əks etdirən bütün dil vasitələrini nəzərdən keçirmək lazımdır. Paremiyalar semantik tutumlarına, anlam xarakterinə görə müasir və tarixi dövrlərdə mövcud olan düşüncəni əks etdirir. Eyni zamanda, onlar qədim dövrlə müasir dövr arasında düşüncə əlaqəsini təmin edir. Paremiyalar insanların həyat təcrübəsini, həyati biliklərini inikas edir. Buna görə də koqnitologiya baxımından onların rolu böyükdür. “Kəmiyyət, say” konsepti bütün linqvokulturologiyalar üçün ən mühüm və baza konseptlərindən biridir. O cümlədən Azərbaycan və rus linqvo-kulturologiyasında bu tipli paremiyalar həm semantik strukturuna görə, həm də funksional-praqmatikliyinə görə fərqlənir. Onların semantik strukturunda həm kinayə, yəni ironiya, həm modallıq, həm müdriklik, həm didaktika, həm inkarlıq kimi anlamlar ifadə olunur.

“Say bir anlayış kimi, linqvistik vahid kimi heterogen bir strukturdur. Elmin inkişafının bütün mərhələlərində rəqəmlər müxtəlif bilik sahələrinin tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edirdi. Nəticə etibarı ilə indiki mərhələdə rəqəmin psixologeması, fəlsəfəsi, mifologiyası haqqında tam danışmaq olar. Linqvistik universallardan birini təmsil edən mücərrəd say anlayışı dil vahidlərində əlavə semantik inkişaf keçir və konsept statusu alır” [<https://www.gramota.net/...>]. “Say-kəmiyyət” konseptinin özünəməxsus milli-mədəni spesifikliyi var. Həmin milli-mədəni spesifiklik xüsusilə paremioloji vahidlərin dərin semantikasında daha çox müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Qıpçaq, Məmmədəli (2000). Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat) / M.D.Novruzov. – Bakı: Elm. – 453 s.
2. Hegel, Georq (2005). Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası. – I cild. – Bakı: – 460 s.

3. Асмус, Валентин (1983). Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Т.1. – Москва: Мысль. – 550 с.
4. Бодуэн де Куртенэ, Иван (1963). Количественность в языковом мышлении. Избранные труды по общему языкознанию. – Т.2. – Москва: – с. 311-324.
5. Вандриес, Жозеф (1937). Язык: лингвистическое введение в историю – Москва: Государственное социально-экономическое издательство. – 410 с.
6. Есперсен, Отто (1958). Философия грамматики – Москва: Изд.-во Иностранной литературы. – 396 с.
7. Кириллин, Владимир (2000). Символика чисел в литературе Древней Руси (XI-XVII вв.) – Спб.: Алетейя. – 320 с.
8. Логический анализ языка. Квантификативный аспект языка (2005). / Под. ред. Н.Д. Арутюнова. – Москва: Индрик. – 672 с.
9. Лосев, Алексей (1982) Знак. Символ. Миф. – Москва: Издательство Московского Университета. – 480 с.
10. Лосев, Алексей (2000) История античной эстетики / Лосев А.Ф. – Москва: АСТ. – 624 с.
11. Панфилов, Владимир (1982). Философские проблемы языкознания.: гносеологические аспекты – Москва: Наука. – 287 с.
12. Пиаже, Жан (1969). Избранные психологические труды. – Москва: Просвещение. – 659 с.
13. Теория функциональной грамматики: качественность. Количественность / Отв. ред. А. В. Бондарко (1996). – СПб.: Наука. – 264 с.
14. Гумбольдт, Вильгельм (1985). О двойственном числе // Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс. – с.382-388.
15. Спиркин, Александр (2006). Философия. 2-е изд. – Москва: Гардарики. – 736 с.
16. Пифагор: <https://library.istu.edu/hoe/personalia/pifagor.pdf>
17. Семантическое развитие концепта "число". <https://www.gramota.net/materials/1/2010/2-2/60.html>

Məqalə tarixəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>16.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>28.11.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Səmədova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.569

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK QURULUŞUNUN TƏHLİLİ

Aynur Miriyeva

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/000-0033155-464X>

miriyeva575@gmail.com

Xülasə

Məqalə ingilis dilində mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik quruluşunun təhlilinə həsr olunmuşdur. Mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili, dilin qrammatik və semantik sistemlərini başa düşmək üçün əhəmiyyətli bir sahədir. Bu sahədəki tədqiqatlar dilin müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı təsirini araşdıraraq dilin universal xüsusiyyətlərini və spesifik elementlərini ortaya qoyur. Mürəkkəb cümlələrin analizi, dilçi mütəxəssislərə yeni perspektivlər təqdim edir. Eyni zamanda, bu tədqiqatlar dilin qrammatik qaydalarına uyğun gələn cümlələrin yaradılmasına kömək edir. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili, dil elminin inkişafında mühüm bir yer tutur.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlələr, struktur-semantik təhlil, cümlə strukturu, cümlə tərkibi, ünsiyyət vasitələri, semantik əlaqələr.

STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF COMPLEX SENTENCES IN ENGLISH

Aynur Miriyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article is dedicated to the structural-semantic analysis of complex sentences in English. The structural-semantic analysis of complex sentences is an important area for understanding the grammatical and semantic systems of language. Research in this area investigates the interaction of various aspects of language, revealing both universal features and specific elements. The analysis of complex sentences provides linguists with new perspectives, while also

assisting in the creation of sentences that adhere to grammatical rules. Thus, the structural-semantic analysis of complex sentences plays a crucial role in the development of language science.

Key words: complex sentences, structural-semantic analysis, sentence structure, sentence composition, communication tools, semantic relationships.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Айнур Мириева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Данная статья посвящена структурно-семантическому анализу сложных предложений. Структурно-семантический анализ сложных предложений является важной областью для понимания грамматических и семантических систем языка. Исследования в этой области, исследуя взаимное влияние различных аспектов языка, выявляют универсальные характеристики и специфические элементы. Сравнительный анализ сложных предложений в разных языках освещает взаимосвязь между структурой языка и понятностью значений в тексте. В то же время эти исследования способствуют созданию предложений, соответствующих грамматическим правилам языка. Таким образом, структурно-семантический анализ сложных предложений занимает важное место в развитии языковой науки.

Ключевые слова: сложные предложения, структурно-семантический анализ, структура предложения, состав предложения, средства общения, семантические связи.

Giriş/Introduction

İngilis dilində mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili dərindən akademik maraqları doğuran mövzulardan biridir və cümlə quruluşunun incəlikləri ilə bağlı çoxsaylı yanaşmalar təqdim edir. Mürəkkəb cümlələr bir neçə sadə və ya tabeli cümlənin birləşməsindən yaranan strukturlar olaraq, semantik mənalardan baxımından olduqca geniş təhlil olunması tələb edir. Bu məqalədə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif dillərdə struktur-semantik xüsusiyyətləri, cümlə komponentlərinin funksional əlaqələri və müxtəlif nəzəri yanaşmalar əsasında

geniş şəkildə izah ediləcəkdir. İzahlar rus, Azərbaycan və ingilis mənbələrindən götürülmüş istinadlarla dəstəklənəcək.

Mürəkkəb cümlələrin sintaktik və semantik təsnifatı.

Məqalə mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada mürəkkəb cümlələrin dilin qrammatik və semantik sistemlərindəki rolu araşdırılır. Araşdırmalar mürəkkəb cümlələrin quruluşunu, funksiyalarını və mənalarnı müxtəlif dillərdə müqayisə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, mürəkkəb cümlələrin analizi, dilin zəngin semantikasi və kontekstə uyğun istifadəsi arasında əlaqə yaradır. Tədqiqatlar göstərir ki, mürəkkəb cümlələrin düzgün istifadəsi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Mürəkkəb cümlələrin sintaktik və semantik əlaqələri dil dinamikasının daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradır. Araşdırmaların nəticələri müxtəlif dillərdəki mürəkkəb cümlələrin funksiyalarını və mənalarnı müqayisə edir. Tədqiqatın məqsədi mürəkkəb cümlələrin dilin zəngin semantikasi və kontekstə uyğun istifadəsi ilə bağlı əlaqələri ortaya qoymaqdır. Nəticədə bu sahədəki tədqiqatlar dilçilik elminin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu cümlələr bir neçə sadə cümlənin birləşməsindən ibarət olduğu üçün onların sintaktik və semantik əlaqələrinin öyrənilməsi dilin dinamikasını açıqlamağa kömək edir. Müasir dövrdə dilçilik sahəsində bu mövzunun aktuallığı artmaqdadır, çünki mürəkkəb cümlələr dilin dərinliklərini başa düşməyə kömək edir. Müxtəlif dillərdə mürəkkəb cümlələrin müqayisəli analizi, dilin strukturu və mətdəki mənalarnın anlaşılıqlığı arasındakı əlaqələri işıqlandırır. Tədqiqatların nəticələri dil təhsili və öyrənmə proseslərinə müsbət təsir göstərir.

Mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili dilin qrammatik və semantik sisteminin dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan verir. Bu tədqiqat, müxtəlif dillərdəki mürəkkəb cümlələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdıraraq dilin inkişafını və istifadəsini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Eyni zamanda, bu mövzu dilçiliyin və təhsil metodlarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır, çünki mürəkkəb cümlələrin düzgün istifadəsi ünsiyyət bacarıqlarını artırır. Müasir dövrdə, dilin müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı təsiri, xüsusən də mürəkkəb cümlələr üzərində daha geniş təhlillərin aparılmasına ehtiyacı artırır. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin tədqiq olunması dil elmləri sahəsində vacib bir istiqamət olaraq qalır.

Mürəkkəb cümlə ən azı iki və ya daha çox sadə cümlədən ibarət olan və həmin sadə cümlələrin koordinasiya və ya subordinasiya (tabelik) vasitəsilə birləşdirildiyi sintaktik struktur kimi tərif olunur. Cümlənin semantik təhlili, bu

sadə cümlələrin bir-birinə necə bağlı olduğunu və hər bir komponentin ümumi cümlədə hansı mənani ifadə etdiyini araşdırır [Кондрашова, 2017:85].

Mürəkkəb cümlənin qrammatik təşkili.

İngilis dilində mürəkkəb cümlələr, əsasən, iki növə bölünür:

Koordinasiya vasitəsilə qurulmuş mürəkkəb cümlələr (compound sentences);

Tabelilik vasitəsilə qurulmuş mürəkkəb cümlələr (complex sentences).

1. Koordinasiya vasitəsilə qurulmuş mürəkkəb cümlələr.

Bu tip mürəkkəb cümlələr bir-birinə koordinativ bağlayıcılarla bağlı olan iki müstəqil cümlədən ibarətdir. Koordinasiya vasitəsilə qurulmuş cümlələrdə hər iki cümlə struktur baxımından müstəqildir və hər biri ayrı-ayrılıqda tam cümlə kimi qəbul edilə bilər. Bu cür cümlələrdə semantik mənalar bərabər paylanır və hər iki cümlə əsas informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir [Crystal, 2008:218].

Məsələn: "The sun was setting, and the sky turned orange".

Bu cümlədə "the sun was setting" və "the sky turned orange" hissələri müstəqil cümlələrdir və "and" bağlayıcısı vasitəsilə koordinasiya olunur.

2. Tabelilik vasitəsilə qurulmuş mürəkkəb cümlələrdə bir əsas cümlə və ona tabe olan bir və ya bir neçə yan cümlə olur. Tabeli cümlə əsas cümlədən semantik və sintaktik baxımdan asılıdır və öz-özlüyündə müstəqil cümlə kimi çıxış edə bilmir [Əzizov, 2005:142]. Tabelilik vasitəsilə qurulmuş cümlələr mürəkkəb strukturlar yaradır və əlavə mənalar və əlaqələr ortaya qoyur.

Məsələn: "I stayed home because it was raining".

Bu cümlədə "I stayed home" əsas cümlədir, "because it was raining" isə səbəb cümləsidir və əsas cümləyə tabe olur.

Mürəkkəb cümlələrdə semantik təhlil cümlə komponentləri arasındakı əlaqələri və bu əlaqələrin mənaya təsirini nəzərdən keçirir. Əsas və tabe cümlələr arasında əlaqələr səbəb, nəticə, ziddiyyət və zaman kimi müxtəlif semantik bağlar üzərində qurulur [Kiss, 2009:95]. Məsələn, səbəb əlaqəsi olan cümlələrdə tabe cümlə əsas cümlədəki hərəkət və ya vəziyyətin səbəbini izah edir. Bu, cümlənin ümumi mənasını dəyişdirir və daha dərin informasiya təqdim edə bilər.

Mürəkkəb cümlənin semantik təsiri: Funksional əlaqələr və bağlayıcılar.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mürəkkəb cümlələrin quruluşu müəyyən ortaq xüsusiyyətlərə malik olsa da, bəzi fərqlər də mövcuddur. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin quruluşu cümlə hissələrinin sintaktik ardıcılığı ilə bağlı daha sərbəstdir. Məsələn, əsas və tabe cümlələr arasında

yerdəyişmə daha geniş yayılmışdır. Mürəkkəb cümlələr fərqli dillərdə əlaqələndirici vasitələr və semantik vurğularla seçilir. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində bu cümlələrin quruluşu həm ortaq xüsusiyyətlərə, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə bağlayıcılar və söz sırası hər dilin özünəməxsus sintaktik və semantik çalarlarını formalaşdırır.

Rus dilində isə mürəkkəb cümlələrin quruluşu daha sərt qaydalarla idarə olunur. Xüsusilə tabeli cümlələrin əsas cümlədən əvvəl və ya sonra yerləşməsi ciddi qaydalara tabedir. İngilis dilində mürəkkəb cümlələrdə söz sırası çox vaxt sabitdir və bu, mənaya təsir göstərir [Мирунова, 2018:108].

Məsələn: Azərbaycan dilində: "Yağış yağdığı üçün evdə qaldım".

Rus dilində: "Я остался дома, потому что шел дождь".

İngilis dilində: "I stayed home because it was raining".

Bu cümlələrdə hər üç dilin öz struktur xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində cümlə komponentlərinin yerdəyişməsi mümkündür və cümlə "Evdə qaldım, çünki yağış yağırdı" formasında da istifadə edilə bilər. Rus dilində isə əsas və tabe cümlə əlaqələri daha dəqiq müəyyən edilir və bu, rus sintaksisinin daha sərt qaydalarına uyğundur. İngilis dilində söz sırası sabitdir və mənanın dəqiqliyini qoruyur.

Azərbaycan dilində sıralama sərbəstdir və mənaya görə vurğu dəyişə bilər. Rus dilində qaydalar daha sərt, amma poetik və emosional mətnlərdə dəyişikliklər mümkündür. Azərbaycan dilində bağlayıcılar sinonim baxımından zəngindir: "çünki", "ona görə ki", "belə ki". İngilis dilində sinonimlər azdır, lakin "because", "as", "since" kimi bağlayıcılar geniş istifadə olunur. Rus dilində bağlayıcılar zəngin stilistik funksiyalar daşıyır, məsələn, "потому что", "поэтому". Azərbaycan dilində bağlayıcılar daha çox emosional vurğu üçün istifadə olunur. İngilis dilində bağlayıcılar məntiqi əlaqəni vurğulamaq üçün əsas vasitədir. Rus dilində bağlayıcılar mətnin məntiqi axarını təmin edir və stilistik məqsədlərə xidmət edir. Mürəkkəb cümlənin struktur-semantik təhlilində, cümlə komponentlərinin yerləşməsi və onların sintaktik əlaqələri mətnin ümumi mənasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Əsas cümlə və tabeli cümlə arasında səbəb-nəticə və ya digər əlaqələr düzgün qurulmadıqda cümlənin mənası dəyişə və ya anlaşılan olmaya bilər [Halliday, 2014:143].

"Although it was raining, we went for a walk". Bu cümlədə ziddiyyət əlaqəsi qurulmuşdur və "although" bağlayıcısı cümlənin mənasını tamamilə dəyişir. Əsas cümlə hərəkətin yerinə yetirildiyini bildirir, lakin tabe cümlə bu hərəkətin təbii gözləntilərə zidd olduğunu izah edir.

Mürəkkəb cümlələrin təhlili müxtəlif dilçilərin əsərlərində geniş yer almışdır. İngilis dilindəki cümlə strukturları Halliday və Matthiessenin funksional qrammatika modelində geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Onlar mürəkkəb cümlələrin dilin semantik quruluşunun təməl daşı olduğunu iddia edirlər [Halliday, 2014:143].

Rus dilçiləri isə mürəkkəb cümlələri daha çox struktur və semantik yanaşmalarla təhlil edirlər. Məsələn, Кондрашова mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini sinxron və diaxron təhlillər əsasında izah etmişdir. O, mürəkkəb cümlələrin müxtəlif dövrlərdə necə inkişaf etdiyini və müasir rus dilində hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərmişdir [Кондрашова, 2017:86].

Azərbaycan dilində də mürəkkəb cümlələrin təhlili sahəsində müxtəlif araşdırmalar mövcuddur. Əzizov bu sahədə geniş tədqiqatlar aparmış və mürəkkəb cümlələrin həm struktur, həm də semantik xüsusiyyətlərini analiz etmişdir. O xüsusi olaraq Azərbaycan dilinin sintaktik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmişdir [Əzizov, 2005:144]. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili göstərir ki, hər dil özünəməxsus qaydalarla işləyir. Azərbaycan dilindəki çeviklik, ingilis dilindəki sabitlik və rus dilindəki qaydaçılıq fərqli mətn növlərinə və üslublara uyğunlaşma imkanı verir. Bu cür müqayisələr dilçilərə dillərin struktur və funksional xüsusiyyətlərini daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Nəticə/Conclusion

İngilis dilində mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili dilin dərinliklərini araşdırmağa imkan verir və dilin mətn yaradıcılığı və ünsiyyətqurma bacarıqlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mürəkkəb cümlələrin quruluş və semantik xüsusiyyətləri müxtəlif dillərin qrammatik xüsusiyyətlərini və cümlə komponentlərinin məna yaratmaqda oynadığı rolu izah edir.

İngilis dilində mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təhlili, dilin mürəkkəb fikirləri və əlaqələri arasında necə bir-birinə bağlı olduğunu ortaya qoyur. Müstəqil və asılı cümlələr arasındakı qarşılıqlı təsirləri başa düşməklə, dilçilər və dil öyrənənlər, ünsiyyətdəki incəliklərin daha dərin bir qiymətləndirilməsini əldə edə bilirlər. Bu təhlil yalnız dilçilik bacarığını artırmaqla qalmır, həm də mürəkkəb düşüncələri effektiv şəkildə ifadə etməyə kömək edir, yazılı və şifahi nitqdə aydınlığı və ardıcılığı təşviq edir. Nəzəri bir

baxımdan, mürəkkəb cümlə strukturlarının tədqiqi, insan dilinin inkişaf etmiş ifadə imkanlarını başa düşməyimizi zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Əzizov, Ə. (2005). Azərbaycan dilinin sintaksisi. – Bakı: Maarif Nəşriyyatı. – s.142-144.
2. Hüseynov, I. (2012). Dilçilik: nəzəriyyə və praktika. – Bakı: Elm. – s.76.
3. Mammadova, R. (2015). Semantik tədqiqatların əsasları. – Bakı: Nurlan. – s.50-52.
4. Əliyeva, N. (2018). Mürəkkəb cümlələrin sintaktik strukturu. – Bakı: Şərq-Qərb. – s.34-35.

Rus dilində

5. Кондрашова, Л.В. (2009). Синтаксис русского языка. – Москва: Издательство Московского Государственного Университета. – с.85.
6. Мигунова, О.Г. (2018). Русский язык и его синтаксические особенности. – Санкт-Петербург: Литературное Обозрение. – 108 с.
7. Баранов, Н. (2008). Структурно-семантический анализ предложения. – Москва: Наука. – 218 с.
8. Иванова, Т. (2010). Сложные предложения в современном русском языке. – Санкт-Петербург: Издательство. – с.48-49.
9. Петров, С. (2016). Синтаксис и семантика: теоретические подходы. – Москва: Флинта. – с.66.

İngilis dilində

10. Radford, A. Minimalist Syntax: Exploring the Structure of English (2004). – Cambridge: Cambridge University Press. – p.102.
11. Quirk, R., & Greenbaum, S. (2000). A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman. – p.145-150.
12. Brown, G., & Yule, G. (1983). Discourse Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press. – p.88.
13. Baker, C. (2008). Key Topics in Syntax: Syntactic Structures and Language Change. – London: Continuum. – p.78.
14. Crystal, D.A. (2008). Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). – Blackwell Publishing. – p.212

15. Halliday, M.A.K., & Matthiessen, C. (2014). Halliday's Introduction to Functional Grammar (4th ed.). – Routledge. – p.143.

16. Kiss, K.E. (2009). Syntax and Semantics of Sentence Structure. – Cambridge University Press. – p.95.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>12.11.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>21.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>08.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.510

İNSANIN BƏDƏN ÜZVLƏRİNİN ADINI BİLDİRƏN QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN ŞİVƏLƏRDƏ QARŞILIĞI

Röya Qəhrəmanova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0001-7057-6529>

omerqehreman@mail.ru

Xülasə

İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən qədim türk leksik vahidlərinin yaranma tarixi ən azından bəşəriyyətin yaşı qədərdir və onları mühafizə edib çağdaş zəmanəmizə qədər çatdıran mənbələrdən biri də dialekt və şivələrdir. Həmin sözlərin dialekt və şivə areallarında izlərinin paralelliyini müəyyənləşdirərək tarixi istiqamətdə linqvistik təhlilini vermək çağdaş tarixi dialektologiyanın qarşısında duran ən aktual məsələlərdəndir. Qədim türk sözlərinin şivələrlə müqayisəli öyrənilməsi hər şeydən əvvəl, dilin fonetik, leksik-semantik, qrammatik universiyalarını müəyyənləşdirməyə yaxından köməklik göstərən amillərdəndir. İnsan bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər də bu aspektdə tədqiqat üçün zəngin material verir. Hər hansı bir dilin qədim sözlərini şivələrlə də müqayisə etməklə lazım olan effektiv elmi nəticələr əldə etmək mümkündür və bunlar eyni zamanda türk dillərinin uzunmüddətli dil-şivə əlaqələrinin güclü inteqrasiya əlamətləri kimi şərh oluna bilər.

Açar sözlər: bədən, orqan, leksik vahidlər, şivə sözlər, ədəbi türkcə, dilin leksik sistemi, leksik quruluş, mövcud dil hadisələri.

THE EQUIVALENT OF ANCIENT TURKISH WORDS DENOTING HUMAN BODY PARTS IN DIALECTS

Roya Kahramanova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The history of the emergence of ancient Turkish lexical units denoting human body parts is as old as humanity itself, and one of the sources that

preserved these words and transmitted them to the present day is dialects and accents. By identifying the parallels of these words in dialects and accents, conducting a historical linguistic analysis has become one of the most relevant issues in contemporary historical dialectology. The comparative study of ancient Turkish words with dialects primarily helps in identifying the phonetic, lexical-semantic, and grammatical universals of the language. Words that refer to human body parts provide rich material for research in this aspect. It is possible to obtain effective scientific results by comparing the ancient words of any language with dialects, and these results can also be interpreted as strong signs of the long-term linguistic and dialectal connections within Turkic languages.

Key words: body, organ, lexical units, dialect words, literary Turkish, lexical system of the language, lexical structure, existing linguistic phenomena.

ЭКВИВАЛЕНТ ДРЕВНЕТУРЕЦКИХ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА В ДИАЛЕКТАХ

Роя Кахраманова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

История возникновения древних тюркских лексических единиц, обозначающих части тела человека, как минимум так же стара, как и история человечества, и одним из источников, которые сохранили эти слова и донесли их до современности, являются диалекты и говоры. Определение параллелей этих слов в диалектных и говорных зонах и проведение лингвистического анализа в историческом контексте является одной из самых актуальных задач современной исторической диалектологии. Сравнительное изучение древних турецких слов с диалектами помогает, прежде всего, выявить фонетические, лексико-семантические и грамматические универсалии языка. Слова, обозначающие части тела человека, также предоставляют богатый материал для исследования в этом аспекте. Сравнение древних слов любого языка с диалектами может привести к получению эффективных научных результатов, которые могут быть интерпретированы как сильные признаки длительных языково-диалектных связей в турецких языках.

Ключевые слова: тело, орган, лексические единицы, диалектные слова, литературный турецкий, лексическая система языка, лексическая структура, существующие языковые явления.

Giriş/Conclusion

İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən qədim türk leksik vahidlərinin çox hissəsinin Azərbaycan ədəbi dilinə, az bir qisminin isə şivələrə məxsus olması inkaredilməzdir və hər iki dil resursuna daxil olan bu qrupdan olan söz qatlarının tarixi-lingvistik yöndən təhlili xüsusi maraq doğurur. Qədim türk sözlərinin şivələrdə müştərək və müvazi şəkildə hazırda çıxış etməsi tarixi lingvistik qanunauyğun hadisə kimi səciyyələndirilməlidir, çünki hər ikisi türk dillərinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranmış və təşəkkül tapmışdır.

İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərin şivələrdəki univariantlığının öyrənilməsi türk xalqlarının qədim dil köklərini müəyyənləşdirməyə də yardım edə bilər, uzaq keçmişin dil ehtiyatlarının şivələrdə necə mühafizəsi barədə dolğun təsəvvür formalaşdırma iqtidarına malikdir. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilində qarşılığı “çənə” sözü olan, şivələrdə isə ona müvazi şəkildə çıxış edən “əng” sözünün leksik-semantik özəlliklərinə tarixi-müqayisəli yöndən nəzər salaq: Mahmud Kaşğari “Divan”ında çağdaş şivə sözü olsun, “əng” leksik vahidi “əngək” şəklindədir və müasir mənası “ağzın iki yanında azı dişlərinin çıxdığı yer, ovurd deməkdir”. “Divan”da digər bir omonim xarakterli “əngək” sözü də qeydə alınmış, mənası “qadınların baş örtülərini bağladıqları ip” deməkdir [Kaşğari, 2006:752]. “Əng” sözü tarixi dövrlərdə olduğu kimi, çağdaş Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar, Vədi şivələrində “sağır nun” (ŋ) samiti sözün son hissəsində çıxış edərək 2 mənada işlənir: 1) “çənə”; 2) “çox danışan (adam)” [Bayramov, 2011:440]. Bu sözün “çox danışan” anlamına və “əngi” şəklində işlənməsində Salyan dialektində də rast gəlirik: Fəttah əngi adamdı; əngi adam çox danışar, yorulmaz [ADDL, 1964:510].

Azərbaycan ədəbi dilində sinonim dubletlər.

Azərbaycan ədəbi dilinin çağdaş dövründə “çənə” və “ovurd” sözləri sinonim dubletlər kimi çıxış etdiyindən deyə bilərik ki, “əng” sözü ilə bu sinonimik variantlar ardında semantik əlaqələr güclü şəkildə sıxlaşdırılmışdır. “Əng” sözü Azərbaycan şivələrinə məxsus olsa da, “engek” şəklində “çənə”, “çənə sümüyü”, “alt dodaq”, “almacıq sümüyü”, “yanaq” mənalarında şümercədə, əski türkcədə, çağdaş türkcədə, qaraqalpaq, qazax, qırğız, noqey, tatar, başqırd, özbək, uyğur, xakas, altay, çuvaş dillərində çıxış etmiş və hazırda

da işlənməkdədir və bu sözün fonetik tərkibi də xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir: 1) “ekek” Türkiyə türkcəsinin dialektləri; 2) “e:k” qırğız, altay dilləri; 3) “bek” xakas dili; 4) “iñük” uyğur dili; 4) “iyek” türk dillərinin dialektləri [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356].

Məlumdur ki, insanın daxili orqan adlarından biri “övkə” sözü ilə Azərbaycan dilində ifadə olunur. Bu sözə paralel olaraq, özbək dilində “g'ijim” leksemindən istifadə edir [AÖ-ÖA L, 2019: 506]. Həm Azərbaycan, həm də özbək türkcəsinin çağdaş dövründə bir sıra sözlər düzəldilmişdir: “övkələmək – g'ijimləmək”; “övkələnmək – g'ijimlənmək”; “övkəsik – g'ijim” [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356]. “Övkə” sözü Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “öfgə // öfkə” fonetik tərkiblərində “camış xəstəliyi” mənasını ifadə edir [ADDL, 1964:510]. Həmin dialektlərdə “övgələnmək” feili də işlənir və “şişmək” mənasını bildirir [ADDL, 1964:510]. “Övkə” sözünün fonetik cildini müəyyən qədər dəyişərək, müxtəlif mənalara transformasiyası türkcələrdə ən qədim semantik hadisə qanunauyğunluqlarındadır. “Övkə” sözü “öpkə” fonetik qəlibində Qərbi Azərbaycan Qarakilsə şivəsində “ürək, Dərələyəz şivəsində isə “öpgə” fonetik cildində “ağciyər” mənasında işlənir. Bu söz düzəltmə forması (öpgəli) Qarakilsə şivəsində “qorxmaz, cəsarətli”, Meğri şivəsində isə “öhgə” şəklində eyni mənə bildirir [Bayramov, 2011:440]. Kaşğarının lüğətində omonim formal 2 “öpkə” sözü qeydə alınmış və çağdaş mənaları “ağ ciyər, ciyər”, “öfkə, qəzəb” kimi göstərilmişdir [Kaşğari, 2006:752]. Lüğətdə “öpkələ = ciyərinə vurmaq, qəzəblənmək”; “öpkilə = qəzəblənmək, qəzəblənib üz çevirmək” düzəltmə sözləri də əksini tapmışdır [Kaşğari, 2006:752]; “ödnik otı tutunup, öpkə, yürək kağrılır = eşq oduna tutuşun, ciyər, ürək qovrulur” [Kaşğari, 2006:400]:

*Öpkəm kəli oğradım,
Arslar lıyu kökrədim,
Alplar bışın toğradım,
Əmdi məni kim tutar?*

*Öfkəm gəldi, uğradım,
Aslan kimi kükrədim,
Alplar başın doğradım,*

İndi məni kim tutar? [Kaşğari, 2006:752].

Azərbaycan dilinin şivələri üçün xarakterik olan “öpkə” variantı daha çox əski türk, müasir türk dilinin dialektləri, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tatar dilləri

üçün də səciyyəvidir. Bu söz qırğız, altay türkcələrində “öpkö”, çuvaş dilində “üpke”, altay, qazax, qırğız, tatar dillərinin dialektlərində “öyke // okgün // öykön” şəkillərində çıxış edir və “öfgə, ciyər” mənasında şumer, Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, qumuq, kabardibalkar, qırğız, qazax, noqay, başqırd, özbək, uygur, altay, xakas, tuva dillərində, “böyür” mənasında qırğız, qaraqalpaq, altay dillərində, “qəzəb” mənasında türk, qaqauz, krım-tatar, qaraqalpaq, “inciklik” mənasında isə türk, qaraqalpaq, qumuq, noqay, qazax dillərində işlənir [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356].

İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən leksik vahidlər.

İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən bütün leksik vahidlər istər türkcələrin ədəbi dillərində, istərsə də dialekt və şivələrində zəngin frazeoloji qat yaratma imkanlarına malikdir. Bu yöndən yanaşdıqda Azərbaycan dilinin şivələri üçün xarakterik olan “bağır” sözü də xüsusi rola malikdir. Çağdaş Azərbaycan türkcəsində “bağır” sözü əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələrin mənzərəsi belədir: “bağrı qan olmaq (qana dönmək) – ürəyi daş olmaq”; “bağrı yanmaq – ürəyi yanmaq”; “bağrı yarılmaq – qorxmaq, ölmək”; “bağrı kabab olmaq – bağrı, ürəyi yanmaq”; “bağrı közə dönmək – bağrı yanmaq”; “bağrı parçalanmaq – ürəyi parçalanmaq”; “bağrı çatlamaq – ölmək”; “bağrı şan-şan olmaq – bağrı yanmaq”; “bağrına basmaq – əzizləmək, sevmək, öpmək”; “bağrı qana dönmək – ürəyi qanla dolmaq”; “bağrını dağlamaq – bağrını qana döndərmək”; “bağrını dəlmək (deşmək) – ürəyi yaralamaq”; “bağrı kabab eləmək – ürəyi yandırır-yaxmaq, bişirmək”; “bağrını sökmək – bağrını yarmaq” kimi frazeoloji birləşmələr həm Azərbaycan canlı danışq dilində, həm də bədii üslubda intensiv işlənir [Orucov, 1976:247]. “Bağır” sözü Azərbaycan dilinin Qazax dialektində “qaraciyər”, Gəncə şivəsində isə “ürək, qəlb” mənalarını bildirir [AÖ-ÖA L, 2016:48]. Bunlardan əlavə, həmin söz Gəncə, Quba, Şəki, Qazax dialektlərində və mürəkkəb quruluşa malik olan sözlər “bağırbeyn” – qaraciyərlə quyruqdan və ya quzu beynindən hazırlanan plov xuruşu (Gəncə); “bağırdax” – beşikdə uşağı bağlamağa məxsus parça, beşikbaşı (Quba, Şəki); “bağırdələn yulaf sünbülünə bənzəyən və heyvanlar yeyərkən dişlərinin dibinə batan qılçıqlı ot” (Qazax) də yaratmış [ADDL, 1964:510], “ürək, qəlb” mənasından uzaqlaşmışdır. Mürəkkəb struktura malik, hər iki komponenti şivələrə məxsus olan “bağrıbudca” sözü “canbir, dilbir, sirdaş, eynifikirli dost” mənasında Çəmbərək, İrəvan, Meğri, Qazax, Gəncə, Ağdam, Tovuz, Zəngilan dialekt və şivələrində çıxış edir [ADDL, 2007:568]. Təxmini hesablamamıza görə “bığır” sözü “ürək” və “qaraciyər” mənalarında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilində 5 dəfə işlənmişdir.

Tədqiqat işinin müəyyən bir parçasında “bağır” sözünün çoxmənalılığından bəhs etdiyimizdən burada qısaca olaraq, həmin leksik vahidin fonetik, leksik, semantik özəlliklərini çağdaş türkcələrlə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək: “əski türk, Azərbaycan, krım-tatar, qaraqalpaq, uyğur, osmanlı türkcəsində “bığır” fonetikasına ilə işlənən bu söz “beğir” şəklində uyğurcada, “büğir” şəklində tatarca, başqırdcada, “böğir” şəklində özbəkçədə, “pağır” şəklində altaycada, “biar” şəklində yakutçada, “buvur” şəklində qaraqalpaq, qabardibalkar, özbək dilinin dialektlərində, “bavıp” şəklində qırğız, qazax, tatarcada, “bair” şəklində osmanlı türkcəsində və dialektlərində, “bu:r” şəklində uyğur, tuva dillərində, “pu:r” şəklində xakascada, “pa:r” şəklində isə altaycada işlənir və 10 mənə bildirir: 1) bağır, qaraciyər (göstərilən bütün türkcələrdə); 2) “Qaraciyər qovurması” – tuva dilində; 3) “Qəlb” – (məcazi mənada) Azərbaycan, özbək, uyğur, altay, xakas dillərində; 4) “Könül” – Azərbaycan, başqırd, özbək, uyğur dillərində; 5) “Sinə” – Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, özbək, altay, xakas dillərində; 6) “Ağuz” – özbək dilində; 7) “Dağın döşü” – qırğız, qazax, noqay, özbək dillərində; 8) “Dağın ətəyi” – qaraqalpaq, qırğız, özbək, tatar dillərində; 9) “Qohum, qan qohumu” – əski türk, kabardibalkar, qırğız, qazax dillərində; 10) “Doğma bacı və qardaş, doğma” – qırğız, qazax, tatar dillərində [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356].

Mürəkkəb quruluşa malik şivələrdə “qarın qarta” sözü işlənir [ADDL, 1964:510]. Birinci tərəfdəki söz (qarın) Azərbaycan ədəbi dilinə məxsusdur və qədim lüğətdə də əksini tapmışdır: “karın – qarın” [Kaşğari, 2006:752]; “karın todhtı = qarnı doydu” [Kaşğari, 2006:512]; “karin ötti = qarnə pozuldu, açıldı” [Kaşğari, 2006:512]; “ötrüm karın ötyürdi = ötürməli olan şey qarnını açdı” [Kaşğari, 2006:512]. Tuva dilində “xırın”, çuvaş dilində “xıraam”, özbək dilində “qarin”, uyğur, xakas, yakut dillərində “qərin” fonetikasına ilə çıxış edən bu söz “qarın” şəklində əski türk, çağdaş türk, qaqauz, qumuq, kərim, qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq, uyğur, tatar dillərində işlənir və “mədə” mənasını bildirir [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356]. Şumer gil tabletlərində və Orxon daş kitabələrində də bu söz “mədə” mənasında olmuşdur [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356]. Mürəkkəb sözün ikinci tərəfindəki “qarta” sözü Azərbaycan dilinin Salyan dialektində “mədənin iç hissəsi” mənasını bildirir və heyvana aid edilir: “Qartı təmizdəməsə, qarın-qartanı yiməy olmaz” [ADDL, 1964:510].

Heyvanda olduğu kimi, insanda da “qarınqartı” var və fikrimizcə, hər iki söz qədim “qa” söz yuvasından təşəkkül tapmışdır. “qarın” və “qart” sözlərinin hər ikisi “qartmaq” feilindən törəmiş, yəni substantivləşmiş və “bərək” mənasını

bildirmişdir, çünki orqanizmdə istər mədənin çöl, istərsə də iç hissələri olduqca bərkdir. Kaşğari “Divan”ında “kırt” (qart) sözü ilə bağlı xeyli düzəltmə leksik vahidlər olmuşdur ki, onlar bu gün də türkcələrdə və onların leksik dialektlərində çıxış etməkdədir. Qədim lüğətdə “kurt” [Kaşğari, 2006:752] və eynilə çağdaş qaraqalpaq dilində işlənən “qart” sözü Azərbaycan, türk, qumuq, noqay, qaqauz, qırğız, qazax türkcələrində işlənərək “meyvənin qurudulmasına” deyilir ki, [Hüseynli, Məmmədova, 2017:356], həqiqətən də o qurudularkən bərk olur. Birinci komponenti “qart”, ikinci komponenti isə orqan adını bildirən “dalax” sözü əsasında formalaşmış “qartdalax” mürəkkəb sözü Qazax dialektində işlənərək “dalaq xəstəliyi” mənasını bildirir: – Uşaxda görərsən kin, qırt dax xəstəliyi olar [ADDL, 1964:510]. Bu xəstəlik çağdaş səhiyyədə dalağın bərkiməsi nəticəsində yaranan bir xəstəlik kimi diaqnozlaşdırılır. “Dalax” sözü şivələrdə çoxmənalıdır ki, onlardan biri də “soyuqdəymə nəticəsində mallarda əmələ gələn xəstəlik” anlamını bildirir [Bayramov, 2011:440]. Qədim oğuzcada “talaq” şəklində işlənən söz qırçaqcada “sulak” şəklində olmuşdur [Kaşğari, 2006:752]. Azərbaycan dilində “dalaq” şəklində işlənən bu söz Türkiyə türkcəsinin dialektlərində “dalaq // dalax // dələx”, türk ədəbi dilində “talə”, çuvaş dilində “talek”, qumuq, noqay, qazax, qaraqalpaq, başqırd dillərində “talaq” şəklində işlənir və insanın daxili orqanlarından birinin adını bildirir.

Nəticə/Conclusion

İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən qədim türk sözlərinin şivələrdə və eyni zamanda çağdaş türkcələrlə müqayisəli tarixi linqvistik təhlili göstərir ki, onlardan bəzilərində fonetik fərqləri nəzərə almasaq, mənalar sabit qalmış, bəzilərində isə polisemiyaya (çoxmənalılığa) meyl güclü olmuşdur. Müqayisəli tədqiqat üsulu ilə qədim türk sözlərinin şivələrlə müştərəkliyini öyrənməklə qohum dillər arasında inteqrasiya və diferensial əlamətləri müüəyyənləşdirməyin çağdaş türkologiya elmi üçün misilsiz əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti (1964). – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – 510 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). – Bakı: Şərq-Qərb.–568 s.
3. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət (2019). – Bakı: – 506 s.

4. Bayramov, İ. (2014). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil. – 440 s.
5. Hüseyinli, N., Məmmədova, Y. (2017). Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri. – Bakı: Nağıl evi. – 356 s.
6. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğat-it-türk. IV cild. – Bakı: Ozan. – 752 s.
7. Kaşğari, M. Divanü-lüğat-it-türk (2006). II cild. – Bakı: Ozan. – 400 s.
8. Kaşğari, M. Divanü-lüğat-it-türk (2006). I cild. – Bakı: Ozan. – 512 s.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları(1988). Tərtib edənlər F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı. – 259
10. Orucov, Ə.Ə. (1976). Azərbaycan-rusca frazeoloji lüğəti. – Bakı: Elm. – 247 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>03.12.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>19.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.55

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKTLƏRİNDƏ SİNONİMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fidan Yusifova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org:/0000-0002-0300-0749>

yusifovaf@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dilində olduğu kimi, onun dialektlərində də yazılışına görə müxtəlif, mənasına görə bir-birinə yaxın olan leksik vahidlərə – sinonimlərə rast gəlinir. Sinonimlər fikrin dəqiq ifadə edilməsində mühüm rol oynayır, yersiz təkrarların qarşısını alır. Sinonimlərin tədqiqi ayrı-ayrı dövrlərdə ədəbi dilimizi öyrənmək, dialektlərin leksik tərkibinə daxil olan yaxın mənalı sözlərin sonrakı inkişafını, mövqeyini təyin etmək baxımından əhəmiyyətliyə. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələri sinonim sözlərlə zəngindir. Həmin dialekt və şivələrin lüğət tərkibində elə sinonimlər vardır ki, ədəbi dildə belə sözlərə rast gəlinmir.

Açar sözlər: dialekt, şivə, sinonim, leksika, semasiologiya.

SEMANTIC FEATURES OF SYNONYMS IN THE EASTERN GROUP DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Fidan Yusifova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Just like in the Azerbaijani language, in its dialects, there are lexical units that are different in writing but similar in meaning-synonyms. Synonyms play an important role in the precise expression of the idea, preventing unnecessary repetitions. The study of synonyms is important in terms of studying our literary language in different periods, determining the further development and position of words with close meanings included in the lexical composition of dialects.

The dialects and accents of the eastern group of the Azerbaijani language are rich in synonymous words. In the vocabulary of those dialects and accents, there are synonyms that do not occur in the literary language. As in the case of the Azerbaijani language, in its dialects there are lexical units – synonyms – that are different in terms of spelling and close to each other in terms of meaning. Synonyms play an important role in the precise expression of the idea, preventing unnecessary repetitions.

Key words: dialect, accent, synonym, lexicon, semasiology.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СИНОНИМОВ В ВОСТОЧНЫХ ГРУППОВЫХ ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Фидан Юсифова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Как и в азербайджанском языке, в его диалектах встречаются лексические единицы, которые различаются по написанию, но близки по значению – синонимы. Синонимы играют важную роль в точном выражении мыслей, предотвращают ненужные повторения. Исследование синонимов важно для изучения нашего литературного языка в различные исторические периоды, а также для определения дальнейшего развития и положения слов с похожим значением в лексиконе диалектов. Восточная группа диалектов и говоров азербайджанского языка богата синонимами. В лексическом составе этих диалектов и говоров встречаются такие синонимы, которые не встречаются в литературном языке.

Как и в азербайджанском языке, в его диалектах встречаются лексические единицы, которые различаются по написанию, но близки по значению – синонимы. Синонимы играют важную роль в точном выражении мыслей, предотвращают ненужные повторения. В лексическом составе этих диалектов и говоров есть такие синонимы, которые не встречаются в литературном языке.

Ключевые слова: диалект, говор, синоним, лексика, семасиология.

Giriş/Introduction

Sinonimlər ədəbi dildə inkişaf edərək dili zənginləşdirir. Dialektlərdə sinonimləri fərqləndirməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, dialektlər içərisində sinonimlik yaradan sözlə leksik sinonimi qarışdırmaq olmaz. Leksik sinonim istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlər içərisində işlənərək öz sinonimliyini saxlayır. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində sinonimlər ən mühüm üslubi vasitə hesab olunur. “Dildə üslub zənginliyi ilə seçilən sinonimlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır” [Hüseynzadə, 1954:12]. Ümumiyyətlə, dialektlərdə sinonimlərin həm qoşa işlənməsi, həm də sadalanması xüsusiyyətinə rast gəlirik.

Semasioloji söz qruplarından olan sinonimlər daxili bənzərliyi, morfoloji quruluşu, fonetik formasına, fikrin ən incə çalarlarla ifadəsinə görə biri-birindən fərqlənir. Ədəbi dilimizdə sinonimlərlə əlaqədar müxtəlif ziddiyyətli fikirlər olmuşdur.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan sinonimlər.

Sinonimlər Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrinin leksikasında daha zəngindir.

a) İsimlə ifadə olunan sinonimlər. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində müşahidə edilən sinonimlərin çoxunu, demək olar ki, isimlə ifadə olunan sinonimlər təşkil edir. İsimlərdən ibarət olan sinonimlərə əşya adlarını bildiren sözlərdə rast gəlinir. Məs.: aba – ata (Q.); memə // mömə – ana (B.); – Ay memə, bı dəsməli tez mənə vərginən. Cücə // nənə, əbəci // momonçi (Ler.); alabəhli (Q.) // gilənar (əks şiv.) // bəhli (Sal.) – albalı: – Alabəhli yazda çiçəy açadu (Q.); – Mə` bəhli verün (Sal.); güləngəriş (Sal.) // şirəşər // sirvan (Q.) – eyvan; hüni // ağcaqənət (Sal., B., Ə.B.) // diddili (Sab.) // kormilçəg (Dər.) // uzunburun (Dər., Q., Xaç.) – ağcaqanad: “*Bu suluğda u qədər uzunburun var ki, durmağ ulmur (Xaç.)*” [ADDL, 2007:522]. Hüni az oley bıralarda (Cəl.); – şəpiti (Sal.) // lapçın (Lən. Sab., Şam.) ev ayaqqabısı: – Dilarə lapçının itirib (Sab.); – Başmağçiyə lapçın tapşırđım, sə`nçün (Şam.). Ökəbə // ağcigar – ağciyər (Ler.); çalə (Ler.) // acıtma // acıxəmrə (Sal., Sab.) – maya: – Acıtmasız xəmir yaxşı olmur. Poyluş // soğat // şey-şü // ayın-oyun (Ab.şiv.) – hədiyyə: – Xasiyetim xərəbdü, poyluşsuz anamgildən qeyitmirəm (Maş.); siçan // mənəcərə; kığa // bəndəm (Bil., Höv.) – saplaq; əginboş //sur-suy (Buz., Maş., Nar.) – paltar; yovanmığ // nòxarış // numxarış (Bil., Mər., Şağ.) – yavanlıq; pıtə // yaməğ (Ler.); abgərdən // kəmçə // kömcə (əks.şiv.) – çömçə; qıfıl – açar (Q.); ləmbəki // buşğab (Q.) – nəlbəki: – Usdula buşğab quyun. Badi//limçə (Q.) // masqura (B.) – nimçə: – Bizə bir badi aş verədü. Lehmə (Q., Xaç.) // lıqqa (B., Sal., Lən.) // lehə (Sal.)

// çomur (Cəl.) – palçıq; – Torpağ ləhməydü, axırdı. – Maşınımız lıqqıya batdı (Şam.). Yeznə (büt. şiv.) // göy // hüvər (Dəv.) – bacının əri; çəm (Sal.) // yol-yolağa (Sab., Sal.) – üsul, qayda; təlis // dəsmal; pılək // sədəf // çalkeçird-düymə (Ler.); yağluğ (Dər.) // alınığı (Sal.) // cəməğ (Ler.) – yaylıq. – Bu yağluğa baxanda görədü ki, özünün yağluğu qalıb burda (Dər.); – Keçmişdə bizim arvaddarın alınığı olardı (Sal.); – Qəynənəmdə iki dənə cəməğ var (Ler.); şəpit // lapçın (Şam., Lən., Sab.) – yüngül ev ayaqqabısı: – Qızımçun bazardan təzə lapçın aldım (Sab.).

b) Sifətlərlə ifadə edilən sinonimlər. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində sifətlərdən ibarət olan sinonimlər daha çoxdur. Nümunələrə baxaq: cılxa (Sal.) // tēxa (Sab.) – tamam, bütün: – Bı yerrərdə tēxa pammığ əkmüşdük. Lōdur (B., Sal.) // künəgir (B.) // usal (Xaç.) // ərincəy (Sal., Cəl.) – tənbel; kətda (Sab.) // forsdu (əks. şiv.) // yekəxana (əks. şiv.) – lovğa; təytinmiş // aşış-sakit (Ler.); düşüq (Sal., Sab., Ə.B.) // dingiş (Sal.) // doйдаğ (Sab.) – yüngül xasiyyətli; sısqə (Q.) // cüləz (Q.) // arıq // canəzil // zeyif // düşgin (Lən., Ler.) – arıq; cükqulu // cüngüşməni (əks. şiv.) – cılız, kiçik adam; beröyüş // tərtibsiz // eybəcər (Ler.); nataraz // hötdürüm // dövədəllegi // legi // zıbiğ (Z.) // besdərək // pezevəng (Nar., Maş., Bil., Şağ.) – iri gövdəli adam; həlim // emil // mehriban (Ler.); “başdanxərəb // sarsaq // semə // tentük // həştirap (Buz., Şağ., Mər., Bil.)” [Vəliyeva, 2001:145]; incə // yuxa-zəif; səletə // xərəngə // hayəsiz // qərəyçi (Ler.); simic // bərk // qıyımsız // semarriğ // gedeqız (Buz., Maş., Mər.) // xəsis // kiris // çınığ // daşun // koçi (Ler.) – xəsis; dələgey // dələngavaz // şalattı (Mər., Maş., Buz.) – həyasız; cığəl // dəğəl; sol // klizə // baləcə (Ler.); süləngi (Q.) // sümsüy (Sal.) – bir yerdə oturmaıyb qapı-qapı gəzən adam; lələn // sülösün // qarınxur // süləngi // acgüz // çuxyiyən // qarınpə (Ler.) (Q., B.); əciz // əməzig // fərsiz // küt // başəriğsiz (Ler.). Məs.: – Əciz adam olsan, əyağəltə qalarsən (Lən.); – Qonşımın uşəği elə qarınpə uşəğdu ki (Ler.).

c) Feillərlə ifadə edilən sinonimlər. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində feillərlə ifadə edilən sinonimlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Burada sinonim cərgə yaradan feillər hal-hərəkət, iş, vəziyyət və s. mənalar bildirir: tōlamağ (əks. şiv.) // dilə tutmağ (B., Şam.) // qılıqlamağ // başını pişirməy (Sal., Sab.) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; bağı yarılmağ (əks. şiv.) // ürey-göbeyi düşməq (B.) – qorxmaq; qozqırmağ // kekelənməq // qolaylanmağ; çaşmağ // boşni itirməq (B.), ağı qarışmağ, özündə-sözündə olmamağ // təntiməy (Şam., Sal.) – özünü itirmək, çaşıb qalmaq; sebil // pərən-pərən olmağ (Buz.) – dağılmaq; çəmağ // çapmağ (Buz., Mər.) – boş-boş gəzmək; ləliməğ // zəvziməq (Sal.) –

yalvarmaq; pırdanağı çıxmağ // xurt-xəşil olmağ (B., Sal.) – əzilmək; fir elemeg // tər elemeg // hō çegmeg (əks. şiv.) – küsmək; ôgar // girinc elemeg // dəng elemeg (Buz., Maş., Mər.)-bezdirmək; bağı yarılmağ (əks. şiv.) // ürəyi qopmağ; boğmalanmağ // lumbuldatmağ (Sal.) – yemək; əkeclig eləmeg (B.) // yekəliyə eləməy (Sal.) – böyüklük etmək; “*tijğərmək // cücərmək; civiməy // şivilməy // sivrişməy; cayməğ // çaşməğ (Ler.); ciggə vurməğ // quyuldəməğ*” [Binnətova, 2007:130]; cülünbür olmağ – islanmaq (Lən., Cəl.); qorxmaq – üşənmək // quşqulanmağ.

ç) *Zərflərlə ifadə edilən sinonimlər.* Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində zərflərdən ibarət olan sinonimlər az müşahidə edilmişdir: yanpörtü (B., Şam. Sal.) // köndələn (B.) – çəpəki; obaşdan (B., Şam.) // obaşdanna (B., Sal.) – erkən; sifdə (B.) // sifdədən – əvvəl, əvvəlcə; basməmmədi // basməqəfə (B.) – tələsik; zəran // gavar // bərkem - guya (Ab.); biyağlarım // bir samat qabağ-bir az əvvəl; əvvəl - qabaq // siftə; əvvəldən - qabaqcadan // binədən (əks.şiv.). Məs.: - Gərəy bı işi sifdədən görəsüz (Sal.); - Üç ay binədən xəbər gəttilər (Sal.).

d) *Əvəzlilərlə ifadə edilən sinonimlər.* “*Belənçik // buform // buseyağ // despir // ələnçignə // hələ (əks.şiv.)*” [Vəliyeva, 2001:146].

e) *Saylarla ifadə edilən sinonimlər.* “*Zığ // xeyleg (Mər., Şağ.) // kalan – çox; irbelə // ibelə // ok`qədə // oğarta // nağarta // neki (əks.şiv.)*” [Vəliyeva, 2011:146]. Məs.: – Səmedin toyuna kalan adam gəlmişdi (B.).

f) *Köməkçi sözlərin sinonimliyi:* “*sət // tey // büspütö // sifirt (Maş., Zab.) // birətə // lül // eyzən (əks.şiv.)*” [Vəliyeva, 2001:151].

Sinonimlərin yaranma imkanları.

Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən sinonimləri iki qrupa ayıra bilərik:

1) *Dilimizin daxili inkişaf qanunları əsasında şivələrdə əmələ gələn sinonimlər:* boğuşmağ // tutaşmağ – dalaşmaq; zırrama // gic // sarsağ // axmağ // səfi // ağılsız (Q.); loylağ // duraz // uzunoxar (Q.); küləfəm // kür // fərəməz // key // küləfəhəm // fərsiz // əciz (Q.); yanşağ // ozan // çərənci // naqqal (əks.şiv.); adaxlı // yavuşlu // ilgili // deyikli – nişanlı (əks.şiv.). Məs.: – Mən səfi adama hiç salam vərmağ isdəmiyədəm (Q.); – Qızımı dünən adaxladım.

2) *Alınma sözlər vasitəsilə yaranan sinonimlər.* nimdər // nimdərçə (Q., Sal., İsm., Şam.) – balaca döşək, döşəkçə: – Usdulların üsdünə nimdərçə quyun (Q.); – Nimdəri gəti altıma qoyacam (İsm.). Nimdər fars sözüdür, “balaca döşək”, “döşəkçə” mənasında işlənir; girami – əziz. Mərəkə // yığnəğ – məclis (Ler.). Mərəkə ərəb sözüdür, mənası “qalmaqal”, “döyüş”, “dava” deməkdir. Xublucə //

yaxşıcə (Ler.); həlim // emil // – mehriban (Ler.). “Xub” fars mənşəli sözdür, yaxşı, gözəl mənasını, “həlim” ərəb mənşəli söz olub “xasiyyətə, təbiətə yumşaq adam” mənasını ifadə edir. Zığ // xeyleg (Mər., Şağ.) // kalan. Kalan sözü düzəltmə sözdür və fars dilində “sərmayə, dövlət” mənasında işlənən kala sözündən yaranmışdır.

Leksik və frazeoloji sinonimlər:

Sinonimlər leksik və frazeoloji sinonimlər olmaqla iki yerə ayrılır. Leksik sinonimlərə daxildir:

1) *Yalnız dialektlərdə işlənən sinonimlər.* Boğuşmağ // tutaşmağ – dalaşmaq (Sal., B.); müsdər // o: sal – tənbel (Sal.); çəm // yol-yolağa – üsul (əks.şiv.); cüləz // cülüz // cürə // zağar // düşgün // inimiş (Q.). Məs.: – Zührənin bir cüləz qızı qalıb ödə (Q.).

2) *Ədəbi dildə və dialektlərdə işlənən sinonimlər.* Lələ^ün // bednə^üs // xul (Abş.şiv.) // gönüg (Şam.) // güdənxur // sülösün // qarınxur // qarınpə // süləngi // acgüz // çuxuyən (Q., Xaç.) – görməmiş // acgöz // qarınqulu (ədəbi dildə); xəbərçi – şeytan // süzgəzdiren // ara qarışdırən (Q., B.); şikəst – şül // əlsiz-ayağısız və s. Məs.: – Unun qızı şüldü (Q.); – Sənün şağun süləngüdü (B.).

3) *Dialektlərarası sinonimlər.* “Qırçı (Yevlax) // semarriğ (Maş.) – xəsis” [Vəliyeva, 2001:145]; *aba-ata* (Gəd., Q., Or., Zən.) – *Bizdərdə abaya ata diyəduğ* (Q.); – *Abam pammığı bugün biçiydi* (Zən.); – *Abam büyünnəri bizi kəndə aparajax* (Gəd.) “ana” mənasında *aba* sözü Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir dialekt və şivələrində işlənir: – *Mən abamı görmağ üçün kəndə getdim* (Qax); – *Bizdərdə anıya aba di`rux* (Təbriz); *mafar* (Sal.) // *macal* (əks. şiv.) // *girəvə* (Q.) – fürsət.

4) *Frazeoloji sinonimlər iki qrupa ayrılır:*

a) *həqiqi mənalı sözlərlə idiomlardan ibarət sinonimlər:* annamamağ – başı çıxamamaq; işdərin qutarmağ – başı açılmaq; oynamağ – sındırmaq; az-çox pul qazanmağ – çax-çux eləmək; xosunnaşmağ – pıçıldeşmaq.

b) *idiomatik ifadələrdən ibarət sinonimlər:* valı deyişmeg // sözü çöndərmeg – söhbətin istiqamətini dəyişmək; dolanmamağ – yola getməmək; toy tutmağ // aşını pişirmeg – cəzalandırmaq, zülm etmək; pesənd elememeg // bir qulağınan alıb, obrisinə vərmeg // vecinə almamağ – saymamaq; əmrəziyə gəlmeg // hasilə gəlmeg (Ab.şiv.) – yetişmək, dəymək (ədəbi dildə); lələmağ – yalvarmaq; otyalə // düzdüvara dırmaşan – nadinc; “qabırğasına dimeg // cəmdəginə döşəmeg – danlamaq” [Vəliyeva, 2001:152]; eyni açılmaq – özünə gəlmək, əhvalı yaxşılaşmaq.

Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialekt və şivələrinin leksikasında işlənən sinonim sözləri quruluşuna görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. *Sadə sözlərdən ibarət sinonimlər*: aba – ata (Q.); memə // mömə – ana (B.); zəran // gavar // bərkem – guya (Ab.şiv.); düşüg (Sal., Sab., Ə.B.) // dingiş (Sal.) // doйдаğ (Sab.) – yüngül xasiyyətli; sol // klizə // baləcə (Ler.); şəpət // lapçın (Şam., Lən., Sab.) – yüngül ev ayaqqabısı və s.

2. *Düzəltmə sözlərdən ibarət sinonimlər*. Morfoloji üsul ilə yaranan sinonimlər bura daxildir. Məs.: örpəy // çalma – baş örtüyü; yüklü // boylu – hamilə; süləngi (Q.) // sümsüy (Sal.); yanşaq // ozan // çərənçi // naqqal (əks.şiv.); adaxlı // yavuqlu // ilgili // deyikli – nişanlı (əks.şiv.).

3. *Mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonimlər*: huşdurum // korafəhim – huşsuz; keçiməməsi // keçiməməsi – üzüm növü; tuş gəlməy // urcah olmağ – rastlaşmaq; acıtma // acıxəmrə (Sal., Sab.) - maya; **böynənə (Lən.) // ağacan (Təb.)** nənə; basməmmədi // basməqəfə (B.) – tələsik; biyağlarım // bir samət qabağ – bir az əvvəl.

4. *Biri sadə, digəri düzəltmə sözlərdən ibarət sinonimlər*: şəpət // sürütmə – ev ayaqqabısı; seyvan // artıma – balkon, cıncır // hənirti – səs; çamur // batdax – palçıq; simic // bərk // qıyımsız // semarriğ; balaca döşək, döşəkçə; yovanniğ // nōxarış // numxarış (Bil., Mər., Şağ.) – yavanlıq; səletə // xərəngə // hayəsiz // qərəyçi (Ler.) – ədəbsiz, abırsız; zığ // xeyleg (Mər., Şağ.) – kalan.

5. *Biri sadə, digəri mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonimlər*: hünü // ağcaqənət – ağcaqanad; tiyə // yelapardı – nazik; çəm // yol-yolağa – üsul, qayda; cüləz // cükqulu // cüngüşməni (əks.şiv.) – cılız; bəjilix // cici-bacı – rəfiqə; hünü // ağcaqənət (Sal., B., Ə.B.) // ditdili (Sab.) // kormilçəg (Dər.) // uzunburun (Dər., Q., Xaç) – ağcaqanad.

6. *Biri düzəltmə, digəri mürəkkəb sözlərdən ibarət sinonimlər*: to:lamağ // dilə tutmağ – aldatmaq (B.); dümsüyləməy // him-cim eləməy – işarə etmək (Sal. Sab.).

Sinonim frazeoloji vahidlər: Özünü oda-közə atməg (əks. şiv.) – bir iş üçün fədakarcasına çalışmaq; salağa eləməg – nişan vermək; fir eleməg // tər eleməg // hö çəkməg (əks.şiv.) – küsmək, incimək; ögar // girinc eleməg – döng eleməg; sebil // pərən-pərən olmağ (Buz.) – dağılmaq, səpələnmək; bilənməg//pandum olmağ (Şağ., Z., Tür.) – islanmaq; “*lələməğ // dil çıxartmağ (Tür., Maş., Buz., Nar.) – yalvarmaq*” [Vəliyeva, 2001:146]. Az-çox pul qazanmağ – çax-çux eləmək (Sal.); toy tutmağ – aşını pişirməğ (Quba); vecinə almamağ – saymamağ (əks.şiv.); işdərin qurtarməğ-başı açılmağ (Lənkəran); behüş olmağ – özünən

getməğ (Lən., Hal.). Məs.: “*Bi ğəzən pılov asmişəm, iysinnən behüş oleysən*” [Binnətova, 2007:72]. Qədəğə eləməğ – xəbər etmək (Züv.). “*Əyin-öyün eləmə, lazım olsə mənə qədəğə elə*” [Binnətova, 2007:88]. Qəmli uxiya durmaq-qəmə batmağ (Q.). Məs.: – Nə çux belə qəmli uxiya durmısan? (Q.). Lələün olmağ – sülöüsün, acgüz, qarınxur olmağ (Q.). Məs.: – Sən lələün uldun qaldun (Q.); dubalağ gəlməğ – kələk, hiylə gəlmək. “*Mənə dubalağ gəlmə, hər şeyi bilədəm (Q., Əms., Nüg.)*” [Rüstəmov, 1961:211].

Azərbaycan dilinin Şərç qrupu dialekt və şivələrində işlənən sinonim sözləri aşağıdakı mənə qruplarına ayırmıq olar:

1. *İnsanların xarakteri ilə əlaqədar olan sinonimlər*: düşüç (Sal., Sab., Ə.B.) // dingiş (Sal.) // doйдаğ (Sab.) – yüngül xasiyyətli adam; həlim // emıl // mehriban (Ler.); “*başdanxərəb // sərsaq // semə // tentük // həştirap (Buz., Şaq., Mər., Bil.)*” [Vəliyeva, 2001:145]; incə // yuxa – zəif; səletə // xərəngə // həyəsiz // qərəyçi (Ler.); simic // bərk // qıyımsız // semarığ // gedeqız (Buz., Maş., Maş., Mər.) // xəsis // kiris // çınığ // daşun // koçi (Ler.) – xəsis; dələgey // dələngavaz // şalattı (Mər., Maş., Buz.) – həyasız; cığəl // dəğəl; sol // klizə // baləcə (Ler.).

2. *İnsanların xarici görünüşü ilə əlaqəli sinonimlər*: sısqə (Q.) // cüləz (Q.) // arığ // canəzil // zeyif // düşgin (Lən., Ler.) – arıq; cükqulu // cüngüşməni (əks.şiv.) – cılız, kiçik adam; beröyiş // tərtibsız // eybəcər (Ler.); nataraz // hötdürüm // dövədəlegi // legi // zıbiğ (Z.) // besdərək // pezevəng (Nar., Maş., Bil., Şaq.) – iri gövdəli adam.

Nəticə/Conclusion

Deməli, sinonimlərin həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə işlənməsi üçün əsas amil onun spesifik mənası və üslubi rəngarənglik yaratmaq vəzifəsinə malik olmasıdır. Şərç qrupu dialektlərində işlənən sinonimlərin çoxu ümumişlək dildən canlı danışığa keçən leksik vahidlərdir. Həmin sözlərin ekvivalentləri sinonimik qarşılıq kimi sözügedən dialektlərdə işlənmişdir. Gətirdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi, ədəbi dildə işlənən sinonimlər paralel olaraq Şərç qrupu dialektlərində də müəyyən üslubi məqamlar yaratmışdır. Ümumiyyətlə, dialektlərdə sinonimlərin qoşa işlənməsi onların mənə incəliyi, səlis və qüvvətli şəkildə ifadə olunması ilə əlaqəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). – Bakı: Şərq-Qərb. –568 s.
2. Binnətova, Güntəkin (2007). Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. – Bakı: Nurlan. – 176 s.
3. Hüseyinzadə, Muxtar (1954). Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. – 242 s.
4. Rüstəmov, Rəsul (1961). Quba dialekti. – Bakı: Azərbaycan SSR EA. – 281 s.
5. Vəliyeva, Gülxanım (2001). Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm. – 167 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>03.11.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>07.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>30.10.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Səmədova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.562

FRANSIZ DİLİNDƏ BƏDƏN ÜZVLƏRİ ADLARININ METAFORİKLƏSMƏSİ

Şəhanə Əsgərova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0000-0003-0890-0065>
shahanaasgarova@gmail.com

Xülasə

Metaforikləşmə dilin ifadə imkanlarını artıran, eyni zamanda dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən bir hadisədir. Metaforikləşmə prosesi əşya və hadisələr arasında müəyyən oxşarlığa əsaslanır. Bu hadisə nəticəsində sözlər ilkin mənələrindən uzaqlaşaraq məcazi mənə kəsb edirlər. Bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində fransız dilində çoxlu idiomatik ifadələr yaranmışdır. Bu ifadələrdən həm danışmaq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunur. İdiomlar məcazi mənə ifadə edən və dildə sabitləşmiş ifadələrdir. Məqalədə fransız dilində bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində bir sıra ifadələr və atalar sözləri qeyd olunmuşdur. İdiomlar və atalar sözlərinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, eyni zamanda fikrin obrazlı, yığcam və konkret ifadəsində mühüm rolu vardır. Fransız dilindən gətirilmiş nümunələrlə fikrimizi əsaslandırılmışıq.

Açar sözlər: söz, məcazi mənə, köçürmə, idiom, atalar sözləri.

METAPHORISATION OF BODY PARTS NAMES IN FRENCH

Shahana Asgarova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Metaphorisation is a phenomenon that increases the expressive possibilities of the language, and at the same time enriches the vocabulary of the language. The process of metaphorisation is based on a certain similarity between objects and events. As a result of this process, words move away from their original meaning and acquire a figurative meaning. As a result of metaphorisation of the names of

body parts, many idiomatic expressions appear in the French language. These expressions are widely used both in colloquial language and in fiction. Idioms are expressions that express figurative meaning and are fixed in language. The article mentions a number of idiomatic expressions and proverbs that arise as a result of the metaphorisation of body parts in the French language. Idioms and proverbs have an important role in enriching the vocabulary of the language. We have justified our opinion with examples from the French language.

Key words: word, figurative meaning, transfer, idiom, proverbs.

МЕТАФОРИЗАЦИЯ НАЗВАНИЙ ЧАСТЕЙ ТЕЛА ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Шагане Аскерова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Метафоризация – явление, увеличивающее выразительные возможности языка и одновременно обогащающее словарный запас языка. Процесс метафоризации основан на определенном сходстве предметов и событий. В результате этого события слова отходят от своего первоначального значения и приобретают переносное значение. В результате метафоризации названий частей тела во французском языке возникло множество идиоматических выражений. Эти выражения широко используются как в разговорной речи, так и в литературе. Идиомы – это выражения, выражающие переносное значение и закрепленные в языке. В статье упоминается ряд идиоматических выражений и пословиц, возникающих в результате метафоризации частей тела французском языке. Идиомы и пословицы играют важную роль в обогащении словарного запаса языка, в образном, сжатом и конкретном выражении мысли. Мы обосновали свое мнение примерами из французского языка.

Ключевые слова: слово, переносное значение, идиома, передача, пословицы.

Giriş/Introduction

Dilçilikdə metaforikləşmə mühüm hadisələrdən biri olub bədi dilin əsas kateqoriyalarından hesab olunur. Metaforikləşmə prosesi nəticəsində sözlər öz müstəqim, yəni ilkin mənalardan uzaqlaşaraq əlavə, məcazi məna kəsb edir. Bu

proses həm dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, həm də dilin obrazlılıq imkanlarının artmasına xidmət edir. Fransız dilində bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində çox sayda idiom və atalar sözləri yaranmışdır. Bu ifadələr həm danışıq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Qeyd edək ki, bədən üzvləri adlarının metaforlaşması nəticəsində yalnız idiomlar və atalar sözləri deyil, eyni zamanda dildə çoxlu leksik metaforlar yaranır. Leksik metaforlar sözlərin polisemiyası əsasında yaranır. Bədən üzvləri adları funksiyalarına və ya ümumi mənə və oxşarlıqlara görə başqa əşyalar üzərinə köçürülür. Bu cür ifadələr dilin lüğət tərkibində sabitləşirlər və hər kəs tərəfindən asanlıqla başa düşülür. Bu cür ifadələr ən çox *la tête – baş, le bras – qol, le pied – ayaq, le coeur – ürək, la dent – diş* sözləri ilə yaranırlar.

La tête – baş, insanın düşünmək üçün əsas fizioloji orqanı. Heyvanın və quşun başı.

La tête haute(avec fierté) La tête haute(avec fierté – başı dik, qürürlü

La tête basse – başıaşağı, utancaq

Tenir tête – müqavimət göstərmək, qarşı çıxmaq

Risquer sa tête – həyatını riskə atmaq

Une grosse tête – ağıllı adam, alim

Perdre la tête – başını itirmək

Etre à la tête – başına keçmək, başçı (rəhbər) olmaq

Tête à tête – təkbətək

Passer en tête – birinci olmaq

Un bras de l'humain – insanın qolu

Les dents de l'humain – insanın dişləri

Les dents d'un peigne – darağın dişləri

Le pied de l'humain – insanın ayağı

Le pied d'un lit – çarpayının ayağı

Yuxarıda qeyd olunan ifadələri dilimizə çox asanlıqla tərcümə etmək mümkündür. Bunlar öz obrazlılığını itirmiş və danışıqda daha çox istifadə olunan ifadələrdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində, dilimizə tərcümə zamanı çətinliklər yaradan, sözbəsöz tərcüməsi mümkün olmayan, güclü obrazlılıq əlaməti olan idiomlar və atalar sözləri də yaranır. İdiomlar elə ifadələrdir ki, ümumi mənası onları təşkil edən sözlərin mənası ilə üst-üstə düşmür [Lopatnikova, Movchovitch, 2001:57]. İdiomlar

frazeoloji birləşmələrin tərkibində öyrənilir. Frazeoloji birləşmələr elə qruplardır ki, onları təşkil edən sözlər öz mənalarını itirirlər və onların hamısı birlikdə yalnız bir məna ifadə edir [Bally, 1951:74].

Hər hansı bir situasiyada fikrin daha dəqiq və obrazlı ifadəsi üçün idiom və atalar sözlərindən istifadə edilir. İdiomlar və atalar sözləri dildə sabitləşmiş ifadələrdir.

İdiomatik ifadələri təşkil edən sözlərdən biri, bir neçəsi və ya hamısı öz müstəqil mənalarını itirə bilər. İdiomlardan bütün üslublarda istifadə olunur, lakin bədii üslub bunlar arasında xüsusilə fərqlənir. Əsərdə fikrin ifadəliliyini artırmaq, obrazlılıq yaratmaq üçün idiomlar mühüm rol oynayır.

İdiomların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadələr xalqın dünyagörüşünü, adət-ənənələri və təfəkkürünü özündə əks etdirən dil vahidləridir. Məhz buna görə də idiomlar hər bir dilin xüsusiyyətlərini özlərində əks etdirirlər və onları başqa dilə sözbəsöz tərcümə etmək mümkün deyil. Bu zaman idiomun ifadə etdiyi məna təhrif edilmiş olar. İdiomlar hər bir dilin öz qayda-qanunları əsasında yaranır.

La tête – baş

garder la tête froide [Helme, 2014:107].

Se casser la tête – narahat olmaq

Se creuser la tête – baş sındırmaq, çox fikirləşmək

Tenir tête à quelqu'un – kiməsə qarşı çıxmaq

Avoir la tête dans les nuages – xəyapərəst olmaq

Ça me prend la tête – bu məni əsəbləşdirir

La langue – dil

Avoir la langue bien pendue – boşboğaz olmaq

Ne pas avoir la langue dans sa poche – dil boğaza qoymamaq

Le nez – burun

Avoir le nez fin

”L’œil” – göz sözünün metaforikləşməsi nəticəsində yaranan ifadələr.

Coûter les yeux de la tête – çox baha olmaq

Jeter un coup d’œil – nəzər salmaq, nəzər yetirmək, göz atmaq

Ne pas avoir froid aux yeux – gözündə qorxu olmamaq

Faire quelque chose en un clin d’œil – nəisə bir göz qırpımında etmək

Les dents – dişlər

Quand les poules auront des dents – hec vaxt

Les pieds – ayaqlar

Avoir les pieds sur la terre – realist olmaq

C'est le pied – əladır

Etre bête comme ses pieds – axmaq olmaq

Coeur – ürək

Avoir le coeur gros – qəmgin olmaq

Avoir le coeur dur/avoir un coeur de pierre – daş ürəkli olmaq

Avoir le coeur sur la main – əliaçıq olmaq

Le bras – qol

Rester les bras croisée / se croiser les bras – heç nə etməmək (əli-qolu bağlı olmaq)

La main – əl

Donner un coup de main – kömək əlini uzatmaq

La jambe – qıç

Prendre ses jambes à son cou – dabanına tüpürmək (qaçaraq getmək)

L'oreille – qulaq

Mettre la puce à l'oreille – şübhəyə düşmək

Bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində sevgi, sevinc, kədər, təəccüb, narahatlıq, qorxu və s. emosional hissələr ifadə edən idiomlar yaranmışdır.

1. Sevgi ifadə edən idiomlar.

Porter qqn dans son coeur – kimisə sevmək, kiməsə aşiq olmaq

Se faire des yeux – sevgi ilə baxmaq, eşq ilə baxmaq

Offrir son coeur – evlilik təklif etmək

Faire les yeux doux à quelqu'un – kiməsə sevgi ilə baxmaq

2. Sevinc, arzu, təəccüb ifadə edən idiomlar.

Rester la bouche bée – ağzı açıq olmaq (təəccüblənmək)

S'en donner à coeur joie – bir işi etməkdən məmnun olmaq

3. Kədər, qorxu, qəmginlik, narahatlıq ifadə edən idiomlar.

Claquer des dents – qorxmaq, üşümək (dişi-dişinə dəymək)

Se casser la tête – narahat olmaq

Avoir le coeur gros – qəmgin olmaq

Avoir les deux pieds dans la même bottine – hərəkətsiz olmaq, passiv olmaq.

İdiomatik ifadələri araşdırarkən hər bir xalqın dili, mədəiyyəti və dünyagörüşü arasında sıx əlqənin olduğunu görürük. Mifoloji xarakter daşıyan idiomlara da rast gəlmək mümkündür.

Etre dans le bras de Morphée – yatmaq (hərfi tərcüməsi : Morfenin qollarında olmaq. Morfe – qədim yunan mifologiyasında yuxuların tanrısıdır)

Talon d'Achille – zəif nöqtə, zəiflik (Axillesin dabanı, qədim yunan mifologiyasından, İliadanın qəhrəmanı Axilles).

İnsanın mənfi və müsbət cəhətlərini əks etdirən ifadələr.

Avoir une dent contre quelqu'un – kiməsə qarşı kinli olmaq (la dent – diş aqressivlik ifadə edir)

Prendre à la gorge – kiməsə təzyiq etmək

Avoir des mains en or – əlləri qızıl olmaq (hər şeyi bacarmaq)

Avoir de la bouillie dans la bouche – dili pəltək olmaq, aydın danışa bilməmək

Avoir les yeux plus gros que le ventre – acgöz olmaq, çox yemək

Ne pas voir plus loin que le bout de son nez – burnunun ucundan kənarı görməmək, dar düşüncəli olmaq

La dent, les yeux, la tête, les jambes, le nez, l'oreille sözlərinin metaforikləşməsi ilə yaranan atalar sözləri.

Tel mordre la dent qui de mordre n'a talent – çox hürən it tutmaz [Sadıkhova, 2021:127].

Les yeux sont le miroir de l'âme – gözlər qəlbin aynasıdır [Sadıkhova, 2021:133].

Sac plein dress l'oreille – Dövlət başa bələdir.

Les jambes pâtissent pour la tête – axmaq başın cəfasını ayaqlar çəkər.

Langue doit être refrenée – dilini saxlayan başını saxlayar

La langue est la cause de bien des maux = la langue de l'imprudent est sa ruine – adamın başına nə bəla gəlsə, dilindən gələr. dilini uzun eləyən başını bəlaya salar [Sadıkhova, 2021:79].

Ce n'est pas pour ton nez – burnun girməyən yerə başını soxma

Buisson a oreille – yerin də qulağı var

La barbe vient, non la sagesse – ağıl yaşda deyil, başdadır

Un coup de langue est pire qu'un coup de lance – dil qılıncdan itidir

Les mains noires font manger le pain blanc – istəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək [Sadıkhova, 2021: 82].

L'oeil veut de tout sa part – gördüyündən göz kirəsi istəyir [Sadıkhova, 2021:94].

Nəticə/Conclusion

İdiomatik ifadələr son dövrlərdə həm Azərbaycan, həm də fransız dilində bir çox dissertasiya işlərinin və ya məqalələrin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. İdiomlar fikrin daha ekspressiv və obrazlı ifadəsində mühüm yola malikdirlər.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qrupu metaforikləşərək çoxsaylı idiomatik ifadələr yaradırlar. Bu söz qrupları arasında bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi xüsusi yer tutur. Aparığımız araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəldik ki, fransız dilində bədən üzvləri adlarının metaforikləşməsi nəticəsində bir çox idiomatik ifadələr və atalar sözləri yaranmışdır. İdiomatik ifadələrin yaranmasında həm dildaxili, həm dilxarici faktorlar mühüm rol oynayır. Bu ifadələr sabitləşmiş ifadələrdir. Onlar nitq prosesində yaranmır, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar. İdiomlar həm müsbət, həm də mənfi ekspressiyalı olurlar. Fransız dili xalqın adət-ənənəsini, mədəniyyətini, tarixini, məişət həyatını, dini dünyagörüşünü özündə əks edirən idiom və atalar sözləri ilə zəngindir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Ch. Bally (1951). *Traité de Stylistique française*. – Paris: – 328 p.
2. Sadıkhova, G. (2021). *Dictionnaire des proverbes équivalents*. – Baku: Elm ve təhsil. – 135 p.
3. Elme, H. (2014). *Enseignement des expression idiomatiques en FLE*. – Tartu: – 112 p.
4. Micro, Le Robert (1993). *Dictionnaire*. – Paris: – 1376 p.
5. Lopatnikova, N.N., Movchovitch, N.A. (2021). *Lexicologie du français moderne*. – Moskva: – 116 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>09.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>30.10.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

DOI: 10.30546/114578.2024.5.512

XX ƏSR ŞAİRİ ƏLIAĞA VAHİDİN QƏZƏLLƏRİNDƏ CİNAS VƏ ONUN POETİK FUNKSIYASI

Nazilə Abdullazadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-1829-7178>
nazile.s.m.d@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında və şifahi xalq ədəbiyyatında gözəllik və ahəngdarlığa, bədii fiqurlara, sintaktik konstruksiyalara geniş yer verilib. Tarixi qədim olan “cinas” ədəbiyyatşünaslıqda paralel olaraq “təcnis” termini ilə bərabər işlənmişdir. Cinas – fonetik tərkibinə yaxud səslənməsinə görə eyni olub müxtəlif mənə bildirən sözlərə deyilir. Fikri daha da təsirli etmək, emosionallıq yaratmaq üçün istər xalq şeiri, istərsə də klassik poeziyada cinaslardan geniş istifadə edilmişdir.

XX əsr Azərbaycan şairi, Füzuli tilsimini xəlqiliyi və milliliyi ilə sındıran, qəzələ yeni ruh, yeni ovqat verən Əliağa Vahid də qəzəllərində poetik fiqurlara geniş yer vermişdir. Onun şeirlərində alliterasiya, assonans, bədii təkrar, sintaktik paralellər, fərqli epitetlər və cinaslardan gen-bol istifadə edilmişdir. Xüsusilə cinaslardan istifadə Vahidin xalq yaradıcılığına sonsuz sevgisinin təzahürü kimi özünü göstərir.

Açar sözlər: poeziya, qəzəl, cinas, Əliağa Vahid, ahəngdarlıq.

THE PUN AND ITS POETIC FUNCTION IN THE GHAZALS OF 20TH CENTURY POET ALIAGA VAHID

Nazile Abdullazade

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

In the works of Azerbaijani classics and oral folk literature, a great deal of attention is paid to beauty and harmony, artistic images, and syntactic constructions. "Jinas", which has an ancient history, is used in literary criticism in parallel with the term "tajnis". Jins are words that have the same or different meanings depending on their phonetic composition or sound. In order to make the idea more effective and create emotionality, epithets were widely used in both folk poetry and classical poetry.

The 20th century Azerbaijani poet Aliagha Vahid, who destroyed the spell of Fizuli with his humanity and nationality, gave the ghazal a new soul, a new melody, and also gave wide space to poetic figures in his ghazals. Alliteration, assonance, artistic repetition, syntactic parallels, various epithets, epithets are widely used in his poems. In particular, the use of epithets is a manifestation of Vahid's endless love for folk art.

Key words: poetry, ghazal, jinas, Aliaga Vahid, harmony.

ДЖИНАС И ЕГО ПОЭТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ В ГАЗЕЛЯХ ПОЭТА XX ВЕКА АЛИАГИ ВАХИДА

Назиля Абдуллазаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В творчестве азербайджанской классической и устной народной литературы большое место отводится красоте и гармонии, художественным образам, синтаксическим конструкциям. «Джинас», имеющий древнюю историю, используется в литературоведении параллельно с термином «таджнис». Джинас – это слова, имеющие одинаковое или разное значение в зависимости от фонетического состава или звучания. Чтобы сделать мысль более действенной и создать эмоциональность, эпитеты широко использовались в народной поэзии, так и в классической поэзии.

Азербайджанский поэт XX века Алиага Вахид, разрушивший чары Физули своей этнической принадлежностью и национальностью дал газель новый дух, новую мелодию, также широкое пространство поэтическим фигурам. В его стихотворениях широко используются аллитерация, ассонанс, художественный повтор, синтаксические параллели, разные

эпитеты. Особенно, использование джинасов является проявлением бесконечной любви Вахида к народному творчеству.

Ключевые слова: поэзия, газель, джинас, Алиага Вахид, гармония.

Giriş/Introduction

Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında və şifahi xalq ədəbiyyatında gözəllik və ahəngdarlığa, bədii fiqurlara, sintaktik konstruksiyalara geniş yer verilib. Tarixi qədim olan “cinas” ədəbiyyatşünaslıqda paralel olaraq “təcnis” termini ilə bərabər işlənmişdir. Cinas – fonetik tərkibinə yaxud səslənməsinə görə eyni olub müxtəlif məna bildirən sözlərə deyilir. Fikri daha da təsirli etmək, emosionallıq yaratmaq üçün istər xalq şeiri, istərsə də klassik poeziyada cinaslardan geniş istifadə edilmişdir. Ədəbiyyatşünas alimlərdən M.Quliyeva [Quliyeva, 2010:189], N.Araslı [Araslı, 2004:343], E.Məmmədli [Məmmədli, 1998:5], M.Adilov [Adilov, 1996:83], türk alimi Cem Dilçin [Cem, 1992:310] poetik fiqur kimi cinasın təcnislə eyniliyindən, forma və məzmunca rəngarəngliyindən, ahəngdarlığının yaradılmasında rolundan geniş bəhs etmişlər. Mənşəcə ərəb sözü olsa da, türk şeirinin poetik quruluşunda, ritmində, musiqiliyində cinaslar böyük rol oynamışdır. “İslamiyyətdən öncə türk xalqları, o sıradan Azərbaycan türklərinin də poeziyası, kitabı, şeiri, rədifi, qafiyəsi mövcud idi. Heç şübhəsiz, ərəb mədəniyyətindən, islam dininin geniş nüfuzundan əvvəl indi bizim işlətdiyimiz yüzlərcə əcnəbi söz və ya terminlərin əvəzinə, özümüzün xalis türk mənşəli sözlərimiz olmuşdur. Bu sözlər xalq poeziyasında qismən qorunub saxlansa da, klassik poeziyada ərəb-fars poeziyasının təsirinə məruz qalaraq sıradan çıxmışdır” [Məmmədli, 1998:6]. Z.Əsgərli təcnisi lirik növün janrı adlandırır cinas sözlərdən təşkil olunduğunu yazır və təcnisin cığalı təcnis, ayaqlı təcnis, müstəzad təcnis, hərf üstə təcnis, dodaqdəyməz kimi müxtəlif növlərinin geniş yayıldığını göstərir [Əsgərli, 2014:219].

Azərbaycan şeirində cinas.

Azərbaycan xalq poeziyasının müxtəlif janrlarında cinasların müxtəlif şəkillərinə rast gəlirik; bayatılar, bayatışəkilli janrlar – holavarlar, sayaçı sözlər, ağılar, oxşamalar, atalar sözlərində zəngin cinas qafiyələr üstünlük təşkil edir. Xalq şeirində cinaslar dilimizin zəngin linqvistik imkanlarını, tükənməz üslub çalarlarını, melodik biçimlərini üzə çıxaran vasitələr kimi dəyərlidir. “Azərbaycan şeirinin qafiyə sistemində cinas daha təsirli və emosional səciyyəlidir və şeirin ahəngi, şəkli aəlamətləri ilə bağlılıq baxımından da estetik əhəmiyyət kəcb edir. Səs tərkibi ilə eyni, məna baxımından müxtəlif olan belə qafiyələr

“gözlənilməzliyi və məna təsiri ilə oxucunun diqqətini özünə cəlb edir və onu düşünməyə sövq edir” [Hüseynov, 2008:188].

XX əsr Azərbaycan şairi, Füzuli tilsimini xəlqiliyi və milliliyi ilə sındıran, qəzələ yeni ruh, yeni ovqat verən Əliağa Vahid də qəzəllərində poetik fiqurlara geniş yer vermişdir. Onun şeirlərində alliterasiya, assonans, bədii təkrar, sintaktik paralellər, fərqli epitetlər, cinaslardan gen-böl istifadə edilmişdir. Xüsusilə cinaslardan istifadə Vahidin xalq yaradıcılığına sonsuz sevgisinin təzahürü kimi özünü göstərir.

Cinas yaratmaq sənətkarın qarşısında xalq dilinə, onun incəliklərinə, bədii sözün poetikasına, zəngin söz ehtiyatına bələd olmaq tələbini qoyur. Klassik Şərq ədəbiyyatında cinasın qeyd edilən 7 növünə – tam cinas, naqis cinas, əlavəli cinas, mürəkkəb cinas, təkrar edilən cinas, yarım cinas, yazılış cinas Vahid qəzəllərində rast gəlinir.

O bivəfa mənim istəkli yarım *onda idi*,
Əsiri bir mən idim, ixtiyarım *onda idi*.

Baxan zamanda məni öldürüb dirildərdi,
Mənim o eşq ilahisi tanrım *onda idi* [Vahid, 2005:82].

Birinci beytdə qafiyələnmiş “*onda idi*” sözü ilk misrada “zaman, vaxt”, ikinci misrada III şəxs əvəzliyi mənasında işlənmişdir. Beytdə aşiqin gileyi, təəssüfqarıışıq kədəri duyulur; o, keçirdiyi günlərin həsrətini çəkir, o günlər ki, sevgilisi onun istəkli yarı idi, aşiq də onun əsiri idi, eşqi iə birlikdə ixtiyarı da onda idi. Lakin indi sevgilisi ona xəyanət edib, rəqiblə görüşür. İkinci beytdə “*onda idi*” “o idi” mənasında işlənir, aşiq sevgilisini özünün Tanrısı bilir, hər ona baxanda baxışı ilə aşiqi öldürüb dirildir, öldürüb diriltmək missiyası isə Tanrıya aiddir.

Vahidin qəzəllərində tam cinaslar yetərincədir, biu cinaslar forma və şəkilcə eyni olur. “Badə”, “yarım”, “gözlər”, “ayağidə”, “dənəsən”, “çəkər”, “tarım” sözlərindən yaranan cinaslar şairin qəzəllərinə xüsusi ruh, xüsusi ekspressivlik verir.

O incə, nazlı baxışlar, o nazənin *gözlər*,
Həzin-həzin nə baxır, sanki aşiqin *gözlər* [Vahid,2005:258].

Saqı, bu məclisin eşqilə dolandır *badə*,
Ömrümüz həsrəti-meylə niyə getsin *badə* [Vahid, 2005:37].

Birinci beytdə “gözlər” sözündən məharətlə istifadə edən şair fikrin ekspressivliyi ilə yanaşı, sözün leksik-semantik məna yükünü də qabardır. “Göz” sözündən düzələn “gözləmək” məşuqənin həzin baxışlarında əksini tapır; məşuqənin gözlərindəki ifadə, uzaqlara zillənmiş sakit baxışları aşıqın intizarındadır.

Təsəvvüf ədəbiyyatında “badə” sözünün mənalarından biri “hikmətli sözlər” deməkdir, lakin burada Vahid həqiqi badədən söz açır və bu badə eşq badəsidir ki, bütün aşıqlər kimi, Vahidin də ruhuna hopmuşdur, “saqi, həsrətimey”, badə ifadələrini şair elə ustalıqla işlədir ki, ömrün eşqsiz, sevgisiz bir heç, əfsanə olduğu qənaətinə gəlirsən. “Badə” Vahidin istər həyatının, istərsə də yaradıcılığının maddi-mənəvi, irfani dayaq nöqtəsidir. İkinci beytdə “badə” sözü qədər və boş, puç mənalarını ifadə edir. Saqiyyə müraciət edən şair badələri doldurmağı, ömrü meyın həsrətilə bada verməməyi, boş, mənasız keçirməməyi arzulayır.

Vahid həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərdən cinas yaratmaqda mahir bir sənətkardır:

Bilsən, gözəlīm, sən nə qədər sevgili *cansan!*
Zülm eyləmə, qoy söyləməsinlər, *can alansan* [Vahid, 2005:177].
Bənzərəm bülbülə gülzari-Vətəndə, *gülə sən*,
Mən əgər ağlasam eşqində, gərək *sən güləsən!*[Vahid, 2005:195].

“*Cansan*” – can isən isim, “*can alansan*” – feili sifət kimi, “*gülə sən*” – isim +əvəzlik, “*güləsən*” – feil kimi işlənərək əlavəli cinas yaratmışdır.

M.Əliyev yazır ki, “eyni səslənən sözlərlə müxtəlif mənaları ifadə etmək, həm dərin, fəlsəfi mənaları əks etdirmək və sözlərin bacarıqla, yerli-yerində işlədilməsi cinaslara məxsus xüsusiyyətdir” [Əliyev, 2009:280]. Şeir nəzəriyyəsinin poetik qanunauyğunluqlarını, ana dilinin leksik laylarını, fars dilini gözəl bilən Vahid forma və səslənməsinə görə eyni, məzmunca müxtəlif mənalı sözlərdən cinas yaradır:

Bəzmi-şərabxanədə durdum *ayağidə*,
Verdi şərab saqi mənə *ayağidə* [Vahid, 2005:39].

Klassik ədəbiyyatda şərab, şərab evi təsəvvüfdə ifadə olunan mücərrəd anlam bildirir. Vahid də bu sözü bəzən müstəqim, çox hallarda isə təsəvvüfi mənada işlədir. Şərab şairin sevgisi, nəşəsi, həyat sevgisi olsa da, təsəvvüflə, vəhdəti-vücutla bağlı dünyagörüşünü də əks etdirir. Beytdə işlənmiş “*ayağidə*” səslənməsi və yazılışına görə eyni olub müxtəlif mənaları ifadə edir. Şair kef

məclisində, şərəbxanada ayaqda, aşağı başda durub; burada ayaq sözü çoxmənalı olub məclisin aşağı hissəsini bildirir. Vahid fitrətində olan təvazökarlıqla özünü məclis əhlindən aşağı, onların (şərəb evi adamlarının) xələfi kimi təqdim edir. Təbii ki, bu “bəzmi-şərəbxana” vəhdət evi, Allahın evidir, şair də bu evdə öz məqamında, yerindədir. İkinci misrada işlənən “*saqi*”, “*ayaq*” (qədəh, badə) ifadələri də həqiqi deyil, təsəvvüfi mənəni bildirir.

Vahidin qəzəllərində cinas qafiyələr də üstünlük təşkil edir. “Gözəllər içrə, sən ey mahipərə, *bir dənəsən*, Gözəllərin gözüsən, zülfü qarə, *bir dənəsən*” mətəli qəzəlinde “*bir dənəsən*” [Vahid, 2005:196] ifadəsi 8 dəfə işlənərək müxtəlif mənələrdə işlənmişdir; ilk beytdə inci, mirvari dənəsi, tək, yeganə mənələrində işlənən “*bir dənəsən*” sonrakı beytlərdə *bir dəfə, yalnız, gözəl, köməksiz, kimsəsiz, ixtiyar sahibi, hökm əhli, yeganə mənələrini* bildirir.

Nəticə/Conclusion

Əliağa Vahid Azərbaycan dilinin bütün leksik-üslubi imkanlarından məharətlə istifadə etmiş, onu xalq danışq dili ifadələri, orijinal məcazlarla zənginləşdirmişdir. Vahidin poeziyasında dilin lüğət tərkibi sadəliyi və xəlqiliyi ilə fərqlənir, məcazlar, digər poetik fiqurlar yenilənir, klassik qəzəl janrına yeni biçim verirdi. Bu mənada Vahid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin onsuz təsəvvür edilə bilməyən sənətkarlarındanır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Adilov, M. (1996). Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. – Bakı: Maarif. – 560 s.
2. Araslı, N. (2004). Nizaminin poetikası. – Bakı: Elm. – 454 s.
3. Cem, D. (1992). Örneklərdə türk şiir bilgisi. – Ankara: Türk Dil Kurumu. – 529 s.
4. Əliyev, Məmməd (2009). Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 480 s.
5. Əliyev, S. (1986). Füzulinin poetikası. – Bakı: “Yazıçı”. – 212 s.
6. Əsgərli, Z. (2014). Poetika: izahlı sözlük. – Bakı: “Elm”. – 262 s.
7. Hüseynov, M. (2008). Dil və poeziya. – Bakı: “Elm”. – 434 s.
8. Quliyeva, M. (2010). Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. – Bakı: “Maarif”. – 400 s.
9. Məmmədli, E. (1998). Təcnis sənətkarlığı. – Bakı: Nafta-press. – 150 s.
10. Vahid, Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. “Lider nəşriyyat”. – 472 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 13.10.2024

Qəbul edilib 30.10.2024

Nəşrə tövsiyə edib Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.5.565

MAHIRƏ NAĞIQIZININ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT VƏ POLİSEMİYANIN AHƏNGİ

Xatirə Bayramova

Filologiya fakültəsinin tələbəsi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0009-0009-7990-2480>
xatirebayramova06@gmail.com

*Yaşıl yarpağam, Vətən,
Münbit torpağam, Vətən.
Nə qədər qoynundayam,
Ucalan dağam, Vətən!*

Mahirə Nağıqızı

Xülasə

Mahirə Nağıqızının poetik yaradıcılığı “torpaq” və “vətən” sözlərinin polisemik mahiyyətini açaraq dilin və ədəbiyyatın mədəniyyət və insan ruhu ilə olan dərin bağlantılarını vurğulayır. Torpaq yalnız fiziki bir varlıq deyil, eyni zamanda insanları, mədəni irsi və vətəni simvolizə edən bir elementdir. Mahirə xanımın şeirlərində torpaq insanların hissləri və kimlikləri ilə bağlı dərin mənalarla doludur. Şairin “Vətən” obrazı doğulub böyüdüğü yeri, eyni zamanda mədəniyyətə və ənənələrə duyulan sevgini əks etdirir. Dağlar Mahirə Nağıqızının əsərlərində yalnız coğrafi formalar kimi deyil, insan ruhunun gücü və iradəsini simvolizə edən simvollarıdır. Dağların gözəlliyi, insanın arzularını və kədərini əks etdirir, bu da oxuculara dərin emosional bağ verir.

Açar sözlər: polisemiya, yaşillıq, şeir, bayatı, mədəniyyət.

HARMONY OF NATURE AND POLYSEMY IN MAHIRA NAGHIGIZI'S CREATIVE ACTIVITY

Khatira Bayramova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Mahira Naghigizi's poetic creative activity reveals the polysemic nature of the words "land" and "homeland," highlighting the deep connections between language, literature, culture, and the human spirit. The land is not merely a physical entity but also symbolizes the community, cultural heritage, and the homeland itself. In Mahira Naghigizi's poetry, the land is filled with profound meanings related to human emotions and identities. The image of "Homeland" in her works reflects love for culture and traditions, as well as the place where one was born and raised. Mountains in Mahira Naghigizi's works are not just geographical forms but symbols representing the strength and will of the human spirit. The beauty of the mountains reflects human desires and sorrows, creating a deep emotional bond with readers.

Key words: polysemy, greenness, poetry, bayati, culture.

ГАРМОНИЯ ПРИРОДЫ И ПОЛИСЕМИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХИРЫ НАГИКЫЗЫ

Хатира Байрамова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Поэтическое творчество Махиры Нагикызы раскрывает полисемантическую природу слов «земля» и «родина», подчеркивая глубокую связь языка и литературы с культурой и человеческой душой. Земля представлена не только как физический объект, но и как элемент, символизирующий людей, культурное наследие и родину. В стихах Махиры ханум земля наполнена глубокими смыслами, связанными с чувствами и идентичностью людей.

Образ «Родины» в её поэзии отражает место, где человек родился и вырос, а также любовь к культуре и традициям. Горы в произведениях Махиры Нагикызы изображаются не просто как географические формы, но как символы силы и воли человеческого духа. Их красота отражает желания и печали человека, создавая глубокую эмоциональную связь с читателем.

Ключевые слова: многозначность, растительность, поэзия, баяты, культура.

Giriş/Introduction

Torpaq sözünün özü polisemiyaadır. Dilçilikdə polisemiya anlayışı bir sözün bir neçə mənaya sahib olması ilə xarakterizə edilir. Torpaq sözü bu mənada həm yerin münbit təbəqəsi, həm də simvolik bir varlıq olaraq müxtəlif mənalar daşıyır. Lakin vurğulamaq istəyirəm ki, bu söz fiziki mənadan daha dərin bir anlam kəsb edir. O, eyni zamanda vətənin, insanları yetişdirən bir varlığın, mədəni irsin simvoludur. Hər bir ölkə üçün torpaq onun kimliyini, mədəniyyətini və tarixi irsini formalaşdıran bir elementdir. Azərbaycan torpağı da bu qəbildən olan torpaqlardandır. Bu torpaq, yüzlərlə böyük şəxsiyyətin, ədəbi və mədəni dəyərlərin yetişməsinə ev sahibliyi etmişdir.

Nizami Gəncəvi, Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Aşıq Ələsgər və daha neçə-neçə söz xiridarları bu yurdun yetirməsidir. Onların sözlərindən süzülən tərbiyə, daim öz aktuallığını qoruyur. Hər bir şair və yazıçı, öz dövrünün vətəndaşlarının düşüncələrini, arzularını, dəyərlərini, mübarizələrini öz əsərlərində əks etdirərək, torpağın verdiyi ilhamı bizə çatdırmışdır. Bu əsərlər indidə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Göründüyü kimi, torpaq yalnız fiziki bir məkan deyil, eyni zamanda mədəniyyətin, irsin və insan ruhunun bir parçasıdır.

Çağdaş dövrümüzdə də bu torpağın yetişdirdiyi insanlardan biri, ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi, Beynəlxalq Elmlər Akademiyası, Dünya “Söz” Akademiyası və Turan Elmlər Akademiyasının akademiki Mahirə Hüseynovadır. Torpaq sözünün müxtəlif mənaları Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında da dərinləşir. Onun əsərlərində torpaq yalnız bir mühit deyil, eyni zamanda insan ruhunun simvoludur.

Təbiətə və torpağa bağlılıq.

Mahirə xanımın yaradıcılığında təbiətə və torpağa bağlılıq yalnız bir şeirlə məhdudlaşmır; onun bir çox əsərlərində torpaq, insan və vətən anlayışları arasında dərin mənalar qurulmuşdur. “Bayatılar və 3 şeir” kitabında yaratdığı vətən obrazının çoxmənalılığına nəzər salaq:

Sinəmdə oxum Vətən,
Gecələr yuxum Vətən.
Mənsiz də otun bitər,
Mən sənsiz yoxam, Vətən [Hüseynova, 2015:118].

Bu söz həqiqi anlamda insanın doğulduğu, böyüdüyü yer olaraq başa düşülür, amma eyni zamanda insanın hissləri, kimliyi və mənəvi dəyərləri ilə bağlı bir anlayışdır. Çoxmənalılıq cəhətindən isə vətən sözünün bir neçə məcazi

mənası var. Bunlardan ilki insanın hiss və duyğularını əks etdirən məkandır. Belə ki, vətən insanın öz mədəni irsinə, ənənələrinə, tarixinə duyduğu sevgi və bağlılığı əks etdirir. Həmçinin burada vətən insanın kimliyi ilə də birbaşa bağlıdır. İnsanın kimliyinin formalaşmasında əsas rol oynayır və insanın özünü tanıdığı, varlığını dərk etdiyi bir məkan, bir mühitdir. Hər insanın yekunda yenədə həmin “qara torpağa” yəni vətənə qayıdacağını söyləyir:

Bu nə duman, bu nə çisək,
Qəlb, bizi az qürbətə çək.
Qaldıq, vətən dedik, ölsək,
Məzarımız qara torpaq [Hüseynova, 2015:7].

Şeirlərində digər məşhur motivlərdən biri də dağlardır. Dağlar Mahirə xanım üçün əziz bir məkandır, kökünü və tarixi irsini simvollaşdırır.

Yenə də görüb dağları,
Gəzərəm qərib dağları.
Ay ana, hara gəlmişik,
Düşməne verib dağları? [Hüseynova, 2015:3].

Bu şeirdə dağlar sadəcə bir coğrafi forma deyil; onların gözəlliyi, mədəni irsin dərinliklərini əks etdirən bir pəncərədir. Hər bir dağ, özündə minilliklərin hikmətini daşıyır, insanların arzu və həyəcanlarını, eyni zamanda hüznü və kədərini simvolizə edir. Şeirdə bəhs olunan dağların bizdə olmaması dərin kədər hissi yaradır. Lakin bununla bərabər, içimizdə sonsuz inam var; o dağlara yenidən qovuşacağıq!

Dağlar – xan, paşa dağlar,
Zirvəsi qoşa dağlar.
Xoş halına, yarım qalıb
Sənlə baş-başa, dağlar [Hüseynova, 2015:40].

Və ya:

Dağın sirri çənində,
Dərmanı çəmənində.
Tanrı gözlədiyini
Verər günün birində [Hüseynova, 2015:18].

Burada polisemiya anlayışı özünü yenə də bürüzə verir, çünki şeirdə də anlaşıldığı kimi, dağlar, sadəcə bir geoloji forma olmaqla kifayətlənmir. Onlar

eyni zamanda ruhsal simvol daşıyırlar. Həqiqi mənasına baxdıqda dağlar geoloji proseslərin nəticəsində meydana gələn və adətən geniş yayılmış, çox vaxt su, hava və digər təbii təsirlər altında şəkillənmiş olan yüksəkliklərdir. Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında isə dağlar bu aspektdən daha dərin mənalar kəsb edir. Dağların əzəməti və yüksəklikləri, insan ruhunun gücünü, iradəsini və hədəflərə çatma arzusunu simvolizə edir. Beləliklə, dağlar yalnız fiziki bir varlıq olmaqla qalmayıb, həm də insanların həyatında mübarizə, arzular və mədəni dəyərlərlə birləşən bir simvol halına gəlir.

Aydındır ki, dağlar əlvan libasını baharda geyinər. Buna görə də Aşiq Ələsgər dağları təsvir edərkən “Bahar fəslı, yaz ayları gələndə, Süsənlı, sünbüllü, lalalı dağlar” deyər təsvir etmişdir. Mahirə xanımın yaradıcılığında isə bahar, klassik təsvirdən fərqli olaraq, qəmgin və sual dolu bir ovqatla verilir:

Bu bahar çağlarında,
Nə bitər bağlarında?
Mən səni axtarıram
İlisu dağlarında [Hüseynova, 2015:105].

Bu misralarda bahar yalnız təbiətin canlanması deyil, eyni zamanda həsrətin və axtarışın simvolu kimi çıxış edir. Bahar həm sevinc və yenilənmə, həm də bir itkinin, itirilmiş bir duyğunun və ya şəxsin axtarışı kimi təsvir olunur. Beləliklə polisemiyaya əsaslanaraq deyər biləriki ki, bu şeirdə bahar həm təbiətin təzələnməsi, həm də itirilən duyğuların və ya şəxsiyyətlərin yenidən axtarışı kimi iki mənada təqdim edilir. Hətta bahar sözünün belə bir mənası var ki, insan ömrünün gözəl keçən çağına ömrün bahar çağı da deyilir. Dağlardan danışarkən, onlara bəzək verən çiçəklərdən də bəhs etməmək, əlbəttə, mümkün deyil. Ələxsus da, elə məhz bahar fəslində çiçək motivi Mahirə xanımın yaradıcılığında xüsusi yer tutur:

Yolun çiçək bitirər,
Külək mənə gətirər.
İnsafa gələ fələk,
Səni mənə yetirər [Hüseynova, 2015:59].

Oylağın çəmən olsun,
Çiçəyin dən-dən olsun.
Baxtın yarısını görüm,
Səbəbi məndən olsun [Hüseynova, 2015:66].

Burada çiçək sözü polisemiya baxımından maraqlıdır, çünki çiçək sadəcə təbiətdə açan bitki olmaqla məhdudlaşmır. Çiçək həm də təbiətin gözəlliyi və tərəvəti, eyni zamanda insan həyatındakı saf duyğuların, gəncliyin, ümidlərin simvolu kimi təqdim olunur. Bir tərəfdən çiçəklər dağlara rəng qatan təbiət möcüzəsi kimi görünür, digər tərəfdən isə onlar mənəvi gözəllik, paklıq və yenilənmə rəmzidir. Mahirə xanımın yaradıcılığında çiçək həm fiziki mənada dağların təbii bir gözəlliyi kimi, həm də insan ruhunun, duyğularının çiçəklənməsi kimi çoxmənalı şəkildə istifadə olunur. Mədəni və mənəvi anlamda isə çiçək, bəzən bir xalqın, millətin və ya vətənin inkişafını, çiçəklənməsini simvolizə edə bilər.

Beləliklə, anlaşıdır ki, “çiçək” motivi şairəmizin şeirlərində fiziki varlıq olmaqla yanaşı, duyğusal və mənəvi anlamları ilə də dərinlik qazanır. Hətta bəzi bayatılarda yarın çiçəkdən belə daha gözəl və zərif olduğu vurğulanır.

Evimizin yanı çiçək,
Yarım çiçəklərdən göyçək,
Əlini əlimə gətir,
Ölmüş canım dikələcək [Hüseynova, 2015:139].

Burada evimizin yanında bitən çiçəklər təbiətin gözəlliyi kimi təsvir edilərsə də, yarın gözəlliyi həmin çiçəkləri belə kölgədə qoyur. Bu nümunələrdə “çiçək” sözünün çoxmənalılığı tam aydın formada təzahür edir. Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında Azərbaycan dilinin imkanları geniş şəkildə istifadə edilir. Sözlərin çoxmənalılığı yalnız təbiət motivlərində deyil, həmçinin həyatın digər sahələrində də özünü büruzə verir. Bu baxımdan, onun əsərlərindəki dil zənginliyi və ifadə tərzini, dilin təbiət və insan həyatı arasındakı dərin əlaqələri necə qura bildiyini nümayiş etdirir. Məsələn, Mahirə Nağıqızının aşağıdakı bayatısında “bələn” sözü, həm fiziki, həm də emosional bir dərinliyi simvollaşdıraraq bu zənginliyi daha da artırır:

Evləri köndələn yar,
Sözləri qəlb dələn yar.
Dilinə şəkər qatım,
Bal eşqimə bələn, yar [Hüseynova, 2015:82].

Bu bayatıda “bələn” sözü həqiqi mənada uşaq bələmək kimi istifadə edilir. Lakin şairəmizin ifadəsində “bələnmək” məcazi mənada işlənərək, eşqə dərin bir bağlılıq və onun təbiətinə dalmaq anlamını qazanır. Bu kontekstdə, “bələmək” sözünün iki fərqli mənası var: birincisi, fiziki bir hərəkəti, yəni uşağı yumşaq bir

şəkildə bələmək; ikincisi isə emosional bir dərinlikdə, eşqə bələnərək onun ruhunda dərin iz buraxmaqdır.

Beləliklə, “bələmək” sözünün polisemiya xüsusiyyəti, onun müxtəlif anlamları vasitəsilə şairənin hisslərini daha zəngin bir şəkildə ifadə etməyə imkan tanır. Bu da poetik dilin zənginliyini və duyğusal dərinliyini artırır.

Mahirə xanımın yaradıcılığında “bahar” və “çiçək” motivləri, təkcə təbiətin canlanması deyil, həm də itkilərin axtarışını simvolizə edir. Çiçək həm fiziki gözəllik, həm də insan duyğularının simvolu olaraq təqdim olunur. Eyni zamanda, “bələn” sözü, fiziki və emosional dərinliyi simvollaşdıraraq, sevgi və bağlılığın dərinliklərinə işarə edir. Ümumilikdə, Mahirə Nağıqızımın yaradıcılığı, Azərbaycan dilinin zəngin imkanlarını, mədəni irsin dərinliyini və insan ruhunun dinamikasını gözəl şəkildə əks etdirir. Şairə sözlərin çoxmənalılığını vasitəsilə insan təcrübələrinin və emosiyalarının dərinliklərini ortaya qoyur və onun yaradıcılığı polisemiyanın təsirini mükəmməl şəkildə özündə cəmləşdirir. Onun yaradıcılığı torpağın yalnız coğrafi və fiziki anlamda deyil, həm də mənəvi və mədəniyyətin təməli olaraq dərk edilməsi ilə təbiətə olan ehtiramı vurğulayır.

Bənzər şəkildə, poetik dilin digər bir nümayəndəsi olaraq, “dil” sözü də öz polisemiya xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir:

Anamın əli – Vətən.

Balamın dili – Vətən.

Doğmalarım, bir yarım,

Qardaşım Əli – Vətən [Hüseynova, 2015:3].

Ay dili dolaşan yar,

Bir sözə dalaşan yar.

Gözümdən uzaq olma,

Kim verəcək nişan, yar [Hüseynova, 2015:124].

Bu bayatıda “dil” sözü dilçilik elmində geniş mənaya sahib olan polisemiya nümunəsidir. İlk nümunədə “balamın dili” ifadəsi, uşağın ana dilini, yəni onun doğma dilini ifadə edir. Bu mənada “dil” sözü, insanların arasında kommunikasiya vasitəsi olaraq önəmlidir və vətən sevgisi ilə birləşərək doğma torpağın, millətin simvolu olur. İkinci nümunədə isə “dil” sözü daha həqiqi mənada, insanın bədənindəki orqanı, yəni danışma qabiliyyəti kontekstində işlənir. Burada “dil” sözü, ünsiyyətin əsas vasitəsi kimi, sevgilinin səsinin, sözlərinin dəyərini vurğulayır. Şair, eşqini ifadə edərkən, “dil” sözünün həm əsl, həm də məcazi mənada necə zəngin bir yeri olduğunu göstərir. Beləliklə, “dil” sözünün

polisemiya olması, onun müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar daşdığını nümayiş etdirir. Bu yalnız dilin strukturu ilə bağlı deyil, eyni zamanda insanların hissləri və düşüncələrinin də dərinliyi ilə bağlıdır. Həmçinin çoxmənalı sözlərin Azərbaycan dilinə necə rəngarənglik qatdığını da göstərir.

Verdiyın vəd hanı, yar,
Dediklərin sanı, yar.
Otur könül taxtına
Ol könül sultanı, yar [Hüseynova, 2015:130].

Bu nümunədə polisemiya, yəni çoxmənalılıq, “taxt” sözündə açıq şəkildə özünü büruzə verir. “Taxt” sözü tarixi və mədəniyyətlərdə yüksək zümrənin, padşahların və ya hökmdarların oturduğu yer kimi tanınır. Bu mənada “taxt” hakimiyyətin fiziki bir simvoludur və birbaşa siyasi gücü və mövqeyi təmsil edir. Məcəzi mənada isə bayatıda işlənən “könül taxtı” ifadəsi ilə “taxt” sözü yeni bir mənə qazanır. Burada taxt, sevənin ürəyində sevdiyi şəxsi ən yüksək məqama, yəni könülün mərkəzinə oturtmaq anlamında işlənir. Məcəzi mənada “könül taxtı” ifadəsi insanın duyğularının, hisslərinin mərkəzi kimi çıxış edir və sevdiyini həmin taxta layiq görmək, ona xüsusi bir dəyər vermək mənasındadır. Bu poetik təsvir sevgi və bağlılığın güclü simvolu kimi çıxış edir.

Cənnət guşə kimisən,
Qəlbi şüşə kimisən.
Boynubükük dayandın,
Yar, bənövşə kimisən [Hüseynova, 2015:130].

Yarın bənövşə sənin,
Ürəyin şüşə sənin.
Allahım yaza, yazım
Baxtına düşə sənin [Hüseynova, 2015:42].

Hər iki nümunədə iki söz çoxmənalıdır: “şüşə” və “bənövşə.” İlk olaraq “bənövşə” sözünə nəzər yetirək. Həqiqi mənada bənövşə bir bitki adıdır. Aşiq Qurbaninin yaradıcılığında bu söz həqiqi mənada işlənmişdir:

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni [SAŞ, 2011:25].

Yaz ayı gələndə hər yanı bəzəyən bu bitki qızlarımıza xüsusi naz, işvə və gözəllik bəxş edir. Bu misralarda bənövşə sevgi və bağlılığın simvoluna çevrilir. Mahirə Nağıqızı isə bənövşəni bir metafor kimi istifadə edərək sevgilinin ruhunu və incəliyini simvollaşdırır. Bu kontekstdə bənövşə sevgilinin varlığı və həyatın gözəlliyi ilə bağlı duyğuları oyadır, onun incəliyini və cəlbedici gözəlliyini vurğulayır. İkinci nümunə “şüşə” sözüdür. Fiziki mənada şüşə şəffaf və sərt bir maddədir. Daha aydın desək, bütün şüşə növləri ilkin materialın əridilməsi nəticəsində kristallaşma müddətində ən yumşaq vəziyyətdən şüşə vəziyyətinə gəlib çatması ilə əldə edilir. Lakin bu sözün poetik mənası daha çox diqqəti cəlb edir. “Ürəyi şüşə” və ya “qəlbi şüşə” ifadələri, insanın ürəyinin kövrəkliyini, həssaslığını və zərifliyini təsvir etmək üçün işlədilir.

“Qəlbi şüşə” ifadəsi insanın içindəki hisslərin aydınlığını və həssaslığını, eyni zamanda, yaşadığı acı və sevinc anlarını ifadə edir. Beləliklə, “şüşə” sözü ruhun kövrəkliyini, sevgidəki dərinliyi və insanın daxili aləmindəki zəifliyi simvollaşdırır.

Dəniz qırağı sərin,
Meh oynadar tellərin.
Keçib gələ bilmirəm,
Dalğa çox, suyu dərin [Hüseynova, 2015:82].

Mahirə Nağıqızının yaradıcılığı dilin zənginliyini və çoxmənalılığını bədii üslubla incə bir ahəngdə birləşdirir. Onun poetik əsərlərində çoxmənalı sözlər həm mənəvi dərinliyi, həm də təbiətlə insan arasında olan əlaqəni ifadə edir. Bayatılarda rast gəldiyimiz “dərin” və “tel” kimi sözlər buna bariz nümunədir. Bu sözlər tək-cə birbaşa mənalarında deyil, simvolik və məcazi mənə daşıyaraq oxucuya fərqli təsir bağışlayır. “Dərin” sözü bayatıda iki mənada işlənir. Əvvəla, bu, suyun fiziki dərinliyinə işarədir – dalğaların arasında keçilməsi mümkün olmayan bir maneə kimi təsvir edilir. Digər tərəfdən, “dərin” sözü mənəvi və emosional dərinliyi də ifadə edir, bəlkə də keçilməsi çətin olan bir ruhi və ya hissi maneəni simvolizə edir. Bu cür çoxmənalı yanaşma oxucunun düşüncə səviyyəsini genişləndirir və bayatının sadə görünməsinə baxmayaraq, əslində nə qədər fəlsəfi məzmun daşdığını göstərir. “Tel” sözü də həm fiziki, həm də simvolik mənada işlənir. Burada “tel” sözünün bir mənası insanın saçlarına işarə edir, lakin eyni zamanda incəlik, kövrəklik və ya hətta qəlbin duyğularını ifadə edən bir simvol olaraq qəbul edilə bilər. “Meh oynadar tellərin” misrası sadəcə bir gözəllik təsviri

deyil, həm də bu incə duyğuların, xatirələrin və hisslərin necə hərəkət etdiyini, dəyişdiyini simvolizə edir. Bu cür çoxmənalı sözlər Mahirə Nağıqızının əsərlərində onun təbiətə və insan ruhuna olan bağlılığını göstərir. Bu bağlılıq dilin zəngin imkanlarından istifadə edərək həm doğrudan, həm də məcazi şəkildə ifadə olunur, oxucunu həm fiziki, həm də mənəvi səyahətə aparır. Bayatıdakı bu cür sözlər müxtəlif təfsirlərə açıq olduğu üçün oxucunun qavrayışına və dünyagörüşünə əsaslanan fərqli mənalar qazana bilər.

Nəticə/Conclusion

Mahirə Nağıqızının yaradıcılığında polisemiya yalnız bir sözün çoxmənalılığını deyil, həm də insan duyğularının, mədəni irsin, vətən sevgisinin dərin və kompleks təsvirini ortaya qoyur. Onun yaradıcılığı həmçinin Azərbaycanın mədəni irsinin və tarixi dəyərlərinin davamlılığını simvolizə edir. Mahirə Nağıqızının əsərləri yalnız torpağın, dağların və çiçəklərin gözəlliyini və dəyərini çatdırmaqla qalmır, eyni zamanda bu gözəlliklərin insan ruhu ilə olan bağlılığını, özünəməxsus mənəvi dərinliyini ön plana çıxarır. Hər bir insanın öz vətəni ilə olan əlaqəsi, onun kimliyini və varlığını formalaşdıran bir faktır.

Bu kontekstdə Mahirə xanımın yaradıcılığı bir tərəfdən fiziki varlıqları, digər tərəfdən isə insanın ruhunu və mədəniyyətini əks etdirərək poeziyanın nəhəng gücünü ortaya qoyur. O bizim üçün yalnız bir yazıçı deyil, eyni zamanda, ruhumuzun, kimliyimizin və mədəni irsimizin gözəl bir təsvirçisi, canlı əfsanəmizdir. Vətən sevgisi, torpaq bağlılığı və insan ruhunun zənginliyi, onun yaradıcılığında öz dərin anlamını tapır.

Mahirə Nağıqızının əsərləri təkcə torpağın və təbiətin gözəlliyini ifadə etmir, həm də bu gözəlliklərin insan ruhuna və mədəniyyətinə necə təsir etdiyini vurğulayır. Onun poeziyasında torpaq yalnız fiziki mənada deyil, həm də dərin mənəvi və emosional anlam daşıyan bir varlıq kimi təqdim olunur. Bu məqam COP29-un əsas hədəflərindən biri olan təbiəti qoruma və yaşıl gələcək qurma arzusu ilə üst-üstə düşür. Təbiət Mahirə xanımın yaradıcılığında olduğu kimi, təkcə bir bəzək deyil, insan həyatının və mədəniyyətinin təməli, varlığımızın qoruyucusudur.

Mahirə xanımın əsərləri, torpağın və təbiətin dəyərlərinin dərinliyini göstərərək bu dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi vacibliyini xatırladır. Məhz bu dərin bağlılıq COP29-un məqsədləri ilə uyğunlaşır – təbiəti qorumaq və gələcək nəsillərə yaşıl bir dünya miras qoymaq. Bu, Mahirə xanımın əsərlərində olduğu kimi, torpaqla olan əlaqənin və təbiətə olan ehtiramın bir əlamətidir.

Bilib də söz-söhbətini,

Mahirə söz hikmətini.
Dünyanın bal şərbətini,

Süzdü mənə çiçək-çiçək [Hüseynova, 2020:301].

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. – Bakı: Şərq-Qərb. – 192 s.
2. Hüseynova, M. (2015). Aşıq və el şairlərinin fonopoetikasi. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 245 s.
3. Hüseynova, M. (2017). Aşıq və el şairlərinin üslubi frazeologiyası. – Bakı: Afpoliqraf. –111 s.
4. Hüseynova, M. (2015). Bayatılar. – Bakı: Apostroff. – 216 s.
5. Hüseynova, M. (2015). Bayatılar və 3 şeir. – Bakı: Apostroff. – 160 s.
6. Hüseynova, M. (2020). Onun daş nağılı. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 419 s.
7. Seçmə aşıq şeirləri (2011). DGTYB yayını. – Bakı: Nurlan. – 201 s.
8. <https://www.facebook.com/share/p/872gEmR1jp2FQ5fT/>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>09.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>30.10.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
	<i>pedaqogika fəlsəfə doktoru, dosent</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.515

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ SATİRA YARADICILIĞI

Səbinə İbrahimli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
<http://ORCID.org/0009-0008-2243-1828>
sabinaibrahimli001@gmail.com

Xülasə

Məmməd Səid Ordubadinin ədəbi irsinin əksəriyyətini satiralar təşkil edir. Bu satiralar dövrün ən mühüm problemlərini, ağrı-acılarını özündə əks etdirir. Ədib bu satiralarının əksəriyyətini “Hərdəmxəyal” imzası ilə dərc etdirmişdir. Məsələ burasındadır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan Ordubad, Culfa, İran və Cənubi Azərbaycana aid materiallar məhz M.S.Ordubadiyə aid idi və “Hərdəmxəyal” imzası ilə dərc edilmişdi. Ədib bəzən Bakı şəhərini və başqa bölgələri də jurnalistlik fəaliyyətində nümayiş etdirsə də, əsasən yuxarıda qeyd olunan ərazilər onun satira planının bölmələrini təşkil edirdi. M.S.Ordubadi başqa nümunələrində olduğu kimi, satiralarında da xalqın mənəvi fikir həyatı, ideal yaşayış arzuları ilə bağlı baxışlarını bəyan edirdi. Onun hər bir kəlməsi xalqın rifahının yüksəlməsindən ötrü əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, satira, felyeton, Molla Nəsrəddin jurnalı, şeir.

SATIRA CREATIVITY OF MAMMAD SAID ORDUBADI

Sabina İbrahimli

Azerbaijan National Academy of Sciences

Abstract

Most of literacy heritage of Mammad Said Ordubadi contains of satires. These satires reflects the most important problems and pains of this time. The poet has published the most of these satires under the sign “Hardamkhayal”. The question is that, the materials related to Ordubad, Julfa, Iran and Northern

Azerbaijan published in “Molla Nasraddin” magazine belonged to exactly M.S.Ordubadi and was published under the sign “Hardamkhayal”. The writer sometimes demonstrated Baku city and other regions in his journalistic activity, mostly the above-mentioned regions contain the units of his satire plan. M.S.Ordubadi declared his views related to spiritual thought life and ideal living wishes of people in other samples, as well as satires. His each word is very important for increasing of the well-being of his people.

Key words: Mammad Said Ordubadi, satire, humorous essays, Molla Nasraddin magazine, poet.

САТИРИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

Сабина Ибрагимлы

Национальная академия наук Азербайджана

Резюме

Большую часть литературного наследия Мамед Саида Ордубади составляют сатиры. Эти сатиры отражают важнейшие проблемы и боли того времени. Писатель опубликовал большую часть своих сатир под подписью «Хардамхаял». Дело в том, что опубликованные в журнале «Молла Насреддин» материалы об Ордубаде, Джульфе, Иране и Южном Азербайджане принадлежали М.С.Ордубади и были опубликованы за подписью «Хардамхаяла». Хотя писатель в своей журналистской деятельности иногда показывал город Баку и другие регионы, в основном вышеперечисленные районы составляли разделы его сатирического плана. М.С.Ордубади, как и в других своих примерах, в своих сатирах выразил свои взгляды на духовную жизнь народа и его мечты об идеальной жизни. Каждое его слово важно для благополучия его народа.

Ключевые слова: Мамед Саид Ордубади, сатира, фельетон, журнал «Молла Насреддин», поэзия.

Giriş/Introduction

Satira da yumor kimi gülüş doğurur, lakin onların yerlə göy arasında olan qədər fərqləri mövcuddur. Yumor sadəcə olaraq insanları əyləndirməkdən ötrüdür, satira isə publisistikadır, o, oxucusuna dostlarını-düşmənlərini tanıdır, onu mənfi-müsbət insanların xarakterləri ilə, xeyir-şər qüvvələrin mübarizəsi ilə

taniş edir, pis vərdişlərdən uzaq durmağı tövsiyə edir, onu azad, hürr yaşamağa səsləyir, cəhalət çirkabına bulaşmış ünsürlərdən uzaqlaşdırır. M.S.Ordubadi də satiralarında ideya-bədii funksiyaları vahid sistem altında səciyyələndirir, ideya-bədii xüsusiyyətləri mütəşəkkil şəkildə xarakterizə edir.

M.S.Ordubadi öz peşəsində təcrübəli və peşəkar bir ustadır, o, hər işi usta kimi yerinə yetirir, yüz ölçür, bir biçir, nəticədə cilalanmış, sığal çəkilmiş, nizamlanmış mükəmməl əsərlər meydana gətirir və bu da öz növbəsində onun Azərbaycan ədəbiyyatında ən yüksək qatda durduğunu təsdiq edir.

Əsas hissə.

M.S.Ordubadinin satiralarında gülüş obyektləri cürbəcür zümrələrdən olan insanlardır. Onların arasında hələ də cəhalət bataqlığında boğulan cahillər, fəqir-füqəranı əsarət altında saxlayan, cüzi varidatını talan eləyən çar məmurları, avam insanları uydurma hökmlərlə aldadan saxtakar din xadimləri, nəinki qız övladlarının, hətta oğlan övladlarının oxumasını böyük günah hesab eləyən fanatiklər, savadı sıfır olduğu halda özünü alim kimi göstərən “millət fədailəri”, eyni zamanda ədəbsiz olduğu halda, ədəb-ərkandan dəm vuran boşboğaz insanlar, rus dilində höccələyə-höccələyə oxumağı bacardığı halda, öz dilində yazıb-oxumağı gerilik hesab eləyən “intilgentlər” və s. vardır. Məsələn, ədibin “Millətpərvər intilgent” felyetonunda sadəcə olaraq qolu-qıçı sındırılmış halda rus dilini bildiyinə görə özünü yüksək intilgent hesab eləyən, öz dilində yazıb-oxumağa isə aşağıdan-aşağı baxanlar ifşa edilir. Ədib qıraətxanada birinci şəxsin dilindən bu intilgentlərin ümumiləşdirilmiş obrazı olan bir nəfərdə müsəlman qəzetlərini oxumağı məsləhət görəndə, o, müsəlman qəzetlərinin bir çürük qəpiyə dəymədiyini söyləyir. Sonra isə bir rus qəzetini götürüb yanında oturan Tamara adlı qıza:

– *Barişna, etu statyu proçli, vidite kakaya interesnaya ona?-deyir.*

M.S.Ordubadi felyetonu intelligentin biabırçı ifadəsi ilə bitirir:

“*Mən bir qədər fikir elədim, sonra əyildim cavana tərəf və qulağına dedim:*

– *Mənə lüm-lotuyana de görüm, niyə müsəlman qəzeti oxumursan?*

Cavan mənə tərəf dönüb qulağıma yavaşca pıçıldadı:

– *Sən öləsən, müsəlmanca savadım yoxdur*” [Ordubadi, 1906:7].

Ədəbiyyatşünas alim Fariz Yunisli M.S.Ordubadinin fırladaqçı din xadimlərinə olan mənfi münasibətinə düzgün və dəqiq şəkildə bir aydınlıq gətirmişdir. Alim ədibin yaradıcılığında, jurnalistlik fəaiyyətində saxtakar ruhanilərə qarşı tutduğu mövqeyi gerçək İslam ehkamlarını olduğu kimi təbliğ eləyən əsl ilahyyatçı alimlərə qarşı olmadığını ön plana çəkmiş, ədibin

münafıqları ifşa etməyin səbəbini aydın şəkildə açıqlamışdır: “Ordubadi ilk təhsilini mollaxanada almışdı. Bu, dövrün tələbinə uyğun idi. Ancaq dindən, şəriətdən ciddi milli-mənəvi inkişaf naminə yararlanmamaq məqamında ədibin maarif üçün ayaq açdığı məkanın adındakı “molla” məfhumuna münasibəti sonradan tamamilə dəyişmişdi. Vətəndaşlarının xoşbəxt gələcəyi naminə ziyasını əsirgəmədən mücadilə aparan görkəmli şəxsiyyətlərin ideoloji istiqamətinin əks qütbündə canfəşanlıq edən ruhani cinah da var idi. Mollanəsrəddinçi məfkurənin prinsiplərinə “hər cəhətdən müvafiq” olan ədəbi strategiyayı Ordubadi də uğurla davam etdirirdi. “Ağbaşı”, “qara fikirli”, “fasiq”, “yarımçıq üləma” və s. adlarla onsuz da məqsədi-məramı tam bəlli olmayan sadə camaatı həqiqi İslamdan, imandan döndərən molla cəmiyyətinin iç üzünü açıb göstərən Ordubadi dini-fanatizmə qarşı həmişə hücum vəziyyətində olmuşdur. Qəyyur-əyyara (Cəfər Cabbarlıya) ithaf etdiyi “Mollanın” adlı satirasında mollaların malik olduğu keyfiyyətləri ustalıqla ifadə etmişdi:

*Var əvvəl-axır əllicə siğəsi, dörtcə övrəti,
Bulardan özgə var neçə rəfiqeyi-məhəbbəti,
Gecə-gündüzdə yeddi qüsl olub axundun adəti,
Üsuli-şər ilə olur bütün ədası mollanın,
Qadındı, siğədir, əvət, dua, ricası mollanın... [Yunisli, 2012].*

İslam şəriətində “siğə” deyilən bir nigah növü yoxdur, bunu saxtakar ruhanilər öz şövhlərini söndürməkdən ötrü uydurublar. Sadəcə olaraq, kəbin var. Fırıldaqcı ruhanilər çox vaxt əri ölmüş dul qadınları “siğə” edib bir günlük alırdılar, sonra isə qapını açıb bayıra atırdılar ki, bəs mən səni heç tanımıram. M.S.Ordubadi “Mollanın” satirik şeirində məhz bu məsələyə toxunur və bundan əlavə, “rəfiqeyi-məhəbbət” deyərkən burada əsas mənfi ünsür kimi götürülən mollanın siğə vasitəsilə dörd arvad almasından əlavə, üç dənə də sevgilisi var ki, bir gecənin içində onların yeddisi ilə də intim vəziyyətə girəndən sonra hər dəfə qüsl alıb özünü paklayır. Ədib “Üsuli-şər” deyərkən də münafiq din xadiminin (axundun, mollanın), İslam dininin kökü və budaqları olan “Üsuli-din”in və Fürui-din”in əvəzinə şəri-şeytana tapındıqları üçün onların çirkin məsləkinə uyğun olaraq “Üsuli-şər” deyir. Bununla da İslam dini pərdəsi altında iyrenc işlərlə məşğul olan şarlatanların iç üzünü açıb, kimliklərini göstərərək, onlar haqqında qərar verməyi oxucusunun öhdəsinə buraxır.

Azərbaycanda min ildən yuxarıdır ki, Kərbəla şəhidlərinin başda İmam Hüseyn olmaqla aşura günlərində əzadarlıqları keçirilir. Azərbaycanda sovet

hökuməti qurulana qədər məscidlərdə, meydanlarda “Şəbih” tamaşaları göstəriridilər. Bu da öz növbəsində meydan tamaşalarının bünövrəsi sayılırdı. Lakin məsələ burasında idi ki, aşura günlərində, məscidlərdə əzadarlıq keçirməkdən ötrü həddindən artıq müsəlman yığıldığından bəzi avaralar bundan istifadə edib məscidə gələnlərin ayaqqabısını, hətta pulunu oğurlamaq üçün bilərəkdən elə bir vəziyyət yaradırdılar ki, məscidə gələnlər arasında çaxnaşma düşür, özləri istəmədən bir-birinin üstünə yıxılır, bəzən az yaşlı uşaqlar ayaq altında qalırdı. M.S.Ordubadi “İbadət” felyetonunda məhz bu məsələyə toxunmuş, məscidlərdə baş verən çaxnaşma nəticəsində məscidə yalnız ibadət etməyə gələnlərin başını itirdiyini yenə də birinci şəxsin dili ilə təhkiyə yolu ilə nəql edir:

“Bəli, gördüm ki, dal tərəfdən məni basırlar qabağa. Yeridim qabağa, heç bilmirəm hara yeriyirəm, çünki adamlar minib bir-birinin üstünə. Qərək məni basdılar qabağa, bir adam da dal tərəfdən məni hey bizliyi ki, tez ol get qabağa. Deyirəm, ay qardaş, qabağa getmək mümkündür, gedim qabağa? Bu heynidə bir adam atılıb mindi mənim boynuma. Dedim, eybi yoxdur, müsəlman məscidində belə işlər də olar. Müxtəsər basdılar, basdılar, basdılar, bir də gördüm ki, bir balaca uşaq yıxılıb adamların ayağının altına, çığırır. Dedim, ay qardaşlar, bu uşaq tələf olar, eşidən kim? Nə başınızı ağrıdım, yarım saat qədərincə qaldım bu mancanağın içində. Axırda birdən üzüqoylu yıxıldım qapının astanasına. Bir-iki adam da mənim üstümdən ayaqlayıb keçdi, amma çıxdım”... [Ordubadi, 1907:4].

Məlumdur ki, “Romanovlar sülaləsi” düz 305 il ağalığ etmiş, bir sıra ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı işğal etmiş, yeraltı, yerüstü sərvətini daşıyıb aparmış, insanların isə az qala kölə vəziyyətinə salmışdı. Lakin dünyada hegemonluq eləyən bütün sülalələr kimi, 1917-ci ildə “Romanovlar sülaləsi”nin də sonu yetdi və bütün üzvləri güllələndi. M.S.Ordubadi “Gap” satirik şeirində vaxtilə qılıncının qabağı da, arxası da kəsən bu sülalənin aqibətinin necə acınacaqlı şəkildə bitdiyini bir kino lenti kimi göz önünə gətirir və onları satiranın “kinayə” forması ilə məsxərəyə qoyur:

*Birdən-birə dünyayə böyük gül-gülə düşdü,
Bu gül-gülədən ali-Roman müşkülə düşdü.*

*İnsafına, vicdanına “lənət” bu cahanın,
Yıxdı evini zülm ilə övladi-Romanın.
Yummuşdular üç yüz sənə ağzın füqəranın,
İmdisə bu iş bəs necə dildən-dilə düşdü,*

Övladi-Roman bax necə bir müşkülə düşdü.

Rusiyyədə üç yüz sənə bir amiri-mütləq,

Birdən-birə başı gicəlib vurdu mələq,

İnsaf idi, aya, pozula bir belə rəvnəq?!

Hürriyyət olub da “dayımız” əngələ düşdü,

Bilməm bu nasıl atəş imiş məşələ düşdü” [Ordubadi,1916].

Şərq aləmində İslam dini yayıldıqdan sonra öz mənafeələrindən ötrü çox sayda saxtakar din xadimləri meydana gəldi ki, məhz bunların uydurduğu hökmlər, məsəllər, kəlamlar və hədislər nəticəsində müqəddəs “Qurani-Kərim”in mübarək ayələrinin, Həzrəti Məhəmməd əleyhəssalamın mübarək hədisi-şəriflərinin buyurduğu kimi deyil, tamam başqa şəkildə təqdim edildi, bu da öz növbəsində həqiqi İslam dinindən xəbəri olmayan insanlar arasında “islamafobiya” yaratdı ki, hələ indinin özünə qədər də bəzən cahənşümul, humanist və mütərəqqi bir din olan İslam dini terror dini sayılır. M.S.Ordubadi Azərbaycan sovetləşəndən sonra ateizm ideologiyasının təzyiqləri altında bir sıra ateizmi əks etdirən əsərlər qələmə alsada, vaxtilə dini mədrəsələrdə mükəmməl dini təhsil aldığı üçün həm müqəddəs Qurani-Kərimdən, həm də Həzrəti Məhəmmədin mübarək hədisi-şəriflərindən çox yaxşı xəbəri var idi. Odur ki, uydurma hədisləri də çox yaxşı tanıyırdı. Onun “Qayıрма hədislər” felyetonu məhz İslam Peyğəmbərinin adına çıxarılmış uydurma hədislərdən bəhs edir. Bu felyetonda ədib nəql edir ki, heç bir din xadimi peyğəmbərimizin təvəllüd və ölüm tarixini doğru-dürüst bilmir, lakin sanki peyğəmbəri yaxından görüblərmiş kimi onun adından ağıllarına nə gəldi danışirlar:

“Qapazlı kəndinin mollası rəhmətlik molla Qulaməli həmişə deyirdi ki, peyğəmbərmizdən rəvayətdir ki, nəüzü-billah, xərəyi əl ilə yeyəndən sonra barmaqları yalamağın çox feyzi var. Soruşardıq ki, cənab molla, bunu sən hardan bilirsən? Cavab verərdi ki, bir belə hədis var. İndi mənim xəyalıma gəlir ki, peyğəmbərin təvəllüd və vəfat tarixini doğru bilməyən bir millət, yüz minlərcə hədisin doğru və yalan olmasını nə cür bilsin?” [Ordubadi, 1907:6].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqiində İslam dini adından danışan, özlərindən hədislər, kəlamlar, hökmlər uyduran münafıqlar mövcud idi. Onlar avam insanların zehniyyətini o qədər zəhərləmişdilər ki, bir çox ailə başçıları elə bilirdilər ki, qızın oxuması, təhsil alması, şeir yazması, ümumiyyətlə, cəmiyyət arasında faydalı bir işlə məşğul

olması günah və haramdır. Bu da məlumdur ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə qız məktəbi açarkən məhz fırlıdaqçı din xadimləri qaraguruh salıb bunun qarşısını almaq istəmişdilər. Lakin Hacı Məkkə və Mədinə şəhərlərinə adamlar göndərilib ordakı müctəhidlərdən İslam dinində qızların oxumasının haram sayılmaması haqqında sənədlər gətizdirmişdir. Məsələ burasındadır ki, həmin qız məktəbində təhsil alan qızlar hamısı Azərbaycanın tərəqqisi üçün cürbəcür sahələrdə xidmətlər göstərmiş və hamıya subut eləmişdilər ki, qadın da kişi qədər elmi ola bilər və ondan da güclü həkim, mühəndis, hüquqşunas və s. ixtisaslar üzrə mütəxəssislər yetişə bilər.

1912-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev “İşıq” adlı ilk qadın qəzetini təsis etmişdi. Qəzetin 68 sayı işıq üzü görmüşdü. 1923-cü ildə isə “Azərbaycan Qadınlar Şurası”nın orqanı olan “Şərq qadını” işıq üzü gördü. Jurnalda qadınlarla yanaşı, kişi ədiblərimizin, o cümlədən M.S.Ordubadinin qadın hüquqlarının mübarizəsinə həsr edilmiş hekayələr, şeirlər dərc olunurdu. M.S.Ordubadi “Şərq qadını” məcmuəsinin bir illiyinə şeir həsr eləmişdi və bu şeir əslində satirik boyalarla qadın hüquqlarını haram hesab eləyən şərlətlərlə ülgüc kimi kəsir, neşlər kimi dəlik-dəlik edirdi:

*Tapdalardım ölən arvadı, oyardım gözünü,
Qışqıran dəmdə toyuqtək itirərdi özünü,
Sən çıxandan bəri Gülnaz da deyir öz sözünü,
Kişi haqqında bütün zülmünü itmam elədi,
Qoyduğun bidətə drin əhlini bədnam elədi.*

*Bu nə bidətə görə mətəbəm ucsun başına,
Görüm o katibin ölsün, su qarışsın aşına,
Çatmamaydın görə aləmdə səni bir yaşına,
Bizə bildinmi bu bir il nə sərəncam elədin?
Qoyduğun bidətə din əhlini bənam elədin [Ordubadi, 1924].*

Məlumdur ki, Britaniya əsrlər boyu ölkələri işğal etmiş, həmin ölkələrdə qətlialmlar törətmiş, sonra isə müstəmləkəyə çevirmişdir. 1918-ci ildə daşnak Araratyanın dəvəti ilə İranın Ənzəli limanından işğalçılıq məqsədilə hərbi gəmilər vasitəsilə Bakıya gələrək şəhəri tutmuşdu. Lakin Məmməd Əmin Rəsulzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun Anadoluda apardıqları məqsədyönlü siyasəti nəticəsində cəsur türk və azərbaycanlı əsgərlərdən toplanan “Qafqaz İslam Ordusu” bütün cəbhə boyu savaşa-savaşa gələrək əvvəlcə daşnaklar, sonra Stepan Şaumyanın göndərdiyi 18 minlik bolşevik ordusunu “Qara Məryəm” vadisində darmadağın

etmiş, nəhayət, Bakının 5 kilometrliyində yerləşən “Qurd qapısı” yaxınlığında 39 günlük savaştan sonra Britaniya ordusu üzərində möhtəşəm zəfər qazanmışdır.

Hindistan isə 1858-ci ildən 1947-ci ilə qədər Britaniyanın müstəmləkəsi olmuşdur, XX əsrin əvvəllərində isə orda vəba və taun xəstəlikləri yayılmış, əlli mindən çox insan bu xəstəlikdən ölmüşdür. M.S.Ordubadi “Hindistanda vəba” satirik şeirində ingilislərin əsarəti altında olan insanlara tamamilə dəyər vermədiklərini, aşağı baxdıqlarını, şovinizm iddəaları ömür sürdüklərini göz nünə gətirib onların iç üzünü açıb göstərir. Onu da qeyd edək ki, Hindistanın “Pəncab” bölgəsində (o zamanlar Pakistan da Hindistanın tərkibində idi, yalnız 1947-ci ildən müstəqil dövlətə çevrilmişdir) yayılan bu dəhşətli xəstəliyin qarşını almaq üçün xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Fransada peyvəndlər hazırlatmış və ora yüz minlərlə peyvənd göndərmişdir. Yalnız bundan sonra bu amansız xəstəliklərin qarşısı alınmış, milyonlarla insan bu bəladan qurtarmışdır. Lakin əfsuslar olsun ki, Pakistan dövləti bunu dəyərləndirib, hətta dərsliklərə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adını salsada, Hindistan dövləti bu yaxşılığın əvəzinə erməniləri dəstəkləyərək Azərbaycana qarşı əsassız ittihamlar irəli sürmüşdür.

M.S.Ordubadi satiralarında cəmiyyətin bütün çirkinliklərini açıb göstərmiş, hər şeyi rüşvətlə həll etmək istəyən, eyni zamanda hansısa bir rütbəyə, vəzifəyə yüksəlməkdən ötrü bir anın içində hər şeyini, o cümlədən vətəninə satmağa hazır olan minsifətli insanları satira dili ilə “divana” çəkmişdir. Ədib dialoq şəklində qələmə aldığı “Çarə” felyetonunda bu cür tipləri rüsvay edir:

“Çarə, çarə, a Molla əmi! Aman günüdür, mənə bir çarə. İstəyirəm Bakıda mənə şəhər idarəsinə üzv seçsinlər. Nə çarə edim ki, mən də seçilim? Aman günüdür, mənə bir çarə.

Cavab:

– O gözlərinə Molla əmi qurban olsun, niyə qüssə eləyirsən. Bundan asan ki bir iş yoxdur. Bunun çarəsi budur ki, cibində pulun olsun, lakin peysərinin gönü nə qədər qalın olur olsun, genə səni seçəcəklər.

– Çarə, çarə, ay Molla əmi, bə mən çarəyi, bə mən çarəyi, ax, dad, fəryad, mən nə çarə edim ki, Tehranda Nayibüssəltənə olum?

Cavab:

– Əzizim, nahaq yerə təşviş edirsən, mən sənə bir yol göstərim, əgər fayda verməzsə, Aşqabad müqəddəslərinin vəbalı İrəvan müqəddəslərinin boynuna olsun. Bunun çarəsi budur ki, əcnəbi səfərxanalarına bir şipyonluq yolu aç və biçarə vətənin sirrlərini apar ver düşmənlərə, bundan yaxşı vasitə mən tapa bilmirəm” [Ordubadi, 1910:5].

Məlum məsələdir ki, Azərbaycanda ilk satirik mətbuat Cəlil Məmmədquluzadənin Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə təsis etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalıdır. Belə ki, bədii nəsrin bütün sahələrində nümunə olan Cəlil Məmmədquluzadə mahir bir jurnalist kimi jurnalistikanın 12 növünün hər birində heyrətamiz peşəkarlıq göstərdiyi kimi, satirada da inanılmaz məharət göstərmişdir. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə özünün yaratdığı “azərbaycançılıq ideyası”nı bütöv şəkildə həyata keçirməkdən, eyni zamanda xalqın problemlərini açıb göstərməkdən ötrü “Molla Nəsrəddin”in işığına istedadlarına, biliklərinə, bacarıqlarına və vətənpərvərliklərinə inandığı ziyalıları toplamışdı. M.S.Ordubadi də Mirzə Cəlinin çox etibar etdiyi, hüsn-rəğbət bəslədiyi bir sənətkar idi. Filologiya elmləri doktoru, professor Allahverdi Məmmədli onların dostluğunu, ideya birliyini faktlar əsasında bəyan edir:

“Məmməd Səid Ordubadi ilə Cəlil Məmmədquluzadəni ruh birliyi, ideya birliyi birləşdirirdi. Onların dostluğu, həqiqətən, əməl dostluğu idi. Hər iki ədibin yaradıcılığındakı, xüsusilə, felyetonlarındakı müəyyən məqamlara diqqət yetirsək, bu ideya, məslək birliyinin, yaradıcılıq müttəfiqliyinin, üslub yaxınlığının şahidi ola bilərik.

Məmməd Səid Ordubadi 1920-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ən fəal əməkdaşlarından biri olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə 1921-ci il iyunun 4-də Təbrizdən Bakıya gəlir. Onunla görüşmək üçün evinə ilk gələnlərdən biri də Məmməd Səid Ordubadi olur. “Mirzə Cəlil ilə üçüncü dəfə Bakıda görüşdük O, Təbrizdən yığışib Bakıya... gəldiyinin birinci günü axşam vaxtı... görüşünə getdik... Mirzə yenə də keçmiş günlərindən bir neçə qeyd ediləcək hadisələri xatırlatdı... bir azdan sonra Təbrizdə çıxartdığı məcmuələrin nömrələrini gətirdi. Mən... əvvəlcə imzaları yoxladım. O güldü, mənim xəyalımdan nələr keçdiyini hiss etdi və: “Elədir, sən düşündüyün kimidir. İmzaların hamısı öz imzamdır... [Məmmədli, 2012:6].

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində, belə demək mümkünsə, qoçuluq iddiasına düşən bir zümrə cavan kişilər meydana gəlmişdi. Bunlar kişiliyi, mərdliyi, alicənablığı, qeyrəti, namusu vurub yıxmaqda, qan tökməkdə, adam öldürəkdə, xüsusilə fəqir-füqəranın qanını axıtmaqda görürdülər. Həm də bu insanlar saxtakar din xadimlərinin feilinə uyaraq elm arxasınca getməyi, təhsil almağı da haram hesab edib, bəzi hallarda xəncərlərinin itiliyini savadlı gənclərin qanına bulaşdırmaqla yoxlayırdılar. Bu tüfeylilər eyni zamanda ana vətənin hüriyyəyə, müstəqilliyə qovuşmağının da əleyhinə idilər. Çünki Azərbaycanda hüriyyət qələbə çalardısı, bu zaman haqq-ədalət bərpa olunacaq,

hər kəsin huququ müdafiə olunacaq, belə olan halda bu xunxarlar hökmən həbsə alınaraq cəzalanacaqdılar. Bu tip cahil insanlar Naxçıvanda, İrəvanda, Ordubadda, Bakıda, Qubada, Kürdəmirdə və başqa bölgələrdə mövcud idi, belə ki, bəzən insanlar onların qorxusundan evindən bayıra çıxar bilmir, onların özbaşınalığı haqqında “Jandarmeriya İdarəsi”nə xəbər verərkən isə həmin idarə müsəlman müsəlmanı öldürdüyü üçün heç bir tədbir görmür, bütün şikayət ərizlərini qulaqardına vururdu, M.S.Ordubadi “Olursa” satirik şeirində bu tipli insanların bəd əməllərini, mənfi fikirlərini, riyakar fikirlərini, ət ürpəşdirən sözlərini nəfis bir şəkildə, dolğun, bitkin ifadələrlə, sadə və aydın şəkildə nümayiş etdirir:

*Açma gözünü, yüz belə hüriyyəət olursa,
Yat, yat, maralım, yat, nə qədər fürsət olursa!*

*Bir söylə, nə lazım sənə hüriyyəti vicdan,
Hüriyyəti-vicdan ilə tökməkmi olur qan?
Xof etmə halaldır sənə ol xuni müsəlman,
Əqrəb kimi vur nişini hər millət olursa,
Yat, yat, maralım, yat, nə qədər fürsət olursa!*

*Hüriyyəət ikən zülmə tüğyan elə, qorxma!
Məzlumu əzib hali-pərişan elə, qorxma!
Dutsa qəzəbin bir-iki də qan elə, qorxma!
Var ləzzəti bir az kişi biqeyrət olursa,
Yat, yat, maralım, yat, nə qədər fürsət olursa!*

*Bəy-xanə nə lazım, de görüm, ləfzi-müsəvat?
Bəysən yeyib-iç, işləmə, rahatca uzan yat,
Yolan çıxarar milləti axırda bu adət,
Hüriyyəət işi xalqda gər adət olursa,
Yat, yat, maralım, yat, nə qədər fürsət olursa! [Ordubadi,*

1917].

M.S.Ordubadinin gənclik illərində qadınları əşya hesab eləyən, onların huququnu tapdalayan, İslam dini pərdəsi altında maskalanan, dini cəhətdən tamamilə maariflənməmiş insanlara ağ yalanlar danışan xəstə bir cəmiyyət var idi. Təbii ki, qadın hüquqsuzluğu mətbu orqanların əməkdaşlarını, xüsusilə də molla-nəsrəddinçiləri çox narahat edirdi. Onlar o cahil insanlarla satira vasitəsilə döyüşə girir, jurnalın geniş platformasından qadın huquqlarını müdafiə edir, qadınların da kişilər kimi insan olduğunu, təkcə xalqı üçün deyil, bütün bəşəriyyət

üçün faydalı işlər görə biləcəklərini satiralarında ön plana çəkirdilər. Şahən Müşfiq mollaşərəddinçilərin, o cümlədən M.S.Ordubadinin qadın hüquqlarını qorumaq məqsədilə öz satiralarında bu mövzunu müntəzəm olaraq vurğuladığını, satirik, eyni zamanda kövrək notlarla qələmə aldığını əhatəli şəkildə oxucuya təqdim edir: “O dövr satirik yazarlarının, xüsusən, mollaşərəddinçilərin qələminə xas qadın hüquqsuzluğu mövzusunda Ordubadi də yan keçmirdi. Cəmiyyətdə tez-tez qarşılaşdıkları, çoxlarının adı, onların isə ürək ağrısı ilə qarşıladıkları Şərq qadınının hüquqsuz, kölə vəziyyətinə, Azərbaycan qadının acı həyatına qarşı mübarizə aparan ədib bu halların bilavasitə şahidi idi. Şair cahil, nadan kütlənin azyaşlı qızları vaxtından əvvəl özlərindən dəfələrlə böyük qocalarla evləndirməsinə, elmdən, təhsildən uzaq tutmasına özünün kəskin etirazını bildirir, bunun gələcəkdəki acı nəticələrindən söz açırdı. O, bəzən bu və bu kimi problemləri dilə gətirərkən müxtəlif sənətkarlıq priyomları işlədir, oxucuda gülüş yaradaraq onu düşünməyə vadar edirdi. Məsələn, "Qızı qocalmış övrət ərinə deyir" satirası da bu səpkidə qələmə alınıb. On bir yaşlı qızının ərə getməməsini özünə böyük dərd sayan ana bu barədə ərinə gileylənir. Bu, cahillik, nadanlıq, cəmiyyətin tutulduğu xəstəlik deyilmi?!” [Müşfiq, 2019:14]

Nəticə/Conclusion

Mollaşərəddinçilər, o cümlədən M.S.Ordubadi satiralarında qadın hüquqlarını müdafiə etdilər, bəzən buna görə ölümlə üz-üzə gəldilər, lakin qorxmadılar, çünki xalqın dili ilə desək, olduqca vacib bir işdən ötrü boyunlarına kəfən salmışdılar. Nəhayət, zaman gəldi, onların apardığı mübarizə müsbət nəticəsini verdi. Qadın hüquqları bərpa olundu, qadınlar azadlığa çıxdılar, daha onları qorxu altında kimsə saxlaya bilmirdi, daha 11 yaşında qızçıqazı kimsə ərə vermək fikrinə düşmürdü, qadınlar kişilərlə çiyin-çiyinə faydalı əməklə məşğul olur, bütün sahələrdə uğur qazanırdı, onların səsi yüksək tribunalardan gəlirdi. Bu da əslində vətəninə, xalqını canından artıq sevən mətbuat fədailərinin apardığı mübarizənin məntiqi nəticəsi idi.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Məmmədli, Allahverdi. Azərbaycançılıq mollaşərəddinçilərin fərdi yaradıcılıq kontekstində: Məmməd Səid Ordubadi (2012) // 525-ci qəzet. – 16 may. – s.6.

2. Müşfiq, Şahanə (2019). Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Səid Ordubadi imzası // 525-ci qəzet. – 3 avqust. – s.14. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2019/avqust/667691.htm>
3. Ordubadi, Məmməd Səid (1910). Çarə // “Molla Nəsrəddin” jurnalı. – № 17. – s.5-6.
4. Ordubadi, Məmməd Səid (1916). Gap // “Tuti” jurnalı. – № 13.
5. Ordubadi, Məmməd Səid (1907). İbadət // “Molla Nəsrəddin” jurnalı. – № 2. – s.3-6.
6. Ordubadi, Məmməd Səid. Qayıрма hadisələr (1907) // “Molla Nəsrəddin” jurnalı. – № 18. – s.6.
7. Ordubadi, Məmməd Səid (1906). Millətpərvər intiligent. // “Molla Nəsrəddin” jurnalı. – № 30. – s.7.
8. Ordubadi, Məmməd Səid (1917). Olursa. // “Tuti” jurnalı. – № 14.
9. Ordubadi, Məmməd Səid (1924). Şərq qadını // “Molla Nəsrəddin” jurnalı. – № 26.
10. Yunisli, Fəriz. Böyük tarixi romanlara gedən yolu məhz satira açmalı idi (2012). <https://www.medeniyyet.az/page/news/867/Satirik-ruhun-dasiyicisi.html>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>27.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>13.11.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Razim Məmmədov</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.567

1920-ci İLLƏRİN NƏSRİNDƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏRƏ MÜNASİBƏT QƏHRƏMAN TİPOLGİYASI KONTEKSTİNDƏ

Məhrux Dövlətzadə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org/0000-0002-2366-6097>

mahdovlat@gmail.com

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində yaradılan islam düşüncəsinə bağlı obrazlarla 20-ci illərdə yaradılan obrazlar arasında tipoloji fərqlər vardır. XX əsrin əvvəllərində dini düşüncəyə bağlı obrazlar həm müsbət, həm də tənqidi yanaşma ilə yaradılırdı. 20-ci illər nəsrində isə dinə bağlı insanların hamısının obrazı mənfidir, başqa sözlə, tənqid hədəfidir. İlk növbədə, bunun ictimai-siyasi səbəbləri aydınlaşdırılmalı, eyni zamanda, 20-ci illərdə ictimai həyatda dinə bağlı insanlara münasibətin tipologiyasını da müəyyənləşdirmək zəruridir ki, obyektiv nəticələrə gəlmək mümkün olsun.

XX əsrin əvvəllərində yazılmış əsərlərdə yuxarı təbəqə obrazları obyektiv müəllif müşahidəsi ilə yaradılırdı, buna görə də onlara sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığının sinfi mövqedən dəyər verməsi narahatlıq doğurur. Lakin 1920-ci illərdə həm yuxarı təbəqə nümayəndələrinin obrazlarının yaradılmasında, həm də bu obrazların elmi dəyərləndirilməsində sinfilik amili önə keçir.

20-ci illər bədii nəsrində din xadimləri və dinə birbaşa bağlı insanların obrazları iki kontekstdə bədii təsvirin mərkəzinə gətirilir. Birincisi, qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə kontekstində, ikincisi, yeni quruluşa rəğbət bəsləməyən, onunla birbaşa və dolayısı ilə müxalifətdə olan təbəqənin təmsilçisi kimi.

Açar sözlər: islam düşüncəsi, maarifçi-realizm, sovet ədəbiyyatşünaslığı, sinfilik.

ATTITUDE TOWARDS ISLAMIC VALUES IN THE PROSE OF THE 1920S IN THE CONTEXT OF HERO TYPOLOGY

Mahrukh Dovlatzadeh
Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

There are typological differences between the characters created in the early 20th century, which are related to Islamic thought, and those created in the 1920s.

In the early 20th century, characters connected to religious thought were created with both positive and critical approaches. In the prose of the 1920s, however, all characters associated with religion are portrayed negatively, in other words, they are the targets of criticism. First and foremost, the social-political reasons for this must be clarified, and at the same time, it is necessary to determine the typology of attitudes towards religious individuals in the public life of the 1920s in order to reach objective conclusions.

In the works written in the early 20th century, images of the upper class were created through objective authorial observation, which is why the assessment of these images by Soviet literary criticism from a class perspective raises concern. However, in the 1920s, both in the creation of images of the upper class and in the scientific evaluation of these images, the class factor comes to the forefront.

In the artistic prose of the 1920s, the images of religious figures and individuals directly associated with religion are brought to the center of artistic depiction in two contexts. First, in the context of the struggle against women's disenfranchisement, and second, as representatives of a class that is either directly or indirectly opposed to the new regime.

Keywords: Islamic thought, enlightenment realism, Soviet literary criticism, class struggle.

ОТНОШЕНИЕ К ИСЛАМСКИМ ЦЕННОСТЯМ В ПРОЗЕ 1920-Х ГОДОВ В КОНТЕКСТЕ ТИПОЛОГИИ ГЕРОЕВ

Махрух Довлетзаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Существуют типологические различия между образами, созданными в начале XX века, связанными с исламским мышлением, и образами, созданными в 1920-х годах.

В начале XX века образы, связанные с религиозным мышлением, создавались как с положительным, так и с критическим подходом. В прозе 1920-х годов же все образы людей, связанных с религией, негативны, другими словами, они являются объектами критики. Прежде всего, необходимо выяснить общественно-политические причины этого, а также определить типологию отношения к религиозным людям в общественной жизни 1920-х годов, чтобы прийти к объективным выводам.

В произведениях, написанных в начале XX века, образы представителей высших слоев общества создавались через объективное авторское наблюдение, и поэтому оценка этих образов советской литературной критикой с классовой точки зрения вызывает беспокойство. Однако в 1920-е годы как в создании образов представителей высших слоев, так и в научной оценке этих образов на первый план выходит классовой фактор.

В художественной прозе 1920-х годов образы религиозных деятелей и людей, прямо связанных с религией, оказываются в центре художественного изображения в двух контекстах. Во-первых, в контексте борьбы с бесправием женщин, во-вторых, как представители класса, который не поддерживает новый строй и прямо или косвенно находится с ним в оппозиции.

Ключевые слова: исламское мышление, просветительский реализм, советская литературная критика, классовая борьба.

Giriş/Introduction

Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında çox vaxtında qaldırılmış bir məsələ vardır: XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatındakı, o cümlədən nəsrindəki yuxarı təbəqə obrazlarına ədəbiyyatşünaslıqda obyektiv münasibət göstərilməsi problemi. İlk növbədə, ədəbiyyatşünaslığın obrazlara sinfi münasibətlər zəminində yanaşmasının sovet dövrünün ədəbiyyat siyasətinin mahiyyətini təşkil etdiyini xüsusi vurğulamalıyıq.

Lakin nəzərə alınsa ki, 20-30-cu illər tənqidində əsası qoyulan ədəbiyyata sinfi mövqedən baxış ənənəsi hətta müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında da, əsasən qalmaqdadır, onda qoyulan məsələnin əhəmiyyəti bir daha aydınlaşmış olar.

Əsl həqiqət budur ki, müstəqillik dövrünün bəzi tədqiqatlarında bu məsələyə tənqidi münasibət yer alsada, hələ də XX əsr ədəbiyyatındakı yuxarı

təbəqə obrazlarını tendensiyalı – sinfi müstəvidən dəyərləndirmə ənənəsi qalmaqdadır.

Sovet ədəbiyyatşünaslığında tənqidi baxış.

XX əsrin əvvəllərində yazılmış əsərlərdə yuxarı təbəqə obrazları obyektiv müəllif müşahidəsi ilə yaradılırdı, buna görə də onlara sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığının sinfi mövqedən dəyər verməsi narahatlıq doğurmaya bilməz. Lakin 20-ci illərdə məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Bu illərdə həm yuxarı təbəqə nümayəndələrinin obrazlarının yaradılmasında, həm də bu obrazların elmi dəyərləndirilməsində sinfilik amili önə keçir.

Ən səciyyəvi nümunələrdən birinə diqqət çəkək. Ə.Haqverdiyevin “Qəndil” hekayəsində hadisələr Şura zamanında cərəyan edir. Müəllif obrazın xatırlamaları şəkildə İsgəndər bəyin keçmişdə insanlara etdiyi dəhşətli zülmərdən bəhs edir; Bütöv bir kəndi əsarətdə saxlamasını, onların namusuna təcavüz etməyə qədər hər cür əxlaqsızlığını və vəhşiliyini bədii təsvirin mərkəzinə çəkir. Yazıçı təsvirinə görə, yalnız insanlar bu zülmədən “Şura hökuməti dağlara tərəf üz qoyan”dan sonra qurtarırlar.

Bütün Azərbaycan nəsrinin tarixinə belə nəzər salsaq, bu vəhşilikdə və əxlaqsızlıqda insan obrazına rast gəlmək mümkün deyil. Ə.Haqverdiyevin özünün maarifçi və tənqidi realist yaradıcılığında da bu cür qeyri-insani sifətlərə malik obraz yoxdur. Bəs onda Azərbaycan bəyinin obrazının bu “sifət”də təqdiminin əsasında nə dayanır? Maraqlıdır ki, müəllif sovet dövründə yazılmış “Qisas” hekayəsində yaratdığı Nəsir bəy obrazını da eyni vəhşi xarakterdə və əxlaqda təqdim edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu obrazların Azərbaycan bəyinin həqiqi simasını əks etdirməməsinə, yazıçı təsvirlərinin qeyri-obyektivliyinə dair bir cümləyə də rast gəlmək mümkün deyildir. Əksinə, ədəbiyyatşünaslıqda bu obrazları Azərbaycan bəyinin zülmkar xarakterinin ifadəsi kimi dəyərləndirən mövqelərə rast gəlirik: “Qisas”, “Qəndil” kimi hekayələrdə Nəsir bəylərin, İsgəndər bəylərin ərsə ucalan zülmü, özbaşınalığı ifşa olunur” [Haqverdiyev, 2005:183].

“Qəndil hekayəsi belə başlanır: “Bütün dağlar arasında İsgəndər bəyin adı söylənirdi. İgidlikdə, at çapmaqda, düşmən bağı yarmaqda tayı-bərabəri yox idi” [Haqverdiyev, 2005: 235].

Diqqətimizi cəlb edir ki, bu iki cümlədə Azərbaycan bəyinin tarixi xarakterini əks etdirmək üçün kifayət qədər potensial cəmlənib. Bəs niyə müəllif bu imkandan istifadə etmir və başlanğıcın diktə etdiyi məntiqdən büsbütün kənara çıxır? Çünki hekayənin yazıldığı illərdə ədəbi tənqid Ə.Haqverdiyevi “liberal-

mülkədar məfkurəsini ifadə etmək”də [Haqverdiyev, 2005: 24], “proletar inqilabının mahiyyətini lazımınca anlaya bilməmək”də [Haqverdiyev, 2005:25] ittiham edir və onun qarşısına özünü “yenidən qurmaq” tələbi qoyurdu.

20-ci illər bədii nəsrində insan obrazları.

20-ci illər bədii nəsrində din xadimləri və dinə birbaşa bağlı insanların obrazları iki kontekstdə bədii təsvirin mərkəzinə gətirilir. Birincisi, qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə kontekstində, ikincisi, yeni quruluşa rəğbət bəsləməyə, onunla birbaşa və dolayısı ilə müxalifətdə olan təbəqənin təmsilçisi kimi.

S.Hüseynin Molla Xəlil (“Yatmış kəndin qış gecələri”), Hacı Sultan (“Hacı Sultan”), Kor Seyid (“Kor kişinin arvadı”), Molla Mirzə Əli və Hacı Kərim (“Xeyir” və “bərəkət” ayı), Məşədi Əhməd (“İki həyat arasında”), T.Şahbazinin Hacı Muxtar, Kərbəlayi Səfər (“Haqsızlıq dünyasında”), Məşədi Qədim (“Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik”), Məşədi Mürsəl (“Ağanın kənizi”), Məşədi Qulam (“Azadlıq üçün cinayət”), Məşədi Salman (“Qayçı”) obrazları 20-ci illər bədii nəsrində dinə münasibətin mənzərəsini təsvir etməyə tam əsas verir.

Bu obrazları tipoloji cəhətdən ən ümumi şəkildə təsnif etməyə cəhd etsək, onları iki qrupda cəmləşdirmək olar. Birincisi, din xadimlərinin obrazları: Molla Xəlil, Molla Mirzə Əli, Molla Gülsüm, Molla Rəcəb, Molla Kərim. İkincisi, İslamın müqəddəs yerlərini ziyarət edib Hacı, Kərbəlayi, Məşədi titulları qazanmış möminlərin obrazları.

Hər iki tip obrazları XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nəsrinə üçün də səciyyəvi hesab etmək olar. Bu mənada 20-ci illər nəsrinin obraz tipologiyası baxımından ənənənin qanunauyğun davamı olduğunu da düşünmək mümkündür. Bununla belə, XX əsrin əvvəllərində yaradılan İslam düşüncəsinə bağlı obrazlarla 20-ci illərdə yaradılan obrazlar arasında tipoloji fərqlər vardır. XX əsrin əvvəllərində dini düşüncəyə bağlı obrazlar həm müsbət, həm də tənqidi yanaşma ilə yaradılırdı. 20-ci illər nəsrində isə dinə bağlı insanların hamısının obrazı mənfidir, başqa sözlə, tənqid hədəfidir. İlk növbədə, bunun ictimai-siyasi səbəbləri aydınlaşdırılmalı, eyni zamanda, 20-ci illərdə ictimai həyatda dinə bağlı insanlara münasibətin tipologiyasını da müəyyənləşdirmək zəruridir ki, obyektiv nəticələrə gəlmək mümkün olsun.

Din və şəriət adından alver edənlərin, dini ehkamları öz mənafeyinə yozan din xadimlərinin, Məkkədə, Kərbəlada, Xorasandakı müqəddəs yerləri ziyarət edib gələnlərin “mömin” qılfında Allah rızasından, şəriətdən kənar əməllərə rəvac verməsinin həm XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində, həm də 20-ci illər

nəsrində tənqid hədəfi olması tamamilə qanunauyğun və başa düşüləndir. Ancaq məsələ burasındadır ki, birinci mərhələdə dini inanc daşıyıcılarına total mənfi münasibət yoxdur. Bu mərhələnin nəsrində tənqid hədəfi olan din nümayəndələri ilə bərabər, Quran əhkamlarına, şəriət qaydalarına ürəkdən inanan, bu inancı əməli işlərində dönə-dönə sübut edən xeyli din xadiminin müdrik, xeyirxah və uzaqgörən obrazları da yaradılmışdır. Nümunə üçün, Ə.Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsindəki Molla Mirzə Nəsib, Hacı Xəlil, C.Cabbarlının “Aslan və Fərhad” hekayəsindəki Hacı Saleh və təbii ki, başqa bir sıra obrazları göstərmək olar. Hər iki hekayədəki molla-axund və hacı obrazları insani ləyaqətləri ilə bərabər, Quran və şəriətin, Məhəmməd Peyğəmbərin göstərişlərini əldə rəhbər tutan, insanları xeyirxah və dini nöqtəyi-nəzərdən savab işlər görməyə ruhlandırان, əməli işlərində bunun nümunəsini göstərən müdrik və alicənab insanların obrazları kimi yaradılmışdır.

Əgər XX əsrin əvvəllərinin tək-cə nəsrindən yox, müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərindən nümunə göstərsək, elə C.Cabbarlının dramaturgiyasındakı (məsələn, “Ədirnə fəthi” ndəki) Molla Hacıbaba obrazı bizi kifayət qədər bu məsələ ətrafında düşünməyə vadar edə bilər. Professor T.Salamoğlu bu obrazdan danışarkən yazır: “Çatalca əsgərlərinin ruhunu qaldırmağa gedən heyəti-üləmanın” üzvlərindən biri Molla Hacıbabanı tək-cə islam vaizi kimi yox, Vətənin namus yükünü çəkən və bu uğurda heç nədən çəkinməyən böyük hərfli vətəndaş kimi təqdim edir” [Salamoğlu, 2021: 441].

Cabbarlı eyni əsərində bir tərəfdən “Vətən torpağının taleyinə münasibətdə satqıncılıq, təslimçilik yolu tutan” [Cabbarlı, 2005:431] Molla Sübhan obrazını (“Ədirnə fəthi”) yaradır, digər tərəfdən, biz həmin pyesdə “millətin tale yüklü zamanında millətin yanında olmağı, vətən torpağı uğrunda mübarizədə sona qədər vuruşmağı şəərəfsiz yaşamaqdan üstün tutan” [Cabbarlı, 2005:431] Molla Hacıbaba və Şeyxül İslam obrazları ilə üz-üzə dayanırıq. Bu zaman belə bir sual qaçılmaz olur: Bəs niyə 20-ci illər nəsrində (eyni zamanda dramaturgiyada və digər janrlarda) din xadimlərinin tipoloji baxımdan bu cür əks qütblərini görmürük? Aradan keçən az bir müddət ərzində sənətkarların dinə inancının itməsi, onların atesitləşməsi də prinsip etibarını ilə inandırıcı və məntiqli deyil axı. Onda niyə bütöv bir mərhələnin bədii nəsrində din xadimi məhz din xadimi olduğu üçün, hansısa bir tərəfdən dinə bağlı olan insan məhz bu bağlılığa görə, fərdi xarakterin xüsusiyyətləri açılmadan birbaşa tənqiddin hədəfinə çevrilir? Digər tərəfdən, belə bir sual ətrafında da düşünmək lazım gəlir ki, tənqid din xadiminə 20-ci illər nəsrinin bu münasibətlərini müşahidə etməyirdimi? Niyə bədii

əsərlərdə özünü göstərən bu birtərəfli təsvirlər ümumən son dərəcə aktiv olan tənqidin tənqidinə tuş gəlmirdi? Müşahidələr göstərir ki, tənqidin özünün bu birtərəfli təsvirin ədəbiyyatda yer almasında kifayət qədər rolu olmuşdur. Belə bir cəhət diqqətimizi cəlb edir ki, 20-ci illərin ortalarından başlayaraq tənqid siyasi sistemin ideoloji siyasətinin ədəbiyyata tətbiqində son dərəcə fəal rol oynayır və onların yenidənqurulmasına, şşlərində isə qələmə aldıkları əsərlərdə öz dünyagörüşlərini bir tərəfə atıb quruluşun tələblərini əks etdirən əsərlər yazmalarına təhrik edirdi. Bu cür təhriklərə fəal cavab verən sənətkarlar alqışlanır, onların irəliyə getdikləri xüsusi vurğulanırdı.

Tənqiddə ateist münasibət.

Tənqidin yazıcının qarşısına qoyduğu proletariat, işçi-kəndli siniflərinin sağlamlaşmasını göstərən tendensiyalardan biri də dinə ateist münasibət idi. Tənqid din məsələsinə “Marks-Lenin dünyagörüşünün inqilabi dialektikası nöqtəyi-nəzərindən” yanaşmağı vacib tələb kimi irəli sürür və bu tələblərin konkret məzmununu da öz əsərlərində açıqlayırdı.

Ədəbiyyatı ideoloji təbliğatın bir vasitəsinə çevirən yeni quruluş onun təsir gücündən istifadə edərək dini qüvvələri zərərsizləşdirmək, mümkün olduqda isə sıradan çıxarmaq siyasəti yürüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni inqilabın İslam dininə qarşı mübarizəsinin ictimai və mədəni mühitdə birmənalı qarşılıqlı, birmənalı dəstəkləndiyini düşünmək yanlış olardı. 20-ci illər ictimai-siyasi və mədəni mühitində dinə münasibətdə inqilabın mövqeyindən yox, milli mövqedən çıxış edən qüvvələr də vardı.

N.Nərimanovun 1920-1925-ci illər arasındakı ictimai-siyasi və mədəni sferadakı fəaliyyəti bizə bu qənaətə gəlməyə tam əsas verir.

Mədəni inqilabın İslama münasibətdə bəzi tənqidçilərin düşüncələrində yer alan “müsəlman ürf və adətlərini məhv etmək” konsepsiyası N.Nərimanovun ictimai fəaliyyətində “yerli əhalinin milli adət-ənənələrinə və dini hisslərinə hörmətlə yanaşılması tələb”i [Salamoğlu, 2021:127] ilə əvəz olunurdu.

Nərimanov mərkəzi dövlət aparatına və onun milli mühitdəki nümayəndələrinə sübut etməyə çalışırdı ki, “sosializm və İslam bir-birinə qarşı durmadan fəaliyyət göstərə bilərlər” [Salamoğlu, 2021:127].

Nərimanov təkcə İslam dininə münasibətdə onu müdafiə edən və hökumətlə İslamın dinc yanaşı yaşamasının mümkünlüyünü və zərurətini sübut edən təkliflərini mərkəzi dövlət aparatına göndərməklə kifayətlənmir, düşüncələrini praktik fəaliyyətində icra etməyə çalışırdı. Nərimanov “Sovet respublikalarında

dinlə aparılan mübarizənin Şərqdə heç bir xeyir vermədiyini” [Salamoğlu, 2021:127] və təbii ki həm də verməyəcəyini hökumət qüvvələrinə dönə-dönə sübut etməyə çalışırdı. Bununla belə yaxşı cəhətdir ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında Y.Qarayevin maarifçi realizm üçün müəyyənləşdirdiyi estetik prinsiplərin konkret bədii əsərlərdəki ifadəsini izləyən, sənətkarların və qəhrəmanların dünyagörüşlərində islami dəyərlərin tutduğu yeri, əsərlərdə süjet, motiv səviyyəsində əks olunan dini məsələləri obyektivcəsinə, yeni ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə açmaq təmayülü də formalaşmaqdadır. Düşünürük ki, maarifçi realist nəsrə islam dünyagörüşünün yeri məsələsi ilə bağlı müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığımızda formalaşmaqda olan bu təmayül davam etdirilməlidir. Bütövlükdə maarifçi realistlərin yaradıcılığında islami dəyərlərin araşdırılması həm maarifçi realizmin estetikasının düzgün müəyyənləşdirilməsi, həm də sənətkarların yaradıcılığının obyektiv dəyərləndirilməsi üçün əsas olar.

Nəticə/Conclusion

Müstəqillik dövrünün milli ədəbi-elmi düşüncəsi 20-ci illərdə ədəbiyyatda, o cümlədən bədii nəsrə islamı düşüncəyə münasibətlə bağlı məsələlərin mahiyyətinə varmağa çalışır, milli və dini düşüncəni vəhdətdə alaraq, milli xarakterin formalaşmasında İslam dəyərlərinin rolunu etiraf edir, eyni zamanda, 20-ci illər ədəbiyyatında baş verənlərə tənqidi baxış ifadə etməyə, prosesin mahiyyətini izaha çalışır.

Milli düşüncənin və eləcə də Nərimanovun mübarizəsinə baxmayaraq, antidini təbliğat 20-ci illərdə gedirdi və bədii nəsrə əksini tapanlar da bu təbliğata dəstək olmaq məqsədi daşıyırdı. Ədəbiyyatşünaslıq 20-ci illər bədii nəsrindəki dinə qarşı mübarizəni bütün sovet dövründə öz adı ilə adlandırmamışdır.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, 20-ci illər nəsrinə İslami dəyərlərə yanaşma kontekstində XX əsrin əvvəllərindəki nəsrin həm ənənəsinin daşıyıcısı kimi çıxış edir, həm də həmin ənənədən yetərincə kənara çıxır.

Siyasi sistemin ictimai düşüncəyə ötürdüyü islami dəyərlərə ateist yanaşma 20-ci illər nəsrinin qəhrəman tipologiyasında da özünü aşkar büruzə verir.

20-ci illər nəsrinə siyasi rejimin mədəni inqilab siyasətinin təbliğatçısına çevrilir. Bu nəsrə “klub” mədəniləşməyin, “məscid” geriliyin simvolları kimi götürülür.

Nəsrin minillik islam ənənələrinə və milli adət və ənənələrə qarşı qoyduğu sovet əxlaq tərzini islamı dəyərlərin daşıyıcısı olan obrazlara yanaşmanın əsas meyarına çevrilir.

Müstəqillik dövrün bir qisim tədqiqatlarında nəsrin ideoloji siyasət təbliğatçısı kimi çıxış etməsinin mahiyyəti düzgün dərk edilir, din xadimlərinin və dini inanc daşıyıcıları olan digər insanların təqdimində qeyri-obyektivliyə yol verildiyi və bunun milli xarakterdə yaratdığı aşınmalardan söhbət açılır. Bu tip tədqiqatlarda məsələnin qoyuluşu və elmi həllində nümayiş etdirilən düzgün mövqeyin gələcək tədqiqatlarda da davam etdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Alışanlı Şirindil (2013). Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi. – Bakı: Elm. –404 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, II cild (1960). – Bakı: Azərb SSR EA nəşr. – 908 s.
3. Cabbarlı Cəfər (2005). Əsərləri. Dörd cildə. I cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 328 s.
4. Cəfərov Nizami (2007). Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. – Bakı: Elm. – 352 s.
5. Haqverdiyev, Əbdürrəhim bəy (2005). Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. – Bakı: Lider. – 408 s.
6. Həbibbəyli, İsa (2009). Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. – Naxçıvan: Əcəmi. – 424 s.
7. Qarayev, Yaşar (1980). Realizm: sənət və həqiqət. – Bakı: Elm. – 258 s.
8. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənacə tərcüməsi (2012). / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb. – 568 s.
9. Nərimanov, Nəriman (2004). Seçilmiş əsərləri. –Bakı: Lider nəşr.–496 s.
10. Salamoğlu, Təyyar (2021). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri. – Bakı: Elm və təhsil. – 662 s.
11. Dövlətzadə, Məhrux (2020). İslam maarifçiliyi realist nəsr kontekstində. / IV Uluslararası Battalqazi Bilimsel Çalışmalar Konqresi. 29 şubat-01 mart. – Türkiyə: Malatya. – s.348.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>07.11.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>20.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>06.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Razim Məmmədov</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.517

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA BUTAVERMƏ MOTİVİNİN TEOQONİK MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur Fərəcova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

karimovaaynur@gmail.com

Xülasə

Qəhrəmana Allah tərəfindən vergi verilmə mexanizmi olan butavermə teoqonik məzmun və mahiyətə malikdir. Onlar bununla haqq aşirlərinə çevrilirlər. Butavermə övliya obrazı teoqonik semantikaya malikdir. O, epik-mifoloji baxımdan Tanrı ilə qəhrəman arasında vasitəçilik edir, qəhrəmana buta verərək, onu Tanrının himayəsi altına alır və totem hamilər kimi qəhrəman öz hədəfinə çatana qədər onu himayə edir. Məhəbbət dastanlarında qədim epik-mifoloji düşüncədən gələn Tanrıoğlu arxetipi ilə bağlı teoqonik görüşlərin son dərəcə zəngin məzmununa malik şəkildə transformasiyaya uğradığını görürük. Ən əski mifik düşüncədə Tanrıoğlu, sadəcə, Tanrının nəslindən olan obrazdır. Daha sonra həmin dastanlarda Tanrının seçdiyi, yəni nişan vurduğu, yaxud onun hədiyyəsi kimi doğulan Tanrıoğullarını görürük. Məhəbbət dastanlarında isə Tanrıoğlu arxetipik obrazı ilahi eşq konsepsiyası səviyyəsinə qaldırılır. Bu dastanlarda Tanrının qohumu, yaxud seçdiyi qəhrəman onun aşiqi obrazına transformasiya olunur. Yəni Tanrı-İnsan münasibətlərinin ilkin teoqonik semantikasi son dərəcə ali-mənəvi transformasiyaya uğrayaraq, insanla Tanrı arasında aşiqliyə çevrilir. Bu Tanrıoğlu obrazının Haqq Aşiqi obrazına transformasiyası şəkildə baş verir.

Açar sözlər: teoqoniya, teo-kosmoqoniya, məhəbbət dastanları, buta, butavermə, haqq aşiqi, inisiasiya, keçid ritualı, Tanrıoğlu.

CHARACTERISTICS OF THEOGONIC MEANING OF BUTAVERMA MOTIF IN AZERBAIJAN LOVE EPICS

Aynur Farajova

ANAS Institute of Folklore

Abstract

The idolatry, which is the mechanism of God's taxing of the hero, has a theogonic content and essence. They turn into the truth-tellers. The image of Butaveren saint has theogonic semantics. From an epic-mythological point of view, he mediates between the God and the hero, by giving the idol to the hero, takes him under the patronage of the God and, like a totem pregnant, protects him until the hero reaches his goal. In the love sagas, we see the transformation of the theogonic ideas about the archetype of Tanrıoğlu from the ancient epic-mythological thought in an extremely rich way. In the oldest mythic thought, God is simply an image of God's offspring. Later, in those epics, we see God's sons who were chosen by God, that is, marked, or born as his gift. In the epics of love, the archetypal image of Tanrıoğlu is raised to the level of the concept of divine love. In these epics, God's relative or chosen hero is transformed into his lover. In other words, the initial theogonic semantics of God-Man relations undergoes an extremely high-spiritual transformation and turns into love between man and God. This happens in the form of the transformation of the image of Tanrıoğlu into the image of the Lover of Haqq.

Key words: theogony, theo-cosmogony, love sagas, buta, butaverche, true lover, initiation, rite of passage, son of God.

ОСОБЕННОСТИ ТЕОГОНИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ МОТИВА БУТАВЕРМЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЮБОВНЫХ ДАСТАНАХ

Айнур Фараджова

Институт Фольклора НАНА

Резюме

Идолопоклонство, являющееся механизмом божьего обложения героя, имеет теогоническое содержание и сущность. Они превращаются в говорящих правду. Образ святителя Бутаверена имеет теогоническую семантику. С эпико-мифологической точки зрения он выступает посредником между Богом и героем, отдавая герою идола, берет его под покровительство Бога и, как беременный тотем, охраняет его, пока герой не достигнет своей цели. В любовных сагах мы видим чрезвычайно богатую трансформацию теогонических представлений об архетипе Танрыоглу из древней эпико-мифологической мысли. В древнейшей мифологической мысли Бог — это просто образ потомка Бога. Позже в этих былинах мы

видим божьих сыновей, избранных Богом, то есть отмеченных или рожденных как его дар. В эпосе о любви архетипический образ Танрыоглу возведен на уровень представления о божественной любви. В этих эпосах родственник или избранник Бога превращается в его возлюбленного. Иными словами, первоначальная теогоническая семантика богочеловеческих отношений претерпевает чрезвычайно высокодуховную трансформацию и превращается в любовь между человеком и Богом. Это происходит в форме трансформации образа Танрыоглу в образ Любовника Хакка.

Ключевые слова: теогония, теокосмогония, любовные саги, бута, бутаверме, мистинный возлюбленный, инициация, обряд посвящения, сын Божий.

Giriş/Introduction

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları Allah tərəfindən seçilmiş və ona aşiq olan insanlardır. Öz Məşuquna (Allaha) qovuşmaqdan ötrü ruhi-mənəvi yol gedən Aşiq sonda ona qovuşur. Beləliklə, məhəbbət dastanlarının əsas ideyası Aşiqin (insanın) Məşuqa (Allah-Tanrıya) qoşuşması ilə bağlıdır. Bunun isə mahiyyətində bütövlükdə teoqonik semantika durur. Ancaq burada nəzər almalı olduğumuz bir məqam vardır.

Folklorda, o cümlədən dastanlarda qəhrəmanın teoqonik semantikasi onun Tanrı ilə əlaqə xəttinin tapılması ilə üzə çıxır (aşkarlanır). Yəni qəhrəman əgər bu və ya başqa şəkildə Tanrının ailəsi, nəsli ilə bağlıdırsa, o halda teoqonik semantikaya malik olur. Qəhrəmanlıq dastanlarında Tanrının şəcərəsinə daxil olan qəhrəman Tanrıoğlu statusunu daşıyır.

Tanrının oğlu olmaq, onun ailəsinə daxil olmaq, əlbəttə, mifoloji görüşlərlə bağlıdır. Məhəbbət dastanlarında isə mifoloji semantikanın dini, daha doğrusu, dini-təsəvvüfi görüşlərə transformasiya olunduğunu görürük. İslam dinində Allah (Tanrı) qeyri-maddi varlıq olub, bütün cansız və canlı varlıq aləminin, o cümlədən insanların yaradıcısıdır. “Qurani-Kərim”in “İxlas” surəsində onun tək olduğu, heç kəsə möhtacı olmadığı, doğulmadığı və doğmadığı, bənzərinin olmadığı bəyan olunur. Yəni İslam dininə görə, Allahın övladı ola bilməz. Bu cəhətdən məhəbbət dastanlarında mifoloji-teoqonik görüşlərin təsəvvüfi görüşlərə transformasiya olunduğunu açıq-aydın şəkildə görürük. Məhəbbət dastanlarında bizə qəhrəmanlıq dastanlarından məlum olan “Tanrıoğlu” arxetipi burada qəhrəmanı yaradan Allaha qovuşmağa can atan Aşiq obrazına transformasiya olunmuşdur.

ikisi də məhəbbət dastanlarında bir-biri ilə işarə baxımından bağlı motivlərdir. Onların əlaqəsinin məhz işarə səviyyəsində olması bu motivləri mətnin struktur tədqiqi baxımından semiotik (işarəvi – A.Fərəcova) vahidlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bunun belə olduğu ondan görünür ki, məhəbbət dastanlarının başlıca kütləsində əgər gələcək Aşiq-Məşuqların doğuluşu təqdim olunarsa, onda onlar göbəkkəsmə nişanlanırlar. Bu halda qəhrəmanların bir-birinə buta verilməsi olmur. Doğuluş süjeti olmayanda isə butavermə olur. Beləliklə, doğuluş və onunla bağlı göbəkkəsmə nişanlanmanın olub-olmaması butavermə motivinin olub-olmamasının işarəsi kimi çıxış edir:

“a) Doğuluş və göbəkkəsmə nişanlanma varsa, butavermə yoxdur.

b) Doğuluş və göbəkkəsmə nişanlanma yoxsa, butavermə vardır” [Cəfərli, 2010:104-105].

M.Cəfərlinin bu fikirlərindən aydın olur ki, məhəbbət dastanlarında “doğuluş və göbəkkəsmə nişanlanma” motivi ilə “butavermə” motivi mənə baxımından bir-birilə yaxın, oxşardır. Bu oxşarlığın əsasında isə teoqonik mənə durur. Yəni həm doğuluş motivinin, həm də butavermə motivinin əsasında qəhrəmanın Tanrı tərəfindən seçilməsi, fərqləndirilməsi, teoqonik şəcərəyə daxil edilməsi durur. Bunun doğuluş motivində necə baş verməsi bizə qəhrəmanlıq dastanlarından artıq məlumdur. Yəni gələcəkdə qeyri-adi qəhrəmanlıqlar göstərəcək baş qəhrəman qeyri-adi doğuluşla, məsələn, dərvişin verdiyi alma vasitəsilə dünyaya gəlir. Alma burada bitki totemini təmsil edir. Necə ki “Dədə Qorqud” dastanında Basatın totem valideynlərindən biri Qaba Ağacdır, məhəbbət dastanlarında da almanın təmsil etdiyi Ağac totemi qəhrəmanın teoqonik (tanrı mənşəli) əcdadı kimi çıxış edir. Basat bütün Oğuz elini məhv edəcək gücə malik Təpəgözə qalib gəlir. O Təpəgöz ki, Oğuz elinin ən məşhur qəhrəmanları, hətta Qalın Oğuz elinin baş qəhrəmanı Salur Qazan belə onun əlində aciz qalmışdılar. Basatın insan atası Alp Aruzdur. Lakin Qağan Aslan və Qaba Ağac Basata hamilik edib onu qeyri-adi gücə sahib olan qəhrəmana çevirməsəydilər, o, Təpəgözə qalib gələ bilməzdi. Bu baxımdan, Qağan Aslan və Qaba Ağac Basatın totem valideynləri, Təbiət ünsürlərini təmsil edən tanrılar (Su xan, Od xan, Ulduz xan, Ağac xan) Koroğlunu qəhrəman olaraq yenidən yaratdıqları kimi, Qağan Aslan və Qaba Ağac da Basatı qəhrəman olaraq yenidən yaradırlar. Bununla Koroğlu və Basat Tanrının seçdiyi qəhrəmanlar kimi teoqonik sistemə (Tanrı şəcərəsinə) daxil olurlar. Elə məhəbbət dastanlarında da qəhrəmanların dərvişin verdiyi almadan doğulması mifik mənə baxımından onların məhz teoqonik

sistemə daxil edilməsi, yaxud totem əcdadlar tərəfindən himayəyə götürülməsi deməkdir.

Ramil Əliyev yazır ki, “türk xalqlarının keçirdiyi “döllənmə törəni” lazım olan yeməklərin yeyilməsi ilə ilişgildir. Sırf mənada, yəni xüsusi hal kimi inkarnasiya prosesi nağıllarda alma yeməklə baş verir. Almanı yeyən padşah və arvadı qısır halından törədici roluna keçir... Ona görə də mağarada uşaq doğulur, ağac uşaq doğur və s.” [Əliyev, 2014:44].

Müəllifin fikrindən aydın şəkildə görünür ki, almanın yeyilməsi zamanı uşağın doğulması ağac kultu, ağac tanrısı ilə bağlıdır. Yəni Ağac tanrısı bir əcdad kimi qəhrəmanın doğuluşunda iştirak edərək onu qeyr-adi güc sahibinə çevirir.

Bu cür doğuluşların elmdə “möcüzəli doğuluş” adlandığını qeyd edən Rza Xəlilov yazır ki, “möcüzəli mənşə motivinin ən geniş yayılmış şəkli qəhrəmanın möcüzəli almanı yemiş valideynlərindən törəməsi, yaranmasıdır” [Халилов, 1988:15].

Qəhrəmanın doğuluşu həmişə ilahi qüvvələrin, tanrılarla bağlı varlıqların himayəsi ilə baş verir. Bu da onların Tanrıoğlu kimi teoqonik semantikasını göstərir. Azərbaycan məhəbbət dastanlarındakı qəhrəmanların da dərvişin verdiyi almadan doğulması onları tanrılarla əlaqələndirir.

Məhəbbət dastanı qəhrəmanlarının teoqonik sistemə daxil edilməsi butavermə motivində çox aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu motiv bir çox məşhur məhəbbət dastanlarında öz əksini tapmışdır. “Aşıq Qərib” dastanında görürük ki, Rəsul atasının qəbrini ziyarətə gedir, burada onu yuxu tutur və yuxu zamanı Şahsənəmi ona sevgilisi olaraq buta verirlər [Azərbaycan məhəbbət dastanları, 1979:169-170]. “Qurbani” dastanında isə Qurbanini çöldə öküz otardığı zaman yuxu tutur və ona Pərinə buta verilir [AMD, 1979:207]. “Abbas və Gülgəz” dastanında Abbas butası Gülgəzi bir bağda yatarkən alır [AMD, 1979:263]. “Qul Mahmud” dastanında isə Mahmud Eynəl Yaqut pirində yatarkən ona sevgilisi kimi Nigarı buta verirlər [AMD, 1979:309].

Dastanlarda butavermə.

Butavermə teoqonik mahiyyət daşıyan motivdir. Burada Tanrını təmsil edən qüvvələr qəhrəmana buta verməklə onu yeni bir insana – Allaha aşıq olan Haqq Aşıqinə çevirirlər. Bununla da qəhrəmanın sonrakı bütün həyatı, taleyi ilahi qüvvələrin himayəsi altına alınır.

Butavermə motivli məhəbbət dastanlarında qəhrəmanlar butanı, bir qayda olaraq, yuxuda, yəni yatarkən alırlar. Məsələn, “Müğüm şah” dastanında deyilir ki, bir gün uşaqlar Müğüm şahla bağda gəzirdilər, ancaq Müğüm şahın heç halı

üstündə deyildi. Müğüm şah bir sərv ağacının dibində fikirdəydi. Bunu qəm yuxusu tutdu. Bu qəm yuxusunda qaldı. Uşaqlar dağılıb getdilər. Bunun üstünə kim gəldi? – Darda qalanların dadına çatan Xızır peyğəmbər. Xızır peyğəmbər ona dedi:

– Oğul, nə yatıbsan, bir gözünü aç!

Müğüm şah gözünü açdı. Xızır dedi:

– Məni tanıyırsanmı? Mən müşgül işləri düzəldənəm.

Əlində bir piyalə Müğüm şahın qabağına tutdu, dedi:

– Oğul, al bu piyaləni iç!

Müğüm şah dedi:

– Ağa, o suyu bizə haram buyurublar.

Xızır dedi:

– Oğul, bu sən deyən sudan deyil. Bu su Leylini Məcnuna, Fərhadı Şirinə, Arzunu Qənbərə, Şahsənəmi Qəribə, Əslini Kərəmə yetirən sudandı.

Müğüm şah suyu aldı. Xızır dedi:

– Bu suyu sana verərəm bir Allahın eşqində, yüz iyirmi dörd min peyğəmbərin eşqində, ondan da Xanbalıq şəhərində Fətəli xanın qızı Gülşad xanımın eşqində. Onu sana buta gətirərəm, səni də ona.

Bu sözdən sonra Müğüm şah camı başına çəkib içdi. Xızır dedi:

– Oğul, sana bu əsər eləyirmi?

Dedi:

– Eləyir.

Xızır barmağını yuxarı qaldırıb dedi:

– Oğul, nə görürsən?

Müğüm şah dedi:

– Bir böyük şəhər görürəm.

Xızır dedi:

– Oğul, şəhərdə nə görürsən?

Müğüm şah dedi:

– Yeddi mərtəbə bir otaq görürəm, hər tərəfi şüşəbənd.

Xızır dedi:

– İmarətdə nə görürsən?

Müğüm şah dedi:

– İmarətdə külafirəngidə bir qız görürəm. Bulud kimi saçlarını darayıb üzünə töküüb. Elə bil ay buluddan çıxıb.

Xızır dedi:

– O tərəfdəki kimdir?

Müğüm belə baxanda gördü dərviş-zad yoxdu. Müğüm şah özündən gedib yerə yıxıldı [AD, 1966:218-219].

Butavermə motivi olan dastanların hamısında bu epizod, demək olar ki, eyni şəkildə baş verir:

a) Qəhrəmanı bağda, məzar üstündə, yaxud ziyarətgahda yuxu tutur;

b) İlahi qüvvələrdən kimsə ona eşq şərabını içirdir və ona sevgilisi buta verilir.

Burada diqqət çəkən ən mühüm məsələ butanın Allah tərəfindən ilahi qismət kimi verilməsidir. Yəni buta verən ilahi qüvvənin kim olmasından asılı olmayaraq, o, qəhrəmana Allahın adından buta verir. “Müğüm şah” dastanında da Xızır peyğəmbər Müğüm şaha ilahi şərabi “bir Allahın eşqində” deyərək içirdir. Bununla da qəhrəman xüsusi statusu olan adama, yəni Haqq Aşiqinə çevrilir.

Qəhrəmana buta verilməsi təsəvvüfi-irfani mənə daşıyır. Lakin bu mənənin alt qatını teoqonik mənə, yəni qəhrəmanın Tanrı tərəfindən seçilməsi, ona Tanrı nişanı vurulması, bununla da onun Tanrıoğlu statusuna keçirilməsi durur. Tanrıoğlu olan qəhrəmanı daim totem hamilər, tanrılar himayə edib qoruduqları kimi, Haqq Aşiqini də ona buta verən ilahi qüvvələr daim himayə edirlər.

Butavermə motivində çox maraqlı bir detal vardır və həmin detal Tanrıoğlu arxetipinin mənasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Məhəbbət dastanlarından məlum olur ki, butavermə motivinin bütün mənası “vergi” anlayışı ilə bağlıdır. “Müğüm şah” dastanında deyilir ki, axşam hamı evə gəlsə də, Müğüm şah gəlib çıxmır. Onu sərvi ağacının dibində yuxulu vəziyyətdə tapırlar:

“Qonum-qonşu, qohum-qardaş yığıldı başına. Mollalar gəldilər, baxdılar, onun dərini tapmadılar. Dünyagörmüş qarıları yığdılar. Bir imanquran qarı var idi. Görən kimi dedi:

– Buna ağası buta verir. İki gün yatar, üçüncü günü qalxıb, nə mətləbi olsa sizə deyəcək”.

Üç gündən sonra Müğüm şah gözünü açır. Lakin heç kəsə adi dillə cavab verə bilmir. Heç vaxt saz çalmamış qəhrəman başına gələnləri sazla deyir: “Atasıyan anası baxdılar ki, Müğüm şahınkı vergidi” [AD, 1966:219-220].

Beləliklə, butavermə – qəhrəmana Allah tərəfindən verilən vergidir. Həmin vergiyə aşağıdakılar daxildir:

1. Sevgili (ilahi nişanlı);
2. Aşıqlıq qabiliyyəti (saz çalmaq, şeir qoşmaq);
3. Haqq Aşiqi statusu.

Buradan aydın olur ki, qəhrəmanlıq dastanlarındakı qəhrəmanın Tanrıoğluna çevrilməsi ona Tanrı tərəfindən vergi verilməsi deməkdir: o həmin vergi ilə teoqonik sistemə daxil olaraq ilahi qüvvələrin himayəsi altına alınır.

Haqq aşıqlarına verginin yuxuda verilməsi də teoqonik mənə daşır. Yuxu qəhrəmanla tanrı arasında əlaqənin üsulu kimi diqqəti cəlb edir. Yəni tanrıların dünyası ilə əlaqə yuxunun vasitəsilə baş tutur.

Nəticə/Conclusion.

Bütün bunlar göstərir ki, məhəbbət dastanlarındakı butaverən övliya obrazı teoqonik semantikaya malikdir. O, epik-mifoloji baxımdan Tanrı ilə qəhrəman arasında vasitəçilik edir, qəhrəmana buta verərək, onu Tanrının himayəsi altına alır və totem hamilər kimi qəhrəman öz hədəfinə çatana qədər onu himayə edir.

Beləliklə, məhəbbət dastanlarında qədim epik-mifoloji düşüncədən gələn Tanrıoğlu arxetipi ilə bağlı teoqonik görüşlərin son dərəcə zəngin məzmununa malik şəkildə transformasiyaya uğradığını görürük. Ən əski mifik düşüncədə Tanrıoğlu, sadəcə, Tanrının nəslindən olan obrazdır. Daha sonra həmin dastanlarda Tanrının seçdiyi, yəni nişan vurduğu, yaxud onun hədiyyəsi kimi doğulan Tanrıoğullarını görürük. Məhəbbət dastanlarında isə Tanrıoğlu arxetipik obrazı ilahi eşq konsepsiyası səviyyəsinə qaldırılır. Bu dastanlarda Tanrının qohumu, yaxud seçdiyi qəhrəman onun aşıqı obrazına transformasiya olunur. Yəni Tanrı-İnsan münasibətlərinin ilkin teoqonik semantikasi son dərəcə ali-mənəvi transformasiyaya uğrayaraq, insanla Tanrı arasında aşıqlıya çevrilir. Bu, Tanrıoğlu obrazının Haqq Aşıqı obrazına transformasiyası şəklində baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları (1965). 5 cildə, I c. Tərtibçilər: Ə.Axundov və M.H.Təhmasib. – Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı. – 421 s.
2. Azərbaycan dastanları. (1966). 5 cildə, II c. Tərtibçilər: Ə.Axundov və M.H.Təhmasib. – Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı. – 439 s.
3. Azərbaycan dastanları (1967). 5 cildə, III c. Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. – 438 s.
4. Azərbaycan dastanları (1969). 5 cildə, IV c. Tərtib edəni M.H.Təhmasib. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. – 541 s.
5. Azərbaycan dastanları (1969). 5 cildə, V c. Tərtib edəni Ə.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. – 468 s.

6. Azərbaycan məhəbbət dastanları (1979). Tərtib edənlər: M.H.Təhmasib və b. – Bakı: Elm. – 504 s.
7. Bayat F. (2000). Məhəbbət (eşq) dastanları // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. – IX kitab. – Bakı: Səda.– s.123-146.
8. Cəfərli, M. (2010). Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. – Bakı: Nurlan. – 264 s.
9. Əliyev, R. (2014). Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. – Bakı: Elm. – 332 s.
10. Халилов, Р. (1988). Образы героев азербайджанских и арабских волшебных сказок / (Диссертация доктора философии по филологии). – Баку: – 153 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	27.09.2024
<i>Qəbul edilib</i>	23.10.2024
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Razim Məmmədov
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.518

LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ SATİRA

Nərmin Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

ele.eliyev@gmail.com

Xülasə

Lənkəran ədəbi mühitində satira, demək olar ki, önəmli yerlərdən birini tuturdu. Ədiblər xalqa olunan haqsızlıqları, mövcud durumları kəskin dillə ifadə edirdilər. Demək olar ki, mühitdə yazıb yaradan bütün ədiblərin yaradıcılığında biz bu satirik məqamları müşahidə edirik. Şəhərin ikiüzlü, satqın mollaları, qaziləri də daim bölgə ədiblərinin diqqət hədəfində olmuşdur. Bölgə şairlərinin bir çoxunun yaradıcılığında xalqın düşdüyü acınacaqlı durum, ağır vəziyyət çox böyük ürək yangısı ilə kəskin bir dillə ifşa olunurdu.

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, XIX əsr, satira, həcv.

SATIRE IN LANKARAN LITERARY ENVIRONMENT

Narmin Mammadova

ANAS Institute of Folklore

Abstract

Satire occupied one of the most important places in the Lankaran literary environment. Writers expressed the injustices done to the people and the current situations in sharp language. It can be said that we observe these satirical moments in the works of almost all writers who write and create in the environment. The city's hypocritical, traitorous mullahs and veterans have always been the target of attention of regional writers. In the works of many poets of the region, the pitiful situation of the people was exposed in a sharp language with great heartburn.

Key words: Lankaran literary environment, XIX century, satire.

САТИРА В ЛЕНКЯРАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ

Нармин Мамедова
АНАН Институт фольклора

Резюме

Сатира занимала одно из важнейших мест в лянкяранской литературной среде. Писатели резким языком выразили несправедливость по отношению к народу и сложившуюся ситуацию. Можно сказать, что эти сатирические моменты мы наблюдаем в произведениях практически всех писателей, пишущих и творящих в среде. Лицемерные, предательские муллы и ветераны города всегда были объектом внимания региональных писателей. В произведениях многих поэтов края жалкое положение народа обличалось в резком языке с большой изжогой.

Ключевые слова: Ленкяранская литературная среда, XIX век, сатира.

Giriş/Introduction

Lənkəran ədəbi mühitində satira, demək olar ki, önəmli yerlərdən birini tuturdu. Bunu şairlərin yaradıcılığında Mirzə Ələkbər Sabirə yazılan nəzirələrdən, eləcə də bir çox mövcud nöqsanların poeziyada kəskin dillə əks olunmasından müşahidə etmək olar. Bu satirik çalarları ən çox da Mirzə İsmayıl Qasirin Seyid Əzim Şirvani ilə məktublaşmalarından da sezmək olur. Eyni zamanda öz sənətinin xüsusiyyətlərinə görə daim xalqın içərisində olan, onun ağır güzəranına yaxından şahid olan şair Nəccarın da yaradıcılığında görürük. Qasirin şeirlərindən birində çiyməkərdən qaranquş yuvasına bənzəyən kiçik koma tikən və ya hasar çəkən zavalı kasıbları şəhər hakimlərinin gözümçixdiyə saldığı təsəvvür olunur:

Bu təqsirlər bilmirəm kimdədir,
Rəiyyətdə, yainki hakimdədir.
Qaranquş yuvası kimi tiksə ev,
Onu axtararlar bütün ev bə ev,
Əgər xişt xamdan tikə birisi,
Yəqin bil boğazdan çıxar dərisi.
Deyərlər bunu sən neçin tikmişən,
Məgər hakimin yoxdu, biiznsən?!
Birisi qamışdan çəkə bir hasar,
Yığılıb hamısı başından basar [Qasir, 2015:119].

Nəccar Çar dumasına seçilən və millətə qan udduran Dum Qurbanəlinin də etdiklərini ifşa edir. Belə ki, kasıb daxmalar tikdirən sahibləri Dum Qurbanəliyə

rüşvət verməsəydilər ya daxmaları sökülərdi, ya qazamata salınardı, ya da Sibirə göndərilərdi.

Bilirsən sənin heç yerin hardadır,
Sibirdə, qazamatda, ya da dardadır.
Qulağuva söylər biri xəlvəti,
Ki get, sən beş-altı manat pul gəti.
Onun ələrilə bu peyvənd olur,
Əlacı onunun çay ilə qənd olur.
Bu boyda papaqları görmür gözü
Qoyub başına öküzəlləzi... [Qasir, 2015:120]

Əsas hissə.

Şəhərin ikiüzlü mollaları, qaziləri də daim ədiblərin diqqət hədəfində olmuşdur. M.İ.Qasir “Şəhərin qazisi haqqında” həcvinə öz dövrünün Məhəmməd adlı qazisindən söhbət açır. Şairi bu qazinin törətdiyi saysız-hesabsız iyrənc əməlləri dəhşətə gətirir, ona əməllərinə görə çoxlu lənət oxuyaraq kəskin dillə belə ifşa edir:

Bir qızı istəsə iki şəxs əgər,
Kim rüşvət verərsə ona düzəldər.
Görməmiş zəmanə bu əclaf kimi,
Belini qırsın qoy dinin sahibi
Oxusa bu şeiri o əclaf qazi,
Şübhəsiz qalacaq məndən narazı
Özünü Rüstəmə bənzədib alçaq,
Mənim ünvanıma min ox atacaq
Deyirəm: “Tülki bəy, dərəsi-xəlvət,
Lənət bu qaziyə min kərə lənət!” [Talışlı, 2007:153].

Demək olar ki, ədəbi mühitdə əksəriyyətinin yaradıcılığında zəmanədən narazılıq öz əksini tapmışdır. Molla Fəttah Səbhanın şeirləri içərisində bu tip məqamlarla daha çox qarşılaşırıq. Hətta şairin “Badımcan” şeirində toxunduğu nüanslar çox sarsıdıcıdır. Belə ki, acınacaqlı vəziyyətdə olan xalq yeməyə adi badımcanı belə tapmır. Olduqca kəskin yazılmış bu şeirdə sabiranə ruh duyulmaqdadır:

Gah görürəm qeymə basıblar sənə,
Şənin üçün daşma asınlr sənə,

Həsərət olub eyk kasıblar sənə,

Bəlkə də görmüblər haçandan səni,
Ah, badımcan, səni! [Qasir, 2015:116].

Qeyd etdiyimiz kimi, şairlərin bir çoxunun yaradıcılığında xalqın düşdüyü acınacaqlı durum böyük ürək yanğısı ilə, kəskin dillə ifşa olunurdu. Hətta bölgədə soyuq qış günlərində odun üzünə həsrət qalan xalqın güzəranı M.İ.Qasirin dilində belə əksini tapmışdır:

Çıxdı yay, oldu payız, qış yetişir leşkər ilən,
Himəsiz kimsə durub, mən kimi əşki-tər ilən.
Oduunu olmasa hər kimsənin qış fəslü,
Ağlaşar tıfli, çıxar yumruğa arvad ər ilən.
Vay, mən Qasiri- İsmayılın əhvalına vay:
Ki, odunsuz çıxarır başa qışı Hacərilən [Talışlı, 2007:153].

M.İ.Qasir, demək olar ki, hər zaman xalqın içində olan, daim xeyir-şərdə iştirak edən biri olmuşdur. Onun ictimai məzmunlu satiraları ilə yanaşı, adi insanlardan incikliyini göstərən şeirləri də vardır. Lənkəranda şairin dostlarından Xəlil adlı birisi oğlunun şirnisində Qasirdən vədə almadığı üçün, bu hadisədən inciyən şair yazır:

Ey özünə bəzmi- ürfanda bilən həmdən məni,
Gər bəradər tutmasan, bir az hesab et kəm məni.
Müddəti təlimu tədrisimdə oldun feyziyab,
Ehtiram ilə bilib ustad-əl -əzəm məni
Əvvələn şirin xuranız çox mübarəkdir Sizin,
Sanmayın yandırdı bu mətləb misali – şəm məni.
Gər mənimlən dostsan, bu növ qəflət bəs nədir?
Xeyli bu kirdari- nahəncar edib dərham məni.
Dəvət etdin şirniyə xəlqi sərəsər bəs neçin,
Bəs neçin bildin bu cəmiyyətdə naməhrəm məni
[Qasir, 2015:106].

Ardınca isə şair dostuna bildirmək istəyir ki, bu münasibətlə onu ayrıca evinə çağırıb təzədən şirni süfrəsi açmasa, onda məsələ başqalaşar – dostunu abırdan salar:

Gər təlafisi muradımca bu karın olmasa,

Onda seyr et, zərbi-dəsti, bilginən Rüstəm məni.
Bil ki, indi sən Xəlil ol, mən də İsmayıl olum,
Ol vəfa guyində sadiq edəsən xurrəm məni [Qasir,2015:106].

Mühitdə bu tip zarafatyana şeirlər şairlərin həqiqətən xalqın məişətilə ciddi şəkildə bağlı olduğunu göstərən əsas nümunələrdəndir. Bütün bu nümunələrlə birlikdə mühitdə yaşayıb yaradan şairlərin sözün əsl mənasında həcv etdiyi adamlar da vardır. Belə adamlar öz həddini bilməyən, bəzən təvazökarlıq gördüyü üçün heç bir qayda-qanun bilmədiyi halda, özünü Qasir və digər şairlərə göstərərək, hətta onlara öyüd-nəsihət verməyə cəhd edən nadan, cahil adamlardır. Belələrinə hansı şeir məclisinin üzvü olduğu bilinməyən, lakin M.İ.Qasirin eyhamlarından “Şirvanşah” adlı bir şairin adına yazdığı “Mənzum məktubda” dediklərindən münasib beytlərə diqqət yetirək:

Ey mənə namə yazan şəxs, rəfiüd- dərəcət,
Papeyi- fəhmuni-nəzmun əcəb eyliyibdu sübat
Yazdığın nəzmi- tərəhhatı təməmin oxudum,
Bəli, öl, qalma bu dünyada, utan, bir yerə bat!
Bu nə sözdür, oxuyan vəqt töküldü ətimiz,
Belə söz kürdü xələc söyləməyidür, nə də tat.
Mərhabə, şairə bax, söz danışib, şeir deyib,
Nə yaman, ziri-zibildi süpürüb yığ, çölə at!
Biri uzun, biri qısa, biri əyri, biri düz,
Biri yumru, biri enni, biri olmuş iki qat.
Lövni-tərkibüvi əşarüvə təşbih edərək,
Görürəm elmi-fərasətlə səni mən lütü, lat

[Qasir, 2015:110].

M.İ.Qasir bildirir ki, bu tip adamlar belə yazılar yazmasa, daha yaxşıdır. Ona görə ki, onun əməli hələ istənilən dərəcəyə çatmamışdır ki, ondan zəkat gözlənilə. Özünü əbəs yerə təhlükəyə saldığı üçün belələrinə “rahi-nicat” ola bilməz. Əgər niyyəti müqəddəs məkan hesab edilən Məkkəyə getməkdirsə, əsas yolu itirib Herat yola yoluna çıxmışdır. Ardınca isə şair əsəbi şəkildə davam edir:

Bir deyən yoxdu bu bica danışan kimsələrə,
Kişi, bihudə danışma, yerini yastıla yat.
Qoymusan adını Şirvanşahı qəsdin, budu kim,
Oxuyan kimsə o əşarə çevirsin səlavət.

İtü qurd ağzına düşmüş necə gör şairlik,
Hər başı daşlı gəlib şair olubdur, həzarət!
Anlamaz qafiyəvü səcci, rədifi bilməz,
Ki, nədir şerü qəzəldə hərəkətü səkənat.
Bu təəccübdü deyir: bəhri-əruzi bilirəm.
Fəilatün, fəilatün, fəilatün, fəilat [Qasir, 2015:111].

Davamında şair bildirir ki, mən Şirvanşahidən şerü kəlam gözləyirdim, qoy o mənə nə yazırsa, ustalıqla yazsın, indi isə qoy o şəxsin adında namə yazan bilsin ki, mənim səviyyəmə çat, sonra mənimlə birgə meydanda at oynat. Şair eyni zamanda öz həddini bilməyən nadana bildirir ki, hər kim sənin sözlərinlə tanış olsa, görür ki, elə bil dəvənin qarnı yarılıb içəlatı tökülmüşdür. Həmişə namərd günahı yoldaşından, mərd isə özündən bilər. Hətta şair sonda ona qeybət etməməyi də məsləhət görürək bildirir ki, o bir neçə bişmiş sözü xam şəklinə saldığı üçün, zirək quş kimi özünü yaxşı dama salmışdır. Xülasə, bütün söz-söhbəti çaşbaş düşdüyü üçün xalqın hamısını “zinazadə” hesab edən özündə şübhə vardır. Çünki üləmalar elə deyənləri əksinə təbir edirlər. Son misralarda Qasir Şirvanşah təxəllüslü şairin özünə də toxunur. Görünür şairə görə onun da bəlkə həmin yazıda əli var imiş. Şair deyir:

Bir qulaq burması Qasir sənə vermiş söz ilə,
Yetirib şiveyi-tədbirini itmamı yazıb [Qasir, 2015:112].

Nəticə/Conclusion

M.İ.Qasirin “Kişilər” rədifli kinayə ilə yazılmış şeiri Lənkəranın tarixində çox maraqlı bir hadisə ilə əlaqədardır. M.Talışlı öz araşdırmalarında bu məqama belə toxunur ki, keçən əsrin 60-70-ci illərinə qədər Lənkəranda pomidor və kartof yeyilməzmiş. Bu tərəvəzlər şəhərin ancaq müsəlman olmayan əhalisi tərəfindən “Fəriştad” məhəlləsində əkilər və həmin əhali onlardan istifadə edərmiş. Müsəlmanlar isə müctəhiddən fətva gəlməyincə o tərəvəzləri əkməyi və yeməyi haram və murdar hesab edirmişlər. Şəhərdə Mirzə Sadıq bəy Mehmandarov və Mirzə İsmayıl Qasir bu bitkilərin xeyrindən danışdığı üçün bir sıra cahil ruhanilər həmin bitkilərin təbliğatçılarını “babi” adlandırırdılar. Müctəhidə müraciət olunur. Ondan gələn məktub (fitva) vəziyyəti dəyişir. Fətvada göstərilir ki, pomidor və kartof tərəvəzinin məsləhətçilərini “babi” adlandırmasınlar, əksinə, onlara hörmətlə yanaşsın. Çünki artıq İslam ölkələrində bu tərəvəzlərdən istifadə edilir. Yaxşı olar ki, dağlıq yerlərdə kartof, aran yerlərdə pomidor əksinlər və

yesinlər. Bu münasibətlə yazılan “Kişilər” şeirində şair bu nadanların əlindən tənğə gəldiyini vurğulayır:

Eşidin bu sözü ey sahibi – iman kişilər!
Məzhəbi pak, özü pak müsəlman kişilər!

Haqqdan keçməyin axır, sizi Quran, kişilər!
Az atın Qasirin ünvanına böhtan , kişilər!
Verin insaf, be həqqi- Şəhli –Mərdan, kişilər!...
Hara müncər olu, ya Rəbb, bu kəlam axırı,
Mənə babi söylüyən əlbət içibdir çaxırı,
Pomidor alınma çəksin ki, açılısın paxırı,
Razı olmaz hələ kartofluğa salsın naxırı,
Əkib ol bağda bibər, bir də badımcən, kişilər!

[Talışlı, 2007:116]

On dörd bəndlik müxəmməs şəklində yazılmış şeirdə böhtançı və nadanlara qarşı çox güclü və kəskin cavablar vardır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Həsənova, R., Əhmədov T. (1992). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı. / tər. edən R.Həsənova. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı. – 336 s.
2. Hüseyinzadə, Ə. (1967). XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. // tər. edən Ə.Hüseyinzadə. – Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı. – 455 s.
3. Qasir, M.İ. (2015). “210”. / tər. edən T.Axundov. – Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. – 506 s.
4. Talışlı, M. (2007). Seçilmiş əsərlər. c.1. / tər. edən E.Əhədov, İ.Cəfərov. – Bakı: “Adiloğlu”. – 392 s.
5. Nəccar, U.M. (1993). Yasəmən (Mərsiyələr məcmuəsi). – Bakı: – s.66-68.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>21.10.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>27.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>13.11.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Razim Məmmədov</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.520

CORC SONDEERSİN YARADICI ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI

Şəbnəm Xəlilzadə

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org./0000-0002-5130-5723>

xelilzade2016@inbox.ru

Xülasə

Corc Sondersin müasir dünya ədəbiyyatında satira ustası kimi tanınması və qəbul edilməsi təsadüfi deyil. Satira janrında mükəmməl mətn ortaya qoymaq, insanları heyrətləndirmək asan məsələ deyil. Sonders, ümumiyyətlə, ilk əsərlərindən ədəbi tənqid tərəfindən isti münasibətlə, rəğbətlə qarşılanmışdır.

İyirmi illik yazıçılıq fəaliyyətində yazıçı səkkiz nəsr əsəri yazmışdır. Onlardan ən çox maraqla qarşılanan kitabı “On dekabr” hekayələr toplusu olmuşdur. O, kiçik hekayələr ustasıdır. Corc Sonders 2017-ci ildə “Linkoln Bardoda” tarixi romanına görə “Buker” mükafatına layiq görülmüşdür.

Sondersi maraqlı yazıçı kimi tanıdan bir çox məziyyətlər vardır. Onun dili və yazı üslubu mürəkkəb və çətin olsa da, çox incə mətləblərin sətiraltı mənalarda gizləndiyini aşkar etmək mümkündür. Yazıçı əsərlərində bəşəriyyəti min illərdir düşündürən suallara cavab axtarır.

Corc Sonders qələmə aldığı mətnlərdə müasir dünyamızı düşündürən problemləri işıqlandırır. O bu problemləri özünəməxsus tərzdə, ironiya, satirik priyomlarla çatdırmağa çalışır.

“The New York” jurnalı 1999-cu ildə qırx yaşına çatmamış Amerika müəllifləri arasında Corc Sondersi ən yaxşı yazıçı adlandırmışdır.

Açar sözlər: şəxsiyyət, ədəbi tənqid, satira, Amerika ədəbiyyatı, satirik əsər, acı yumor.

THE FORMATION OF THE CREATIVE PERSONALITY OF GEORGE SAUNDERS

Shabnam Khalilzade

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

It is no coincidence that George Saunders emerged and was recognized as a master of satire in modern world literature. It is not an easy task to come up with a perfect text in the genre of satire and to amaze people. Saunders was generally greeted with warmth and sympathy by literary criticism from his first works.

In twenty years of writing activity, the writer has written eight prose works. Among them, the most popular book was "On December" a collection of stories. He is a master of small stories. In 2017, G.Saunders was awarded the "Booker" prize for his historical novel "Lincoln in the Bordo".

There are many qualities that make Saunders an interesting writer. Although his language and style of writing are complex and difficult, it is possible to discover very subtle themes hidden in the subtext. In his works, the writer is looking for answers to questions that have been bothering mankind for thousands of years.

In the texts written by the writer, he elucidates the problems that concern our modern world. He tries to convey these problems in his own way, with irony and satirical principles.

In 1999, The New York magazine named George Saunders the best American writer under forty.

Key words: personality, literary criticism, satire, American literature, satirical work, humor.

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ДЖОРДЖА СОНДЕРСА

Шабнам Халилзаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Джордж Сондерс появился и был признан мастером сатиры в современной мировой литературе не случайно. Придумать идеальный текст в жанре сатиры и удивить людей – непростая задача. Литературная критика в целом встретила Сондерса с теплотой и сочувствием с первых его произведений.

За двадцать лет писательской деятельности писатель написал восемь прозаических произведений. Среди них самой популярной книгой стал

сборник рассказов «10 Декабрь». Он мастер маленьких историй. В 2017 году Дж. Сондерс был удостоен “Букеровской премии” за исторический роман «Линкольн в Бардо».

Есть много качеств, которые делают Сондерса интересным писателем. Хотя его язык и стиль письма сложны и трудны, в подтексте можно обнаружить очень тонкие темы. В своих произведениях писатель ищет ответы на вопросы, волнующие человечество на протяжении тысячелетий.

В написанных писателем текстах он освещает проблемы, волнующие наш современный мир. Эти проблемы он пытается передать по-своему, с иронией и сатирическими принципами.

В 1999 году журнал The New York назвал Джорджа Сондерса лучшим американским писателем моложе сорока лет.

Ключевые слова: личность, литературная критика, сатира, американская литература, сатирическое произведение, юмор.

Giriş/Introduction

Müasir Amerika ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri, qeyri-adi təhkiyə üslubu, ənənəvi roman janrından fərqli yazı manerasına malik yazıçı Corc Sonders 2 dekabr 1958-ci ildə ABŞ-ın Texas ştatının Amarillo şəhərində anadan olubdur. O, əvvəlcə elmin geofizika sahəsi üzrə bakalavr təhsili alıbdir. Mütəxəssis kimi Beynəlxalq Radian kompaniyasında bir müddət işləmiş və ətraf mühitin qorunması üzrə bir sıra metodlar işləyib hazırlamışdır. Gələcək yazıçı eyni zamanda neft gəmisinin ekipaj üzvü olmuşdur.

Bir ədəbiyyatçı, yazıçı kimi 30 yaşından sonra çap olunmağa başlasa da, Sondersin yaradıcılıq yolu çox sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Elə həmin vaxtlarda Quqqenxaym və Mak-Artur təqaüdlərinin himayəsi onu ədəbi yaradıcılığa daha da həvəsləndirmişdir. Bu ruhlandırıcı dəstək ona ədəbiyyat sahəsində son dərəcə yaradıcı bacarığa, istedadla, yüksək yaradıcı potensiala malik olduğuna görə verilmişdir.

1988-ci ildə Sonders Sirakyuz universitetinin magistr pilləsini başa vurmuş və ingilis dili və ədəbi yaradıcılıq üzrə usta dərsləri keçir. Onun əsərləri müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmağa başlayır. Əsərləri “Ən yaxşı Amerika hekayələri” və “Səyahət haqqında ən yaxşı məqalələr” dərgilərində işıq üzü görür.

2006-cı ildə yazıçı 500 min dollar məbləğində Mark-Artur təqaüdünə layiq görülüb və elə həmin ildə “Comm” hekayəsinə görə ona “Ümumdünya fantezi”

mükafatı təqdim edilədir. 2013-cü ildə “Pen/Malamud” mükafatına layiq görölən yazıçı, dörd dəfə “National magazine” mükafatının laureatı olmuşdur.

Müasir Amerika ədəbiyyatı və Corc Sonders.

Müasir dünya ədəbiyyatında yeni bir söz deməyin, böyük uğurlara imza atmağın nə qədər çətin olduğunu nəzərə alsaq, bir yazıçı kim Sondersin yazıçı kimi formalaşması üçün necə çətin mərhələlərdən keçdiyini anlamaq çətin deyil. Əlbəttə, ilk növbədə bu yolda istedadın və ağır zəhmətin rolu danılmazdır. Sondersin inadkarlığı, özünə inamı, daim axtarışda olması və yorulmadan çalışması, bir şəxsiyyət, yaradıcı insan kimi minlərlə tanınmış, istedad sahibi olan yazıçılar sırasından seçilməsi, dəyərləndirilməsi və əsərlərinin, ortaya qoyduğu mətnlərin müzakirə obyektinə çevrilməsi onun ədəbiyyata təsadüfən gəlmədiyini təsdiqləyir. Elmin və texnikanın geodeziya sahəsi üzrə təhsil almış bir şəxsin ədəbiyyatı öz tale yolu seçməsi, ilk növbədə əminliklə özünü bu sahənin adamı kimi görməsindən, özünəgüvəndən irəli gəlir və bu taleyi bir missiya kimi qəbul edir. Sonders özünü qısametrajlı fantastik əsərlərin ərsəyə gəlməsində uzun müddət davam edən sənətkarlıq etikasına, iqtisadiyyatına uyğunlaşdırır [Marcus, 2010:14-28].

Sondersin yazı üslubu ədəbiyyatşünaslar tərəfindən Virciniya Vulf, Şervud Ceyms Coys, Vilyam Folkner, Ernest Heminquey kimi tanınmış, dünya şöhrətli modernist yazıçıların sələfi kimi dəyərləndirilir. Bu onun şəxsiyyətinə, yaradıcılığına verilən ən yüksək qiymətdir. Onun haqqında səslənən dəyərli fikirlər Sondersin yazıçı şəxsiyyətinin formalaşması üçün mühüm təkanverici amillərdir.

Yazıçının mətnlərində hadisələrin mürəkkəb düyün nöqtəsinə çatdırılması bir vasitə kimi istifadə edilir və bu zaman burada heyrətamiz lirik notları, müdrik fəlsəfi fikirləri qavramaq mümkündür. Yazıçı qələmə aldığı mətnlərdə mətləbi birbaşa çatdırmaq fikrindən, manerasından uzaqdır, o öz yazı üslubu ilə oxucuda xüsusi ovqat, maraq yaradır və eyni zamanda özünün dərin, əhatəli biliyə malik olduğunu göstərir. Sonders və bir çox müasirlərinə görə populyarlıq üçün təbii yazıçı həvəsi, şöhrətbaşlığı “oxucu və yazıçı arasında” emosional əlaqə yaratmaq və bunu oxucuya hiss etdirmək istəyi ilə sıx şəkildə bağlıdır [Essays, 2017:13].

Azərbaycan dilinə yazıçının hələlik iki əsəri – “10 dekabr” hekayələr toplusu və “Linkoln Bardoda” romanı işıq üzü görübdür. Əlbəttə, hər bir yazıçının əsərlərinin başqa dillərə çevrilməsi, yayılması, müxtəlif adət-ənənəyə, dünyagörüşə malik insanların ixtiyarına verilməsi bütün hallarda mühüm və vacib məsələdir. Başlıcası isə budur ki, hər iki kitab Azərbaycan dilinə orijinaldan,

ingilis dilindən tərcümə edilmişdir. Artıq müstəqilliyimiz möhkəmləndikcə bu sahədə də inkişaf nəzərə çarpır və sanballı ədəbi əsərlərin dilimizə orijinaldan tərcümə edilməsi işləri öz axarı ilə təkmilləşməyə doğru gedir.

2024-cü ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı, Cənubi Koreya yazıçısı Han Kanq müsahibəsində ədəbi əsərlərin tərcümə praktikasına toxunur, onun əhəmiyyətini dilə gətirir: “Çoxlarının ifadə etdiyi narahatlığın əksinə olaraq, mən tərcüməçinin bilərəkdən orijinalı korladığına, orijinaldan tamamilə fərqli yeni əsər yaratdığına inanmıram. Səhvlər düzəldilir və tərcümə öz təbiətini qorumaqla son dərəcə çətin və mürəkkəb akt olaraq həyata keçirilir. Lirizm, ritmlər, poetik gərginlik, incəlik, qatı mənalar, gedişatın dərin mədəni konteksti – yalnız o dildə mümkün olan hər şey-tərcümə edildiyi dilə keçəndə istər-istəməz itir. İstənilən tərcüməçi üçün çətin vəzifə bu qaranlıq itki tunelindən keçmək və orijinal mətnə mümkün qədər sadıq qalmaq üçün ən yaxın ekvivalentlər və ya analogiyalar tapmaqdır” [Ə, 2024:16-17].

Müasir dünyamızda elm və texnikanın inkişafı o həddə gəlib çatmışdır ki, bəşəriyyət süni intellektlə üz-üzədir. İnsan aqlının məhsulu olan süni intellektin müsbət tərəfləri olsa da, onun ədəbiyyata, incəsənətə gətirdiyi “yeniliklər” yaradıcı insanlar üçün təhlükəli gələcək vəd edir. Robot proqramlaşma əsasında rəsm çəkirsə, roman yazırsa və bu məhsullar satışa çıxarılsa, təhlükənin ciddiliyi, ədəbiyyat və incəsənətin gələcəyi, başqa sözlə, insanlığın mənəviyyəti, kamilliyi, söz sənətinə olan süni müdaxilə bizə yaxşı heç nə vəd etmir.

Sonders müsahibələrinin birində “Dünyada süni intellektin inkişafı əsl yazıçılara necə təsir edir?” sualına cavab olaraq demişdir ki, mənə, hələ bilmirik. Düşünürəm ki, bu bizə daha yaxşı oxucu olmaq üçün təzyiq göstərəcək. Belə ki, biz real yazı ilə süni intellekt arasındakı fərqi ayırd edə bilək – yəni biz faktiki insan tərəfindən yazmağa niyə üstünlük verdiyimizi və ehtiyac duyduğumuzu daha yaxşı başa düşməliyik. Süni intellektin heç vaxt edə bilməyəcəyi bir şey, belə bir təcrübəyə sahib olmaq və sonra bu barədə bizə məlumat verməkdir. Bunu etmək saxta ola bilər, lakin bunu heç vaxt edə bilməz.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat və incəsənətin bütün sahələri həyatla həmahəng şəkildə bir təkamül yolu keçir. İnsanların elmi potensialı artdıqca, kəşflər və ixtiralar çoxaldıqca, insanların məişətinə yeni-yeni texnologiyaların daxilolma prosesi sürətli şəkildə çoxaldıqca, sənət sahəsində də müəyyən redaktələrə, dəyişikliklərə ehtiyac yaranır; zamanın tələblərinə cavab verən “izm”lər meydana gəlir. Həyatımızda texnoloji dəyişikliklər mənəvi, mədəni sferaya da öz təsirini göstərir; zövqlər dəyişir, həyata fərqli baxışlar yaranır. Mənəvi sferada da,

ədəbiyyat aləmində də yeni formalar, üslublar baş verən proseslərin axarında təşəkkül taparaq həyata vəsiqə qazanır. Ədəbiyyat sahəsi bu baxımdan formalaşma və yenilənmə prosesindən kənarda qala bilməz.

Sonders öz yaradıcılığında kütləvi hal alan informasiya axınının rolu, korporativ mədəniyyət və absurdluğun istehlakının artmasına yer verilməsinə daha çox diqqət çəkir. Bir sıra ədəbi tənqidçilər yazıcının özünəməxsus üslubda ironiya, tragikomik satiradan istifadə etməklə mənəviyyat problemlərinin fərqli müstəvidə işıqlandırdığını qeyd edirlər.

İngilis yazıçısı Zedi Smit yazıçı Corc Sonders barədə yüksək fikirdədir: “Amerika Mark Tvendən sonra belə gözəl nəsr üslubu olan güclü satirik yetişdirməyib”. Yazıçı özü isə amerikalı yazıçı, rəssam və satirik əsərlər müəllifi Kurt Vonnequtdan ilhamlandığını etiraf edir. Rus yazıçıları Qoqol, Tolstoy, Çexov, Turgenev Corc Sondersin sevimli yazıçıları sırasındadır.

Heç təsadüfi deyildir ki, bu sevginin nəticəsi olaraq yazıcının məşhur rus ədibləri A.P.Çexov, İ.S.Turgenev, L.N.Tolstoy və N.V.Qoqolun həyat və yaradıcılıqları barədə qələmə aldığı yeddi esse “Yağış altında gölməçədə üzmə” adlanır. Bu kitab əsasında yaratdığı kursda Sonders iyirmi ildən çoxdur Sirakyus universitetində XIX əsr rus hekayələri haqqında mühazirələr oxuyur.

Kitabda yer alan yeddi hekayə adları çəkilən yazıçıların ən yaxşı hekayələri barədədir. Yazıçı özü bu barədə yazır: “Yaradıcılığa başlayan yazıçı üçün o dövrdə qələmə alınmış rus hekayəsinin öyrənilməsinə, oxunmasını yaradıcılığa başlayan bəstəkarın Baxı öyrənməsilə müqayisə etmək olar” [Сондерс, 2024:9].

Corc Sonders 2017-ci ildə “Linkoln Bardoda” tarixi romanına görə ədəbiyyat üzrə nüfuzlu Buker mükafatına layiq görülüb. Roman Amerika Birləşmiş Ştatlarının on altıncı prezidenti Avraam Linkolnun həyatında bir gecədə baş vermiş hadisələrdən, 11 yaşlı oğlunu itirməsindən bəhs edir. Əsər yazıcının ilk romanıdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, Corc Sonders Buker mükafatına ilk romanı “Linkoln Bardoda” əsərinə görə layiq görülsə də, o, kiçik hekayələr ustasıdır. Onun ən yaxşı hekayələr toplusu “10 dekabr” kitabı hesab edilir. 2013-cü ildə nəşr edilən bu kitabı tənqidçilər daha təsirli və emosional hekayələr toplusu kimi qiymətləndiriblər. Bu hekayələrdə Sonders insan həyatının müxtəlif anlarını, emosiyalarını, tənhalığını, sevgi və nifrətini, ağrı və acılarını, intim həyatını maraqlı, eyni zamanda düşündürücü ifadə vasitələri ilə, yüksək enerjili insan həyatını, reallığı qələmə almışdır.

Kitab barədə müasir Amerika ədəbiyyatında kiçik hekayələr müəllifi kimi tanınan Karen Russell həmkarı Sonders barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir: “Mən Sondersin əsərlərini mütaliə edirəm, çünki o, həmişə məni yazmağa sövq edir, onun özü də mütaliədən zövq alır. Yumorunu çox sevirəm... Həm özü, həm də oxucular üçün yeni qapılar açmağı bilir. Sonders belə yazıçıdır” [Sonders, 2018:4].

Yazıçı elə ilk əsərləri işıq üzü görəndən bəri dünya ədəbi tənqidinin nəzərdiqqətini cəlb edibdir. O ədəbi tənqidçilər tərəfindən öz qəhrəmanlarının, ədəbi personajlarının düşüncələrini, yaşam tərzini incə yumor hissi ilə oxucuya çatdırmağın mahir ustası kimi səciyyələndirilir.

İnsan həyatının, ümumilikdə cəmiyyətin mədəni, əxlaqi keyfiyyətlərini tədqiq etmək və bunu acı yumorun, düşündürücü satiranın dili ilə oxucuya çatdırmaq yazıçı Corc Sondersin əsərlərinin, bütövlükdə yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir.

Mütəxəssislərin, tənqidçilərin fikrinə görə, Sondersin yaradıcılığında Çexovun yaradıcılığı arasındakı uyarlılıq, bənzərlik özünü qabarıq şəkildə göstərir. Onun hadisələri nəql etmə manerası, oğul və ata arasındakı münasibətlər, zaman, ailə məişət zəminində baş verənlər, adi hadisələr ironik manera ilə onun qələmində daha inandırıcı və ürəyəyatımlı bir mətnə çevrilir. Onun uşaq qəhrəmanları hələ həyat təcrübəsi qazanmayıblar, hələ qəlb yarasa almayıblar və onlar üçün bu gün gələcək deməkdir.

Sonders, ümumiyyətlə, ilk əsərlərindən ədəbi tənqid tərəfindən isti münasibətlə, rəğbətlə qarşılanıb. Hətta onu “yeni nəslin intellektual nəsrinin lideri” kimi dəyərləndirənlər də var. Onun əsərini oxuyanda ilk sətirlərdən oxucunu özünə cəlb edir. Bu dərin məzmunlu, düşündürücü ədəbi mətnlər sanki riyazi bir məsələnin, tənliyin həllinə yönəlmiş düstur rolunu oynayır. Hadisələrin başlanğıcı, gedişi, pik nöqtəsi və açılması tədricən, səbrlə izah edilir, yeni formalar, konstruksiyalar meydana çıxır, başqa sözlə, hadisələrin nəql edilməsi özünə məxsus, inandırıcı tərzdə çatdırılır. Bu kitablarda oxuduqca məsələnin, tənliyin həllinə doğru intizarla, səbrlə gedirsən, məchulu tapmaq sevincini, həzzini yaşamaq ehtirası ilə yol qət edirsən.

Məhz Sondersin hekayələri ağılagəlməz gözəlliyinə, təhkiyəsinə görə ədəbiyyatda post-rok kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan Sondersi musiqi dili ilə təqdim etsək, onu virtioz bir yazıçı kimi təqdim etmək olar. Daha aydın dildə deyilsə, Sondersin hekayələrində məna axtarmağa dəyməz, bu mənanı oxucu özü yaratmalıdır. Əgər musiqidə belə bir yanaşma keçərlidirsə, ədəbiyyatda, ələlxüsus da kiçik hekayələrdə belə bir yanaşma kifayət etmir.

Sondersin əsərləri barədə yazılan fikirlərdə onun istedadlı olması dönə-dönə vurğulanır və o təkcə yazmağı öyrənməklə kifayətlənməyib, əsas odur ki, yazıçı müasir dünyamızın bugünkü zamanında, ədəbi prosesin durmadan dəyişdiyi dövrdə nədən yazmağı gözəl bilir.

Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında məlum süjetlərin təsnifatı barəsində bir sıra fikirlər mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılmışı tibb sahəsində təhsil almış, lakin ədəbiyyat sahəsində daha çox məşhurlaşmış Jorj Poltininin “36 dramaturji situasiya” adlı əsəridir. Əsər tədqiqatçılar və mütəxəssislər arasında ən məşhurdur və indiyədək nəzər-diqqəti çəkməkdədir. Əsər tədqiqatlar və misallar əsasında sübut etməyə çalışır ki, ədəbi əsərlər 36 situasiyanı, hadisəni işıqlandırır və bundan artığı, demək olar ki yoxdur, bundan artığını düşünmək, yaratmaq mümkünsüz görünür.

Bu baxımdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Sondersin də yazdığı nəsr əsərləri bu qanundan, yəni 36 situasiyadan kənara çıxmaq iqtidarında deyil. Başqa sözlə yeni bir fikir, ideya, situasiya ortalığa qoymaq olduqca çətindir. Lakin ədəbi əsərlərin sərhədlərinin 36 situasiya ilə məhdudlaşmasını qəbul etsək də, bu bir həqiqətdir ki, hər bir yazıçının qələmindən çıxan əsərin uğur qazanması onun təhkiyəsinin, yazı üslubunun fərqlənməsilə, seçilməsilə birbaşa əlaqəlidir.

Nəticə/Conclusion

Beləliklə, Sondersin yazı üslubu, həyatın ümumi ahənginin, bu ahəngi, ritmi yaradan məqam və situasiyaları fərqli, bir qədər qəribə, eyni zamanda adamı özünə görünməmiş enerjilə özünə cəlb edən üslubdur. Bu elə bir ifadə tərzidir ki, dərinliyə vardığıca şaxələnir, anlamaq cəhdi insanın fikir və düşüncəsini məşğul edir. Yazıçı sanki hər situasiyaya yanaşmada özünəməxsusluq nümayiş etdirir və oxucunu düşünməyə vada edir, başqa sözlə oxucu və yazıçı arasında yaranan gizli dialoq onu bir növ mətnin həmmüəllifi edir. Çünki oxucu yazıçının nə demək istədiyini anlamaq üçün cəhdlər göstərir, buna nail olmadıqda isə öz yorumlarını, versiyalarını düşünür.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Sonders, Corc (2018). 10 dekabr (povest və hekayələr). – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi. – 288 s.
2. Ədəbiyyat qəzeti (2014). – Bakı: – 19 oktyabr. – №40.
3. Сондерс, Джордж (2024). Купание в пруду под дождем. – Москва: Эксмо-Пресс. – 576 с.

4. Ben Marcus Talks with George Saunders (2010). I discuss this ethos in Edward J. O' Brien's Prize Stories of the "National Soul" Critical Quarterly, 52.2. – July. – 296 p.
5. Coleman, Philip, Ellerhoff, Steve Gronert (2017). American Literature Readings in the 21st Century George Saunders "Critical Essays". / Series Editor Linda Wagner-Martin University of North Carolina Chapel Hill, North Carolina, USA. – 299 p.
6. <https://www.thenation.com/article/culture/george-saunders-liberation-day/>
7. <https://www.theguardian.com/books/2017/mar/04/what-writers-really-do-when-they-write>
8. <https://www.themarginalian.org/2024/03/11/regret/>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/George_Saunders

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>21.10.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>27.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>13.11.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

DOI: 10.30546/114578.2024.5.522

BAKI TÜRKOLOJİ MƏKTƏBİ

Minaxanım Nuriyeva (Təkləli)

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-4985-8134>
proftomris@gmail.com

Xülasə

Məqalədə 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin başlanğıcından etibarən Bakının türk xalqlarının mədəniyyət, dil, əlifba, təhsil problemlərinin həll olunduğu bir türkoloji mərkəz olmasından, bu mənada qazandığı yüksək statusundan danışılır. Məhz elə bu baxımdan həmin çağlarda milli mətbuatın doğuluşu və formalaşması, habelə Azərbaycanda mətbuatla başlanan güclü yeniləşmə hərəkatının, təbliğ olunan türklük ideyalarının Bakını bir türk mədəni mərkəzi olaraq meydana gətirməsi göstərilir. Nəticədə əsrin böyük mədəni hadisəsi olan I Beynəlxalq Türkoloji qurultayın da 1926-cı ildə Bakıda keçirilməsi, habelə böyük türkoloqlar “ordusu”nun Bakıya cəlb olunması, bu istiqamətdə əldə edilən uğurlara məqalədə yer ayrılışdır. Azərbaycan müstəqilliyinə nail olmaqla türklük ideallarının gücləndirildiyi, türkoloji araşdırmalar yeni məcraya düşdüyü şərtlərlə əlaqədar ali məktəblərdə türkoloji mərkəzlərin fəaliyyətə başlaması, türkoloji sahədə yeni-yeni dərgilərin çapı, yeni araşdırma mövzularının işlənməsi kimi irəliləyişlər qeyd olunur.

Açar sözlər: türkologiya, Bakı, türk dilləri, etnos, etnoqrafiya, mədəniyyət.

BAKU TURKOLOGY SCHOOL

Minakhanım Nuriyeva (Tekleli)

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article says that from the end of the 19th to the beginning of the 20th century, Baku became a turkological center where problems of culture, language, alphabet and education of the turkic people were solved, and had high status. From this point of view, the birth and formation of the national press at that time; as well as the fact that the powerful modernization movement launched by the media in Azerbaijan, the propaganda of the ideas of turkishness, turned Baku into a Turkish cultural center. The result of this was the holding of the First International Turkic Congress in Baku in 1926, which became the largest cultural event of the century, as well as the attraction of a large “army” of turkic scientists to Baku and the successes achieved in this direction are also mentioned in the article. Due to the conditions in which the ideals of Turkism were strengthened after Azerbaijan achieved independence, Turkological studies began to take a new direction, there are such developments as the opening of Turkological centers in higher education institutions, the publication of new journals in higher education institutions. The field of Turkological studies and the development of new research topics.

Key words: Turkology, Baku, Turkic languages, ethnicity, ethnography, culture.

БАКИНСКАЯ ТЮРКОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА

Минаханум Нуриева (Теклели)

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье говорится, что с конца XIX до начала XX века Баку стал тюркологическим центром, где решались проблемы культуры, языка, алфавита и образования тюркского народа, и в этом смысле имел высокую статус. С этой точки зрения зарождение и становление национальной прессы в те времена; а также тот факт, что мощное модернизационное движение, начатое средствами массовой информации в Азербайджане, пропаганда идей турецкости, превратило Баку в турецкий культурный центр. Результатом этого стало проведение в 1926 году в Баку Первого Международного Тюркского конгресса, ставшего крупнейшим культурным событием столетия, а также привлечение в Баку большой “армии” тюркских учёных и успехи достигнутые в этом направлении также упомянуты в

статье. В связи с условиями, в которых после достижения независимости Азербайджана укрепились идеалы становления тюрка, а тюркологические исследования начали принимать новое направление, отмечаются такие успехи, как открытие тюркологических центров в высших школах, издание новых журналы в области тюркологических исследований и разработки новых тем исследований.

Ключевые слова: тюркология, Баку, тюркские языки, этнос, этнография, культура.

Giriş/Introduction

Bakının türkoloji məktəb statusu qazanması hər şeydən əvvəl bizim böyük şəxsiyyətlərimizin – Azərbaycan maarifçilərinin məqsədyönlü fəaliyyəti ilə bağlı hadisə idi.

XIX əsrin sonu XX yüzilin başlanğıcında Bakıda Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov və başqalarının fəaliyyəti, həmin çağlarda milli mətbuatın doğuluşu və formalaşması, habelə mətbuatla başlanan güclü yeniləşmə hərəkatı, təbliğ olunan türklük ideyaları, onun yüksəkliyi Bakını təkcə neft, sənaye, iqtisadi mərkəz olmaqdan çıxarıb, onu artıq daha fərqli, yeni bir şəkildə – bir türk mədəni mərkəzi olaraq meydana gətirdi. Bununla bir sırada get-gedə çarlıq Rusiyasının zadəgan ailələrinin gözü önündə, həm də inzibati mərkəz – bir növ baş kənd olaraq tanıdığı Tiflis öz yerini bu vaxtanan qəza şəhəri kimi tanınmaqda olan Bakıya verməkdə idi. Çox keçmir ki, artıq mədəniyyət mərkəzinə çevrilməkdə olan Bakıda müxtəlif məktəblər şəbəkəsi yaranır, ilk milli mətbuat örnəkləri və teatr meydana çıxıb geniş vüsət alır. Azərbaycanda elmi türkologiyanın yaranması, habelə mədəni Bakının türkoloji mərkəzə çevrilməsinin tarixi səbəblərini bunlarda axtarmaq lazım gəlir. Odur ki, sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bir çox böyük türkoloqların – Bəkir Çobanzadə, Xalid Səid Xocayev, İsmayıl Hikmət, Nikolay Aşmarin və başqalarının məhz Bakıya toplaşmaları səbəbsiz deyildi. Bu türkoloqların burada fəaliyyət sürmələri ilə Bakıdakı türkoloji çalışmalarda bir canlanma başlayır. Bakı bu illərdə türk xalqlarının mədəniyyət, dil, əlifba, təhsil problemlərinin həll olunduğu bir mərkəz idi və özünün bu yeni mütərəqqi statusunu daha da gücləndirirdi. Bu baxımdan I Türkoloji qurultayın 1926-cı ildə məhz Bakıda keçirilməsi gözlənilən məsələ, qanunauyğun hal idi. Əslində “kongrenin Moskvada keçirilməsini israrla tələb edən ruslar uzun

müzakirədən sonra Bakıya razı olmuşdular [Can, 2022:84]. Qurultayda əlifba məsələsi, imla-orfoqrafiya problemi, termin məsələsi, tədris-metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri kimi vacib məsələlərin həyata keçirilməsini qərarlaşdıran qurultay 20-ci yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşdü.

Azərbaycanda bu illərdə türkologiyanın inkişafında və bu sahədə kadr hazırlığı işində V.Qordlevski, Nikolay Yakovlevic Marr, S.Cikiya, A.Samoyloviç, N.Dmitriyev, Nemet, V.Nasilov, Ninel Hacıyeva, Serebrennikov, Andrey Kononov kimi görkəmli elm xadimləri, türkoloqlar böyük rol oynadılar; onlarla azərbaycanlı alimin elmi araşdırmalarına rəhbərlik etdilər. Bunlarla bərabər, 30-cu illərdə Y.Nemet, Nikolay Yakovleviç Marr, Ivan Ivanoviç Meşaninov, Bəkir Çobanzadə, Mikayıl Rəfili Azərbaycanda türkoloji araşdırmaları canlandırmaqla onun inkişafına təkan verdilər.

Bəkir Çobanzadə Krım universitetinin rektoru işlərkən Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə Azərbaycana gəlmiş və Yeni Türk əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri təyin edilmişdir. 1920-1936-cı illərdə Orta Asiya, Tatarıstan, Başqırdıstan və Krımda latın əlifbasına keçidlə əlaqədar fəaliyyət göstərmiş, eyni zamanda Tavrid, Bakı, Daşkənd, Fərqanə və Buxara ali məktəblərində türkologiyanın ayrı-ayrı problemlərinə dair mühazirələr oxumuşdur. Bu illərdə Britaniya və Ərdəbil nüsxələri əsasında Xətai divanının müqayisəli mətnini hazırlamış, I Ümumittifaq Türkologiya qurultayının təşkilində fəal çalışmışdır (1926). Türk xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə coşğun fəaliyyətdə olmuş, Moskvada təlimatçı kurslarında mühazirələr oxumuşdur (1928). Çobanzadənin türkoloji irsi bir çox Avropa tədqiqatçıları ciddi maraqlandırmış, Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Sovet Şərqiində yaşayan türk xalqlarının bədii ədəbiyyatının, müasir ədəbi prosesin nəzəri problemlərinin tədqiqinə və dil tarixinin yaranmasında təqdirəlayiq xidmətləri olmuşdur. O, bir sıra monoqrafik əsərlərlə yanaşı, "Türk dilinin metodikası" (1932), "Elmi qramerin əsasları (1932) kitablarını şərikli tərtib etmişdir. Elmi məqalələri və bədii əsərləri dövrü mətbuatda müntəzəm çap olunmuşdur. İlk şeirlər məcmuəsi özbək dilində kütləvi tirajla buraxılmışdır və s. Sovet dövrü ilk Azərbaycan türkoloqları olan Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə məhz Çobanzadə məktəbinin yetirmələridir.

İlk sovet quruculuğu illərində Azərbaycan dilinin, o cümlədən şivələrinin tədqiqi ön planda idi. Ən çox nəticələr əldə edən də bu sahə idi. Bu yöndə iş 20-ci illərdən Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə başlamışdı. Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılmış, Cəmiyyət daxilində böyük dramaturq və yazıçı Ə.Haqqverdiyevin rəhbərliyi ilə tarix-etnoqrafiya bölməsi nəzdində dilimiz və onun şivələrinin tədqiqinə ciddi fikir verilir, şivə materialları toplanırdı. Cəmiyyətin xətti ilə xalqımıza məxsus zəngin şifahi söz sərvətinin toplanması və nəşri istiqamətində ciddi uğurlar qazanılırdı. Bu materiallar neçə-neçə kitabın meydana çıxmasına yol açdı, nəticədə dilçiliyimizdə silsilə dialektoloji monoqrafiyalar, lüğətlər meydana çıxdı. N.I.Aşmarinin Azərbaycan dilçilik elminin digər sahələrini önləyən “Nuxa şəhəri türk xalqı şivələrinə bir nəzər” (1926) kitabı da o dövrün məhsuludur. Cəmiyyətin işində Səməd ağa Ağamalıoğlu, Tağı Şahbazi Simurğ, Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Bəkir Çobanzadə, İvan Meşaninov, Hümmət Əlizadə və başqaları yaxından iştirak edirdilər. 1925-1929-cu illərdə cəmiyyətin "Xəbərləri" nəşr olunmuşdu. Lakin Sovetlər birliyinin hər bir regionunda olduğu kimi, Azərbaycanda da 37-ci ilin istibdad çağları başlamaqla bu sahələrdə ağır durğunluq, sükunət həkm sürməyə başladı. Bunun ən ağır zərbəsi türk xalqları tarixinə və mədəniyyətinə dəydi. Hələ uzun illər ölkədə ortaq türk-oğuz tarixi, ədəbiyyatı, dili, etnogenezi yox sayılmış, real elmi həqiqət uydurma, qondarma siyasi xarakterli konsepsiyalarla əvəz olunmuşdur. Məqsəd – ortaq türk tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatına qarşı çıxaraq türkləri bir-birindən ayıran konsepsiyaya dayanaraq qondarma bir tarix, tarixi ədəbiyyatşünaslıq yaratmaq idi [Məlikli, 2023:8]. Çünki hələ bundan xeyli qabaq “ərəblərin, farsların, türklərin islamdan öncəki dövlət, dil, din anlayışları bir-birindən fərqlənmişdir və bu fərqlilik islamın qəbulundan sonra Şərqdə ərəbcənin elm, din dili, farscanın şeir şeir, sənət dili olması türk dilini öz tarixi dövlət ənənələrindən uzaqlaşdırmağa yönəldilmişdir. Sasanilər və ərəb xilafəti dövründə bu prinsiplər türk dilinin əleyhinə daha da möhkəmlənmişdi [Nərimanoğlu, 2006:11]. Türkologiyanın bir elm olaraq qadağan olunması, təbii ki, milli düşüncəyə qarşı repressiyanın təzahürü idi [Cəfərov, Qəribli, 2018:22].

1937-38-ci illərdə repressiya olunan nəsildən sonra işi Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə, Afad Qurbanov, Həsən Mirzəyev, Tofiq Hacıyev, Əbülfəz Rəcəbov kimi türkoloqlar davam etdirdilər. Qeyd olunmalıdır ki, onların tədqiqatlarında həm dil, həm də ədəbiyyat müvazi şəkildə araşdırılırdı. Ardınca Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Tofiq Məlikli, Aydın Məmmədov, Kamal

Abdulla, daha sonralar Nizami Cəfərov, Mahirə Hüseynova, Ramiz Əsgər, İsmayıl Kazımov, Aysel Qəribli, Könül Səmədova və təvazökarlıqdan nə qədər uzaq olsa da, bu sətirlərin müəllifi və başqa həmkarlarımız bu işi davam etdirməkdədir. Türk dillərinin tarixinin öyrənilməsindən ötrü mühüm qaynaq olan Orxon-Yenisey kitabələri araşdırmaçılarının tərkibində rus alimləri Sergey Malov, İ.Stebleva, Türkiyə alimləri N.H.Orku, Rəşid Rəhməti Arat, Məhərrəm Ergin, Tələt Tekin, Əhməd Bican Ercilasunla yanaşı, Azərbaycan alimləri Fərhad Zeynalov, Əbülfəz Rəcəbov, Əlisa Şükürlü vardır.

Bakıda 60-cı illərdə BDU-da "Türkologiya" kafedrası açıldı, 1970-ci ildə "Советская тюркология" elmi-nəzəri jurnalı nəşrə başladı (hazırda "Türkologiya" adı altında dərc olunmaqdadır); bu bütün sovet cümhuriyyətləri içərisində yalnız Bakının payına düşən mərkəzi dərgi idi. SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının birgə qərarı ilə 1970-ci ildə təsis olunan "Советская тюркология" adlı beynəlxalq elmi jurnalın məhz Azərbaycanda nəşr olunması (1992-ci ilin yanvarın 16-da Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin qərarı ilə jurnalın adını "Türkologiya" olaraq qəbul edilir) qərarlaşdırılıb. İndi 55 yaşına varan dərgi milli türkologiyamızın dünya üzünə açılan qapısıdır. Lakin sovet türkologiyasında "türk xalqlarının mənəvi irsi, bir qayda olaraq, forma-struktur planında araşdırılmış, türk mədəniyyətinin, ruhunun ideya-məzmun planına, demək olar ki, diqqət verilməmişdir. Bu da nəticə etibarilə, türk etnosunun canlı yaradıcı ruhu, mentaliteti barədə lazımi dərəcədə mükəmməl təsəvvürün yaradılmasına həmişə mane olmuşdur [Cəfərov, Qəribli, 2018:285].

1988 il iyulun 2-də Əlyazmalar İnstitutunda 3 gün davam edəcək bu tarixi toplantı – Bakıda ilk müjdəçi qaranquş kimi sevinc doğuran Dədə Qorqud adına təşkil edilmiş "I Sovet-Türk kollokviumu" öz işinə başladı. Osman Fikri Sertkaya rəhbərliyindəki nümayəndə heyətinə ümumtürk mədəniyyət tarixinin dünyaca ünlü biliciləri kimi ad qazanmış Orhan Şaik Gökyay, Bahəddin Ögel, Fikrət Türkman, Ahmet Bican Ercilasun, Tuncer Gülensoy, Saim Sakaoglu daxil idi. Kollokvium Bakıda türkoloji tədbirlərə və fəaliyyətə təkan verdi. Folklor yönli tədqiqatlar çoxaldı, "Dədə Qorqud" elmi jurnalı nəşrə başladı. Bakıdan sonra 1991-ci ildə, yəni Sovetlər Birliyi dağılana qədər biz türk məsləkdaşlarımızla bərabər Elazığ, Almatı, Konya və Bişkekdə daha dörd kollokvium keçirdik, deyə prof. Məlikli qeyd edir [Məlikli, 2023:87]. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyinə nail olmaqla türklük idealları gücləndirildi, türkoloji araşdırmalar yeni məcraya düşdü. Filoloq-tarixçi alimlər Nikolay Baskakovun, Oljas

Süleymenovun, Lev Qumilyovun xalqın çoxdan gözlədiyi kitabları dilimizə çevrilərək çapdan çıxdı... Türkologiyanın müasir problemlərini həm mütəxəssislər, həm də qeyri-mütəxəssislər qaldırsalar da, həmin problemlərin həlli məhz mütəxəssislərin – türkoloqların ixtiyarındadır probleminin müasirliyi təbii ki, onun tarixi ilə deyil, müasir dövr üçün nə dərəcədə aktual olub-olmaması ilə bağlıdır [Cəfərov, 2014:76].

Müstəqillik illərində təsis olunan elm mərkəzlərinin işinə gəldikdə Atatürk Elm Mərkəzinin və Qafqaz Araşdırmaları institutunun respublikada aparılan türkoloji çalışmalar istiqamətindəki fəaliyyətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Atatürk irsini Azərbaycanda təbliğ etməyi, türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafına xidmət göstərməyi əsas vəzifə olaraq qəbul edən elm mərkəzi türkiyəli türkoloq alimlərlə, atatürkşünaslar ilə, türk dünyasının digər xalqları ilə geniş elmi, intellektual əlaqələr yarada bildi. 2006-cı ildə təsis olunmaqla coşqun fəaliyyətə başlayan Qafqaz Elmi-Tədqiqat İnstitutu Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni əlaqələrin inkişafına kömək etməklə hər iki ölkədə həyata keçirilən türkoloji araşdırmaların nəticələrinin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm işlər görməkdədir. Qafqaz və ətraf bölgələrin tarixi, mədəni, sosial, hüquqi, siyasi, iqtisadi və texniki sahələr üzrə araşdırılması işlərini həyata keçirmək, bu tədqiqatları dünyada aparılan mühüm araşdırmalar istiqamətinə yönəltmək və ölkədə bu yöndə aparılan elmi işləri bir mərkəzdə əlaqələndirmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. “Bizcə, dil məsələlərinə uluslararası çərçivədə baxılması, dünyada gedən qloballaşma ilə əlaqədar bir sıra problemlərin qoyuluşu və həlli Azərbaycanda və türk dünyasında dil probleminin uğurlu həllinə yardım edə bilər [Nərimanoğlu, 2006:47]. Artıq xeyli vaxtdır ki, türk dilləri vahid bir dil qrupu kimi tədqiq olunmağa başlayır.

Qeyd etmək istəyirdim ki, artıq müasir dövrümüzdə türkologiya elmi xeyli irəliləmiş, bu nailiyyətlər əsasında, hətta bir-birindən fikir-düşüncə, ən çox da psixoloji durumuna görə əsrlər uzununu ayrı düşmüş türk xalqları arasında türk, turan düşüncəsi güclənmişdir. Həmişə olduğu kimi, bu gün də türkologiya elminin (və türkoloqun) sərəncamında dünyanın Turan-Türkistan genişliyində bir araşdırma meydanı var [Cəfərov, Qəribli, 2018:18]. Vaxtilə “xalq düşmənləri” ittihamı ilə cəzalandırılmış türkçülük sevdalılarının ruhları şad olsun ki, indi universitetlərdə ayrıca kafedralar, Türkologiya mərkəzləri yaradılmış, türkoloji tədqiqatlar artmış, aktualıq kəsb etməyə başlamışdır [Nuriyeva, 2023:3].

Nəticə/Conclusion

Qısaca da olsa, göstərməyə çalışdığımız Bakı türkoloji məktəbi fəaliyyətlərinin nəticələri göstərir ki, Bakı türk xalqlarının mədəniyyət, dil, əlifba, təhsil problemlərinin həll olunduğu mərkəz statusunu daha da qüvvətləndirmişdir. Türkoloji tədqiqlər dövlət nəzarəti və qaygısını tələb edir, artıq bu işlər fərdi istirak və təşəbbüslərin idarə etdiyi bir vəzifə olmaqdan qurtulmalı, nəticədə əsaslı tədqiqlərə istiqamət götürülməlidir. Yeni nəslin tərbiyəsində türk yazılı abidələrinin tədqiqi və təbliği, klassik irsin əsaslı nəşri işi, habelə ümumtürk mirası nümunələrinin Azərbaycanda həm nəşri, həm də yeni tədqiqləri çox vacibdir. Həm də qeyd olunmalıdır ki, türkologiyanın əhatə etdiyi bütün problemlərin tədqiqinə bütün ali məktəblərdə başlamaq lazımdır. Ümid etmək olar ki, bu vəzifələrin də həyata keçirilməsində Azərbaycan maarifçilərinin xeyirxah niyyətlərindən və amalından nəşət tapan Bakı Türkoloji məktəbi yenə öz daimi missiyasına sadıq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Can, Mehmet (2022). Türkiyə türklərinin əlifba məsələsi (1926-1990). /Türkologiya. – Bakı: № 2. – s.73-90, – s.80-87.
2. Cəfərov, Nizami (2014). Tarixin tərcümeyi-halı. – Bakı: Elm və təhsil. – 264 s.
3. Cəfərov, Nizami, Qəribli, Aysel, Qəribli, Emil (2018). Türkologiya. /“Türk Dünyası İnfo” İB. – Bakı: – 292 s.
4. Məlikli, Tofiq (2023). Türkbilimi (türkoloji) yazılarımdan seçmələr. – Bakı: Avrasiya Press Nəşrlər evi. – 288 s.
5. Nərimanoğlu, Kamil Vəli (2006). Azərbaycan dövlət dili siyasəti. – Bakı: Çinar-Çap. – 258 s.
6. Nuriyeva (Təkləli), Minaxanım (2023). Ön söz – Türkbilimi (türkoloji) yazılarımdan seçmələr. – Bakı: Avrasiya Press Nəşrlər evi. – s.3-7.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>15.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>03.11.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mahirə Hüseynova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

DOI: 10.30546/114578.2024.5.524

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK İSTİQAMƏTLƏRİ

Vaqif Qurbanov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
<https://ORCID.org/0000-0003-2762-1301>
qurbanov.43@mail.ru

Xülasə

Məqalədə dil təliminin iki aparıcı istiqaməti olan nəzəri və təcrübi istiqamətlərdən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, onlar paralel xətlər deyil, inteqrasiyalarda qurulan şəbəkə və ya yaradılan hallardır. Dil təliminin öyrədilməsinin sübutu nitqdə axtarılmalıdır. Başqa sözlə, dil normaları nitqə və ya nitq mədəniyyətinə çevirilməlidir. Ancaq nə nəzəriyyəçiliyə və nə də praktik istiqamətə xüsusi status vermək olmaz. Bunların hər birinin öz didaktik əhəmiyyəti və həm nitq inkişafında, həm də təfəkkür inkişafında öz rolu var. Bu kimi məsələlərdən monoqrafiya və dərs vəsaitlərimizdə daha genişliyi ilə bəhs etdiyimiz üçün hazırda onlardan daha konkretliklə danışmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Məqələnin pedaqoji ictimaiyyət üçün, ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlər üçün səmərəli olacağını nəzərə alaraq təkliflərimizi də məqalədə verməyi məqsəduyğun hesab etdik. Həmin təklifləri qısaşca qeyd edək: həm orta ümumtəhsil məktəblərində, həm də ali məktəblərdə dil qaydalarının nəzəri-praktik istiqamətdə öyrədilməsi məqsəduyğundur. Şifahi nitq mədəniyyəti ədəbi-tələffüzün intonasiya və orfoepiya normaları ilə müəyyənləşdiyi üçün ümumtəhsil məktəblərində nitq rejimi yaradılmasını və bu işə nəzarət edilməsini təklif edirik. Məqalədə bu məsələlər təhlil olunur və istiqamətverici xarakter daşıyır.

Açar sözlər: nəzəri istiqamət, praktik istiqamət, dilçilik, dil təlimi, ədəbi tələffüz, nitq mədəniyyəti, praktik istiqamətin qüvvətləndirilməsi.

THE THEORETICAL AND PRACTICAL DIRECTIONS OF AZERBAIJANI LANGUAGE EDUCATION

Vagif Gurbanov

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article investigate the two leading directions of language teaching, theoretical and practical directions. It is noted that they are not parallel lines, it is networks or created situations established in integrations. The evidence of language teaching should be search in speech. In other words, language norms should be transformed into speech or speech culture. However, neither theoretic nor practical direction can be given a special status. Each of them has its own didactic significance and its own role in both speech development and thinking development. Since we have discussed such issues more extensively in our monographs and textbooks, we now set out to talk about them more specifically.

Considering that the article will be useful for the pedagogical community and teachers working in secondary schools, we consider it appropriate to give our suggestions in the article. Let us briefly summarize these suggestions: It is appropriate to teach language rules in a theoretical-practical direction both in secondary schools and in higher education. Since the culture of oral speech is determined by the norms of intonation and orthoepy of literary pronunciation, we propose to establish a speech regime in school and monitor this work. These issues are analyzed in the article and have a guiding character.

Key words: theoretical direction, practical direction, linguistics, language teaching, literary pronunciation, speech culture, strengthening of the practical direction.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Вагиф Курбанов

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматриваются два ведущих направления преподавания языка: теоретическое и практическое направления. Отмечается, что это не параллельные линии, а сети или созданные ситуации, сложившиеся в интеграциях. Свидетельства обучения языку следует искать в речи. Иными

словами, языковые нормы должны трансформироваться в речь или речевую культуру. Однако ни теоретическому, ни практическому направлению нельзя придать особый статус. Каждый из них имеет свое дидактическое значение и свою роль как в развитии речи, так и в развитии мышления. Поскольку в наших монографиях и учебниках подобные вопросы обсуждались более подробно, теперь мы решили поговорить о них более конкретно.

Учитывая, что статья будет полезна педагогическому сообществу и учителям, работающим в общеобразовательных школах, считаем целесообразным изложить в статье свои предложения. Кратко суммируем эти предложения: Преподавание языковых правил в теоретико-практическом направлении целесообразно как в средней школе, так и в высшей школе. Поскольку культура устной речи определяется нормами интонации и орфоэпии литературного произношения, мы предлагаем установить в школе речевой режим и контролировать эту работу. Эти вопросы анализируются в статье и носят направляющий характер.

Ключевые слова: теоретическое направление, практическое направление, языкознание, обучение языку, литературное произношение, культура речи, усиление практического направления.

Giriş/Introduction

Dil təliminin nəzəri istiqamətləri üçün əsaslar linqvistik biliklərdir. Təcrübi istiqamətlər həm biliyə əsaslanan bacarıq vərdişlər, həm də səriştələrdir. Bununla yanaşı, praktik istiqamətə imla, ifadə, inşa, esse və s. kimi yazıları da aid etmək olur. Məlumdur ki, filoloq tələbəyə linqvistik biliklər ali səviyyədə aşılır. Bu həmçinin də ibtidai təhsil tələbələrinə aiddir. Proqramlarda həmin tələbələrə fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyaların hər birinə dair zəngin biliklər verilir. Həmin biliklərin fundamenti ibtidai və orta məktəbdə qoyulur. Məsəl üçün, sait və samitlərin təsnifat prinsipləri və ya bölgü prinsipləri, leksik anlayışlar və yaxud frazemlər. Yaxud da onların sintaktik zəmində müəyyən edilməsi və təhlili, qrammatikanın sintaktik zəmində və ya əsaslarda şərh, həmçinin qrammatik təhlil bu silsiləyə daxildir. Xüsusən də qeyri-müəyyənlik kateqoriyaları, cümlənin əmələ gəlməsində intonasiya və xəbərlilik, yəni predikativlik, modallıq amili və s. Eynilə də aktual və sintaktik üzvlənmə, cümlənin bölgü prinsipləri və s. – bütün bunların hamısı nəzəri məsələlərdir. Bunlara həddən artıq aludəçilik, nəzəriyyəçilik sayılır. Orta məktəblərdə belə məqamlara əsaslanmaq hallarına

ehtiyac yoxdur. Geniş məlumatlar ali təhsilə saxlanılır. Çünki bunlar təlimin yaşauyğunluq prinsipinə görə qəbul edilməzdir. Dil təlimini nəzəriyyəçiliklə yükləmək təhsili ağırlaşdırdığı üçün zərərli hesab olunmuşdur. Faktlarla danışsaq, deməli ki, praktik əhəmiyyəti olmayan nəzəri bilik sayca azdır. Onu sadəcə görmək lazımdır. Məsələn üçün, feillərin növləri mövzusunda hərəkət bildirənlər, hal bildirənlər, nitq feilləri, eşitmə, görmə feilləri və bunları sintaktik təhlildə sübut üçün əsas kimi göstərmək olur. Aşağıdakı iki cümləyə diqqət yetirək:

Mən şəhərə gedirəm. Sən şəhərə baxırsan. Bu feillərdən biri hərəkət feili olduğu üçün, şəhərə sözü haraya sualına cavab verdiyinə görə zərflik olur. İkinci cümlədəki bir feil (baxırsan) hərəkət feili olmadığı üçün şəhərə sözü tamamlıq hesab olunur.

Başqa bir misal göstərək: məsələn, ismin tək və cəm olması mövzunu götürək. Elə düşünmək olar ki, nəzəri cəhətdən bu mövzunun elə bir çətinliyi yoxdur. Ahəng qanununa görə *-lar-lər* şəkilçisindən istifadə olunur. Halbuki bu mövzu praktik istiqamətinə görə çox əhəmiyyətli, dərin və geniş bir mövzudur. Biz aşağıda sonu müvafiq samitlərlə bitən, isimlərə və ya isimləşmiş nitq hissələrinə *-lar-lər* şəkilçisi artırırdıqda tələffüzdə baş verən halları nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu mövzu, yəni tək və cəm isimlər birbaşa nitq mədəniyyətinə inteqrasiya edir. Həmin praktik istiqamətləri bir-bir nəzərdən keçirsək, bu fikrimizi sübuta yetirmiş olarıq. Bu baxımdan sonu aşağıdakı samitlərlə bitən sözlərə cəm şəkilçiləri artırıldıqda həmin sözlərin düzgün yazılışı ilə düzgün tələffüzü arasındakı fərqləri göstərmiş olarıq. Bunlar da praktik əhəmiyyətlik baxımından mədəni nitqdə sayılan məsələlərdəndir. Diqqət yetirək:

C: gənc-gənclər-gənjdər; güc-güclər-güjdər; bic-biclər-bijdər; ac-aclar-ajdar(yalavajdar); ağac-ağaclar-ağajdar və s.

Ç: qoç-qoçlar-qoçdar; köç-köçlər-köçdər;

D: ad- adlar- addar; dad-dadlar-daddar və s.

K: kənd-kəndlər-kənttər və s.

T: at-atlar-atar; it-itlər- itdər; və s.

Z: qız-qızlar-qızdar; qaz-qazlar-qazdar; almaz-almazlar-almazdar; yaz-yazlar-yazdar; söz-sözlər-sözdər və s.

S: səs-səslər-səsdər ; nəfəs-nəfəslər-nəfəsdər; həvəs-həvəslər-həvəsdər; qəfəs-qəfəslər-qəfəsdər və s.

Ş: baş-başlar-başdar; diş-dişlər-dişdər; qaş-qaşlar-qaşdar; quş-quşlar-quşdar və s.

N: oğlan-oğlanlar-oğlannar; çəmən, çəmənlər, çəmənnər; qan-qanlar-qannar; qoyun-qoyunlar-qoyunnar və s.

R: qar-qarlar-qarrar; bar-barlar-barrar; tar-tarlar-tarrar; divar-divarıar-divarrar; xəbər-xəbərlər-xəbərrər; bahar-baharlar-baharrar; nar-narlar-narrar və s.

K: külək-küləklər-küləxlər; çiçək-çiçəklər-çiçəylər; bəzək-bəzəklər-bəzəylər; kəpənək-kəpənəklər-kəpənəylər və s. i.

Yuxarıda qeyd olunanlar ibtidai konsentrdən başlayaraq öyrədilən lar-lər şəkilçisi, orta konsentrdə ismin tək və cəm olması, eyni zamanda isimləşmiş nitq hissələrinin də təlimində mənimsədilməli məsələldir. İbtidai siniflərdə oxu dərslərində praktik planda yalnız müəllimin “belə deyilir” nümunəsi ilə və yuxarı eşalonda isə nəzəri-praktik planda aşılmalı orfoqrafik, orfoepik vərdişlərdir. İndi sual olunur: Bu cür bacarıq və vərdişləri orta məktəbdə aşılaya bilirikmi? Müşahidələr göstərir ki, xeyr. Bu hökmü verməkdə əlimizdə əsasımız var. Belə ki, ibtidai sinif ixtisasına yiyələnəcək tələbələrə “Dil qaydaları təlimi” fənni üzrə (IV kurslara) diaqnostik eksperiment olaraq M.Ə.Sabirin “Yaz günləri”, A.Səhhətin “Qaranquş balaları”, Ə.Cəmilin “Kənddə bahar axşamı”, habelə S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin birinci bəndini oxutdurduq və nəticələrini təhlil etdik. Tələbələr həmin mətn nümunələrində birinci mətdəki *günnəri, qarrarı, ağaclar; ikinci mətdəki quşcuğazlar, bəxtəvərlər, üçüncü mətdəki cığırlara, izlərə, düzlərə, otlar, bulutlar, qızlar, bulaqlar, dördüncü mətdəki, uzaqlardan, Arazdarı* kimi sözlərin orfoepik tələffüzündə səhvlərə yol vermiş oldular.

Nəticə/Conclusion

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dil təliminin praktik istiqamətinə nəinki orta məktəbdə, həmçinin də ali məktəbdə belə əhəmiyyət verilir. Halbuki bu kimi orfoepik məsələlər proqramlarda da, dərsləklərdə də müəyyən yer tutmuşdur. Ancaq həmin məsələlər nəzəri aspektdən şərh olunmuş, praktik istiqamətə əhəmiyyət verilməmişdir.

Həm orta məktəbdə, həm də ali məktəbdə dil qaydalarını nəzəri-praktik istiqamətdə öyrətmək lazımdır. Nəzəri-praktik istiqamət nitq mədəniyyətinə geniş qapılar açmaq deməkdir. Şifahi nitq mədəniyyəti ədəbi-tələffüzün intonasiya və orfoepiya normaları ilə müəyyənləşir. Ona görə də məktəbdə nitq rejimi yaradılmasını və bu işə nəzarət edilməsini təklif edirik.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Qurbanov, V.T. (2023). Azərbaycan dili təliminin aktual problemlər i(monoqrafiya). – Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı. – 264 s.
2. Qurbanov, V.T. (2024). Oxu və nitq inkişafı təlimi (dərs vəsaiti). – Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı. – 276 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 28.09.2024

Qəbul edilib 13.10.2024

Nəşrə tövsiyə edib Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

DOI: 10.30546/114578.2024.5.527

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Sevda Abbasova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-6516-2444>
sevda411@mail.ru

Xülasə

Yeni dövrdə təlim prosesinin qarşısında dayanan ən zəruri vəzifə yüksək bilik və bacarığa sahib, öz vətəninə ürəkdən sevnən, fəal düşüncəyə və yüksək təfəkkürə malik olan, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bunun əsas yükü də humanitar fənlərin, əsasən də Azərbaycan dili təliminin üzərinə düşür.

Məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından bəhs edilir və praktik məqsəd kimi şagirdlərin dilin zənginliklərinə dolğun və hərtərəfli şəkildə mənimsənilməsi qeyd edilir. Eyni zamanda, dilin insanlar arasında ünsiyyətin ən mühüm vasitəsi olduğu, dil olmadan cəmiyyətin mövcudluğu, onun fəaliyyətinin mümkün olmadığı, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi rolu şərh edilir. Dil rəşional, məntiqi bilik vasitəsidir; məhz linqvistik vahid və formalarda ümumiləşdirmə idrak, abstraksiya, mühakimə və s. anlayışların əlaqəsi prosesində baş verir. Dil və nitq təfəkkürlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Şagird dilə yiyələnmək və nitqini inkişaf etdirməklə, təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası pedaqoji elmlər sırasına daxildir. Onu tətbiqi elm də adlandırmaq olar, çünki nəzəriyyəyə əsaslanaraq şagirdlərin təhsili, təlimi və inkişafında praktiki problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, ibtidai təhsil mərhələsi, nitq inkişafı, yazılı və şifahi nitq, bacarıq və vərdişlər.

CURRENT PROBLEMS OF THE METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Sevda Abbasova

Abstract

The most important task facing the educational process in the new era is the preparation of a person who possesses high knowledge and skills, who loves his country with all his heart, who has an active and high mind, who respects national and universal values. At the same time, the main burden is on humanitarian subjects, mainly on teaching the Azerbaijani language.

The article talks about the methodology of teaching the Azerbaijani language and mentions the full and comprehensive acquisition of the richness of the language by students as a practical goal. At the same time, it is explained that language is the most important means of communication between people, that without language the existence of society and its activities are impossible, the role of language as a means of communication is interpreted. Language is a rational, logical means of cognition. Namely, language units and forms that generalization is – cognition, abstraction, judgment, etc. occurs in the process of combining concepts. Language and speech are inextricably linked with thinking. Learning language and developing his speech, the student develops the ability to think. The methodology of teaching the Azerbaijani language is included in the circle of pedagogical sciences. It can also be called applied science, since it is based on theory and is intended to solve practical problems in education, training and development of students.

Key words: methodology of teaching the Azerbaijani language, stage of primary education, speech development, written and oral speech, knowledge and skills.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Севда Аббасова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Важнейшей задачей, стоящей перед образовательным процессом в новую эпоху, является подготовка человека, обладающего высокими знаниями и навыками, любящего свою страну от всего сердца, обладающего активным и высоким мышлением, уважающего национальные и обще-

человеческие ценности. Основная нагрузка при этом ложится на гуманитарные предметы, в основном на обучение азербайджанскому языку.

В статье говорится о методике преподавания азербайджанского языка и упоминается полное и всестороннее усвоение учащимися богатств языка как практическая цель. При этом поясняется, что язык является важнейшим средством общения между людьми, что без языка невозможно существование общества и его деятельность, трактуется роль языка как средства общения. Язык – рациональное, логическое средство познания; именно в языковых единицах и формах обобщение есть познание, абстракция, суждение и т. д. происходит в процессе соединения понятий. Язык и речь неразрывно связаны с мышлением. Изучая язык и развивая свою речь, у ученика развивается способность мыслить. Методика преподавания азербайджанского языка входит в круг педагогических наук. Ее также можно назвать прикладной наукой, поскольку она основана на теории и предназначена для решения практических задач в обучении и развитии учащихся.

Ключевые слова: методика преподавания азербайджанского языка, этап начального образования, развитие речи, письменная и устная речь, знания и навыки.

Giriş/Introduction

Məktəb təhsil sisteminin əsasında dayanır. Müasir məktəb bir sıra özünəməxsus cəhətlər ilə müəyyənləşir. Elmi-texniki nailiyyətlərin yalnız iqtisadi-istehsal sahəsində deyil, təhsildə təlim-tədris prosesində geniş yer alması, başqa tərəfdən cəmiyyətdə fikir azadlıqları mövqeyinin, yüksək intellektuallığın bərqərar edilməsi, milli və ümumbəşəri dəyərlərin vətəndaş hazırlığında yüksək qiymətləndirilməsi dövrümüzdə təhsil işinin məzmunu, təlim-tərbiyə prinsipləri, metodları və vasitələrinin və s. həm yeniləşdirilməsini, həm də təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır.

Yeni dövrdə təlim prosesinin qarşısında dayanan ən zəruri vəzifə yüksək bilik və bacarığa sahib, öz vətəninə ürəkdən sevmə, fəal düşüncəyə və yüksək təfəkkürə malik olan, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət yetişdirməkdir [3; Cəfərova, 2016]. Bunun əsas yükü də humanitar fənlərin, əsasən də Azərbaycan dili təliminin üzərinə düşür.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası pedaqoji elmlər sırasına daxildir [Kərimov, 2005:65]. Onu tətbiqi elm də adlandırmaq olar, çünki nəzəriyyəyə

əsaslanaraq, şagirdlərin təhsili, təlimi və inkişafında praktiki problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər hansı digər elm kimi, Azərbaycan dili metodikasının da öz obyektı, predmeti, mövzusu var. Onun öyrənilməsi ana dilinin öyrənmə şəraitində mənimsənilməsi prosesidir, yəni nitq, yazı, oxu, qrammatika, fonetika və s.

Bundan başqa, Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin kommunikativ məqsəd daşması, praktik bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq vəzifəsi onun tədrisi zamanı bir çox istiqamətlərin həyata keçirilməsi ilə formalaşır. Bu istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

– nitq fəaliyyəti növlərinin, yəni dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazının qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərdə saxlanılması;

– monoloji nitq istiqamətinin formalaşması;

– dialoji nitq istiqamətinin formalaşması.

Sadalanan istiqamətlər interaktiv təlim metodlarından istifadə imkanlarının geniş olduğunu sübut edir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə şagirdlərin fəal düşüncə və müstəqil fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişaf etməsinə, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına şərait yaradır, cəmiyyətin gələcəyi üçün ləyaqətli şəxsiyyətlər yetişdirir [Cəfərova, 2016:78].

Azərbaycan dilinin öyrədilməsində vəzifələr.

Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsində adətən, aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsinə diqqət yetirilir: oxu vərdişinin formalaşdırılması; yazı bacarığının yaranması; dinləyib-anlama bacarığının formalaşması; canlı danışmaq əlaqəsi yaratmaqdan, danışığa qoşulmaqdan çəkinməmək; fikri aydın, başa düşüləcək bir səviyyədə çatdırmaq vərdişinin formalaşması.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası dil sahəsində bacarıqların formalaşdırılması qanunauyğunluqlarını öyrənmək, qrammatika və dil elminin digər sahələrində elmi anlayışlar sistemlərini mənimsəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [Kərimov, 2005:102]. Bu məqalənin nəticələri qismən də olsa, problemlərin həlli üçün əsas təşkil edir. Yəni öyrənilmiş nümunələrə əsaslanaraq optimal dil tədrisi sistemini hazırlamaq mümkündür. Bu sistem (daha doğrusu, bu sistemlər) hər bir şagirdə lazımi minimum bacarıq, vərdiş və dil biliklərini, dil qaydalarını verməlidir. Qeyd etdiklərimiz Azərbaycan dili fənninin məzmun xətlərinə uyğundur və ibtidai təhsil səviyyəsindən başlayaraq tam orta təhsil səviyyəsinə qədər davam edir [Abbasova, 2024:135]. Eyni zamanda, bu

metodologiya öyrənmə üçün bir sıra sosial tələbləri nəzərə alır ki, onları belə qeyd edə bilirik: şagirdlərin tərbiyəsinə, onların təfəkkürünün inkişafına maksimum töhfə verməsi, eyni zamanda səmərəli və kifayət qədər müasir dövrün tələblərinə uyğun olacaq təhsilin qurulması. Ənənəyə görə, metodologiyanın tətbiqi elm kimi vəzifələrindən danışarkən onun üç vəzifəsi müəyyən edilir:

1. Nə öyrətmək? Bu suala cavab olaraq deyə bilirik ki, təhsilin məzmununun, yəni Azərbaycan dili fənn kurikulumunun hazırlanması, şagirdlər üçün dərslərin, müəllimlər üçün metodik vəsaitlərin və müxtəlif tədris vəsaitlərinin, sorğu kitabçalarının yaradılması, onların davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi, əlçatanlığın və effektivliyin yoxlanılmasıdır.

2. Necə öyrətmək olar? Bu məsələyə uyğun olaraq tədris metodları, təlim texnologiyaları, texnikalar, müxtəlif növ tapşırıqların istifadəsi üzrə tövsiyələr, dərslər vəsaitləri, müəllim üçün metodik vəsaitlər, şagirdlər üçün praktiki işlərin ardıcıl sistemləri, dərslər və onların mərhələləri və s. nəzərdə tutulur.

3. Niyə məhz bu cür öyrətmək? Bu, metodların müqayisəli effektivliyinin öyrənilməsinə, metodologiyanın seçilməsinin əsaslandırılmasını, tövsiyələrin eksperimental yoxlanılmasını və s. təşkil edir.

Beləliklə, bu gün Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında məktəblilərin təhsil prosesində maksimum idrak fəaliyyətini və müstəqilliyini təmin edəcək üsul və vasitələrin fəal axtarışı aparılır. Bura şagirdlərin təfəkkürünün və nitqinin inkişafı, əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin gücü və s. daxildir [Abbasova, 2024:137].

Dil tədrisinin əsasları.

Dilin öyrənilməsi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ibtidai və orta ümumtəhsil məktəblərdə, texniki peşə məktəblərində, ali məktəblərdə aparılır. Təhsilin bütün bu pillələrində ana dilinin tədrisi vəzifələri, təbii ki, üst-üstə düşə bilməz. Lakin elmin əsas tələbləri eynidir: hər yerdə elmin predmeti öyrənmə səviyyəsindən asılı olmayaraq, dilin mənimsənilməsi prosesidir, metodologiya dilin mənimsənilməsinin obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənir, tədris sistemlərini inkişaf etdirir, onları sınaqdan keçirir və s. Ancaq hər mərhələnin öz xüsusiyyətləri var. Beləliklə, məktəbəqədər təhsilin metodikası ana dili sahəsində əsasən uşaqların nitqinin inkişafına yönəldilmişdir.

Azərbaycan dilinin ibtidai tədris metodologiyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bütün bölmələrdə (şagirdlərin nitqinin inkişafı istisna olmaqla) o, əvvəllər qoyulmuş heç bir təmələ arxalana bilməz. Şagirdlərdə biliklər sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipi üzrə qurulmalıdır.

İndi isə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının əsas bölmələrini nəzərdən keçirək:

“Savad təlimi”, yəni ibtidai oxu və yazı. Uşaqlara yazıb-oxumağı öyrətmək problemi təkcə pedaqogikada deyil, həm də ictimai həyatda həmişə son dərəcə aktual olub, çünki xalqın savadı onun azadlıq, siyasi şüur, mədəniyyət uğrunda mübarizədə ilkin silahıdır.

“Oxu metodikası”. İbtidai siniflərdə “Oxu” fənninin vəzifəsi ilk növbədə uşaqları kifayət qədər səlis, düzgün, şüurlu və ifadəli oxumaq bacarığı ilə silahlandırmaqdan ibarətdir. İbtidai təhsil şagirdi orta ümumtəhsil məktəb səviyyəsinə keçidə hazırlamaq üçün nəzərdə tutulub [Cəfərova, 2016:352].

“Qrammatika və orfoqrafiyanın metodikası”. Buraya ibtidai yazı və kalliqrafiyanın öyrədilməsi, qrammatik anlayışların, dil qaydalarının formalaşması və ilk orfoqrafik bacarıqlar, yəni hələ kifayət qədər qrammatik əsas olmadığı hallar daxildir.

“Şagirdlərin nitqinin inkişafı”. Bu bölmə ibtidai təhsil mərhələsində əsasdır. Uşaqlar ilk dəfə dildən, nitqdən öyrənmə kimi, iradə aktından qaynaqlanan rabitəli nitq kimi xəbərdar olurlar. Onlar nitqin düşünülməli, planlaşdırılmalı olduğunu dərk edirlər. Məlum olduğu kimi, şifahi nitqdən təkcə onun qrafik forması ilə deyil, həm də lüğət, sintaksis, morfoloji formaları ilə fərqlənən bitkin yazılı nitqdən istifadə olunur.

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, digər pedaqoji elmlər kimi, milyonlarla insanın maraqlarına uyğundur. Metodikanın praktik məqsədi bütün şagirdlərin dilin zənginliklərini dolğun və hərtərəfli şəkildə mənimsənilməsini təmin etməkdir. Eyni zamanda, dilin insanlar arasında ünsiyyətin ən mühüm vasitəsi olduğunu unutmaq olmaz. Dil olmadan müasir cəmiyyətin mövcudluğu, onun fəaliyyəti mümkün deyil. Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi rolu durmadan artır və məktəbin vəzifəsi onu (dili) ən mükəmməl, incə ünsiyyət alətinə çevirməkdir. İkincisi, dil rəşional, məntiqi bilik vasitəsidir, məhz linqvistik vahid və formalarda ümumiləşdirmə idrak, abstraksiya, mühakimə və s. anlayışların əlaqəsi prosesində baş verir. Dil və nitq təfəkkürlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Şagird dilə yiyələnmək və nitqini inkişaf etdirməklə təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Nəticə/Conclusion

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, müasir təhsil prosesinin əsas vəzifəsi təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini yüksəltmək, gələcəkdə doğma vətənimizi inkişaf etdirməyi bacaran, müstəqilliyimizi qoruyub saxlayan, onun elmi, iqtisadi, hərbi, mədəni potensialını gücləndirən, sərbəst fikirləşən, orta ümumtəhsil

məktəblərində tədris olunan fənləri dərinləndirən və onu tətbiq etməyi bacaran, həyat hadisələrini düzgün qiymətləndirməyi, bütün çətinliklərdən çıxış yolu tapmağı bilən yeni şəxsiyyətlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bütün deyilənlər isə yeni yol, yeni üsul, metod istəyir. Bu əsasda yeni dövrümüz üçün günün tələbləri ilə ayaqlaşan təlim metodları interaktiv təlim metodları hesab edilir. Bu baxımdan metodoloji elm məktəbdə cəmiyyətinin gələcək vətəndaşlarının yüksək nitq inkişafını təmin edən, habelə dilin hərtərəfli mənimsənilməsinin sosial rolunu dərk edən belə öyrənmə üsullarını təmin etməlidir. Bu o deməkdir ki, nitqin inkişafı ümumpedaqoji problem olmaqla təhsil müəssisəsinin ən vacib vəzifəsidir.

ƏDƏBİYYAT/ REFERENCES

1. Abbasov, Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyəti (2008). // “Kurikulum” jurnalı. – №1. – s.31-37.
2. Abbasova, S. (2024) Nitq inkişafı üzrə işin məzmunu və xüsusiyyətləri. // Filologiya və Pedaqogika: elmi araşdırmalar. – Bakı: ADPU. – s.131-141.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (2013). – Bakı: – 24 oktyabr.
4. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası (2012). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı.
5. Cəfərova, N. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik. – Bakı: ADPU. – 403 s.
6. Mehrabov, A. (2012). Müasir təhsilin metodoloji problemləri. – Bakı: Mütərcim. – 447 s.
7. Nəzərov A. (2012). Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. – Bakı: Müəllim. – 103 s.
8. Kərimov Y. (2005). Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri. – Bakı: Nasir. – 273 s.
- 9.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>12.10.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>30.10.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

DOI: 10.30546/114578.2024.5.530

ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNƏ YİYƏLƏNMƏK ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNAN TAPŞIRIQLAR

Faidə İsayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-1568-5885>
faida.isayeva@mail.ru

Xülasə

Müasir dünyanın dəyişən tələbləri nəticəsində xarici dillərin tədrisi metodologiyasında bir sıra dəyişikliklər olmuşdur. Ali təhsil müəssisələri əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşəkar işçi qüvvəsi hazırlamağa çalışdıqca, xarici dil fənlərinin tədrisində tələbələrə öyrədilməli olan bacarıqlardan biri də ünsiyyət və ya şifahi nitq bacarıqlarıdır. Xarici dil öyrənənlərə nitq bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün zamanla müxtəlif tədris metodları işlənib hazırlanmışdır. Xarici dildə ünsiyyət qurmaq həyatımıza hər zaman müsbət mənada təsir edir. Xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmək təhsilimizdə, iş həyatımızda, digər insanlarla olan sosial münasibətlərimizdə hər zaman bizi inkişaf etdirərək irəliyə doğru aparır. İnsanların xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün metod seçərkən həmin metodun nə dərəcədə geniş istifadə edilməsi əsas diqqət edilməli amildir. Çünki xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmək uzun və zəhmət tələb edən bir prosesdir və biz bu qərarı verərkən seçdiyimiz metodun və tapşırığın istifadə edilmə çərçivəsi, hal-hazırda və gələcəkdə bizə vəd etdiyi müsbət imkanları nəzərə alaraq seçməyimiz çox vacibdir.

Açar sözlər: ünsiyyət, nitq vərdişləri, yiyələnmək, metod, tapşırıq.

TASKS USED TO ACQUIRE ORAL COMMUNICATION SKILLS

Faida İsayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

As a result of the changing demands of the modern world, there have been a number of changes in the methodology of teaching foreign languages. As higher education institutions strive to prepare a professional workforce that meets the demands of the labor market, one of the skills that must be taught to students in foreign language studies is communication or oral communication skills. Various teaching methods have been developed over time to help foreign language learners improve their speaking skills. Communicating in a foreign language always has a positive impact on our lives. Acquiring the habits of oral speech in a foreign language always develops and moves us forward in our education, work life, and social relations with other people. When choosing a method for people to acquire oral speaking skills in a foreign language, the extent to which the method is widely used is the main factor to consider. Because acquiring oral speaking skills in a foreign language is a long and labor-intensive process, and when we make this decision, it is very important that we choose the method and task we choose, taking into account the framework of use, its current importance and the positive opportunities it promises us in the future.

Key words: communication, speech habits, mastering, method, task.

ЗАДАНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ ПРИОБРЕТЕНИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ

Фаида Исаева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В результате изменяющихся требований современного мира в методологии преподавания иностранных языков произошли ряд изменений. По мере того как высшие учебные заведения стремятся готовить профессиональную рабочую силу, соответствующую требованиям рынка труда, одним из навыков, которые необходимо обучить студентов при преподавании иностранных языков, является умение общаться или устная речь. Для того чтобы помочь изучающим иностранный язык совершенствовать свои речевые навыки, со временем были разработаны различные методы преподавания. Общение на иностранном языке всегда оказывает положительное влияние на нашу жизнь. Овладение устными речевыми навыками на иностранном языке способствует нашему развитию

и движению вперед в образовании, профессиональной деятельности и социальных отношениях с другими людьми. При выборе метода для овладения устными речевыми навыками на иностранном языке ключевым фактором является степень его широкого применения. Это важно, потому что овладение устными речевыми навыками на иностранном языке — это длительный и трудоемкий процесс, и при принятии решения необходимо учитывать рамки применения выбранного метода и задания, их актуальность в настоящее время и те позитивные возможности, которые они могут предоставить нам в будущем.

Ключевые слова: Коммуникация, речевые привычки, освоение, метод, задача.

Giriş/Introduction

Nitq bacarıqları dil tədrisində kurikulumun vacib hissəsidir. İngilis dilini öyrənməkdə mənimlənməli olan dörd qabiliyyətdən biri danışmaq qabiliyyətidir. Digər dillərdə danışanlara ingilis dilində danışmaq bacarığını öyrətmək çətin, çünki öyrənlərin qavramalı olduğu bir çox komponentlər var, məsələn, söz ehtiyatı, qrammatika və düzgün tələffüz. Tələbələr danışmaq istədikləri zaman bütün bu komponentləri nəzərə almalıdırlar [Haryudin, 2018:59]. Nəticə etibarlı ilə nitq tələbələrin əldə etmələri olduğu ən çətin bacarıqdır. Çünki insanlar başqaları ilə danışmaq və ya nəsə demək istədikdə fikirlər, dil seçimi, nə deyəcəkləri, qrammatika və lüğətdən necə istifadə edilməli, məzmun, tələffüz, dinləmək və digər insanlara cavab vermək kimi bir-biri ilə əlaqəli bir sıra amilləri nəzərə almalıdırlar.

Şifahi nitq bacarıqları müxtəlif tapşırıq növlərindən istifadə etməklə öyrədilə bilər. Sınıfdə öyrənlərin şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirən və nitq fəaliyyətində iştirakına təşviq edən müxtəlif üsullar var. Bu üsullar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

Müsahibə.

Müsahibə sualların verildiyi və sonra cavablandırıldığı bir ünsiyyət prosesidir. Müsahibə nitqi öyrətmək üçün faydalı bir üsuldur, çünki o, düşünmə prosesini təşviq edir. Müsahibə müəllimlər tərəfindən istifadə olunan nitq bacarıqlarını inkişaf etdirən üsullardan biridir. Bu üsuldən istifadə etməklə müəllim tələbələrin müsahibə materialı kimi istifadə edəcəkləri mövzuları seçə, tələbələr isə müəllimin seçdiyi mövzular əsasında suallar tərtib edə bilərlər. Bu üsuldən istifadə etməklə tələbələr başqalarından məlumat toplaya və həmin

məlumatı sinifdən kənarında tətbiq edə, bununla da sosial bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər. Tələbələr seçilmiş mövzular üzrə müxtəlif insanlarla müsahibə apara bilərlər. Tələbələr özləri müsahibə suallarını hazırlamalıdırlar ki, onlar hansı növ sualları verə biləcəklərini və ya hansı yolu izləməli olduqlarını bilsinlər.

Müzakirə.

Müzakirə bir mövzu, problem və ya məsələ ilə bağlı səmərəli söhbət etmək üçün sinfi kiçik qruplara bölməkdən ibarət fəaliyyət növüdür. Tələbələr fəal iştirak etdikləri üçün bu üsul qrup düşüncəsini və tələbələrlə müəllim arasında açıq ünsiyyəti inkişaf etdirən tələbəmərkəzli bir yanaşmadır. Müzakirə zamanı məlumat müəllimdən tələbəyə, tələbədən tələbəyə ötürülməlidir. Killenin fikrincə, müzakirə iştirakçıların mübahisəni həll etmək, suala cavab tapmaq, anlayışlarını dərinləşdirmək və ya bir qərara gəlmək üçün mövzu haqqında fikirlərini bölüşdükləri strukturlaşdırılmış üz-üzə qrup prosesidir [Killen, 1996:24].

Müzakirə üsulunu həmçinin qrup şəklində problemləri müəyyən etmək və həll etmək üçün müəllimin sinfə fikir və mülahizələri ifadə etməyə rəhbərlik etdiyi və ya istiqamətləndirdiyi üsul kimi də təsvir etmək olar. Müzakirəəsaslı öyrənmə yanaşması həm müəllimlərdə, həm də tələbələrdə tənqidi düşüncəni stimullaşdırır. Bu üsul vasitəsilə tələbələrdə sosial danışma və dinləmə bacarıqları da inkişaf etdirilir. Müzakirə müəyyən problemlərin həlli yollarını tapmaq üçün bir çox insanın bilik və ideya baxımından bir araya gəlməsi prinsipi əsasında işləyən tədris metodudur. Müzakirə qrupunun fəaliyyəti müəllim və ya sinfin təyin olunmuş nümayəndəsi tərəfindən tənzimlənməli və idarə edilməlidir.

Rollu oyunlar.

Tələbələri danışmağa həvəsləndirməyin başqa bir üsulu rollu oyunlardır. Bu üsuldən istifadə edən öyrənənlər özlərini müxtəlif sosial kontekstdə və müxtəlif sosial rollara malik olduqlarını iddia edirlər. Rollu oyun müəyyən davranışları həyata keçirmək və ya tanımadığı vəziyyətləri idarə edən başqa insanlar kimi davranmaq üçün bir yoldur. Bu halda, Ladousse iddia edir ki, tələbələr hər hansı bir rol üzərinə götürdükdə, onlar müəyyən bir vəziyyətdə ya özlərinin, ya da başqasının rolunu oynayırlar. Bu üsul tələbələrin istədikləri kimi zövq ala biləcəyi təhlükəsiz və rahat olduqları bir şəraitdə cəlbədicə fəaliyyətlə məşğul olmağı nəzərdə tutur. Eyni zamanda rollu oyun tələbələrə danışmaq təcrübəsi imkanı verən sinfi fəaliyyətidir, məsələn, xəstəxana haqqında bir mövzu varsa, tələbələr əczaçı, həkim və tibb bacısı kimi fəaliyyət göstərməlidirlər. Tələbələr bir qrupda

yerləşdirilməli və onlar müəllimin verdiyi rolu yerinə yetirməlidirlər. Rollu oyun fəaliyyətində qruplar adətən iki, üç və ya dörd tələbədən ibarətdir və bu, tələbələrin hər biri rol oyunu fəaliyyətində oynayacaqları mövzuya və personajlara görə fərqli ola bilər.

Ladouseyə görə, rollu oyun fəaliyyətinin bir neçə növü var. Birincisi, tələbələrin həyatında real şəraitdə tələb olunan rollu oyundur. Məsələn: Bu, sinifdə tələbələr və müəllim təcrübəsi kimi rolları əhatə edir. İkincisi, gündəlik həyatda baş verən bəzi müxtəlif vəziyyətlərdə olan, lakin tələbələrin bilavasitə təcrübəsi olan və ya olmayan rollu oyundur. Məsələn, turistə yerin istiqaməti haqqında məlumat verən tələbəni misal göstərmək olar. Daha sonra öyrənənlərin əvvəllər heç vaxt yaşamadıqları, lakin müəllimin bu barədə əlavə məlumat vermək üçün çoxlu dolaylı misallar gətirdiyi üçün oynamaq asan olan rollu oyun növüdür. Məsələn: turistlərə izahat verən turizm agentinin menecerini bura misal göstərmək olar. Sonuncu, fantaziyaya əsaslanan rollu oyundur. Bunlar uydurma, xəyali və hətta absurddur. Məsələn, aydakı bir astronavtı misal göstərmək olar [Ladousse, 2004:13].

Donn Byernə görə, rollu oyun fəaliyyətinin iki növü var: ssenarili rollu oyun və ssenarisiz rollu oyun. Ssenarili rollu oyun kitabdakı dialoq əsasında həyata keçirilən rollu oyundur. Tələbələr kitabdakı ssenarini təqlid edə bilərlər. Bu yolla tələbələr ssenaridəki personajları dəyişə bilərlər. İkincisi, sərbəst formada rollu oyundur. Bu rollu oyun ssenariləri dərslik ssenarilərindən asılı deyil. Sərbəst rollu oyun və ya improvizasiya adlandırılan oyunda tələbələr rol oyunu üçün istifadə etdikləri dili seçə bilərlər [Fadilah, 2016:203].

Simulyasiya

Simulyasiyalar tələbələrə sosial qarşılıqlı əlaqənin və müşahidə edilə bilən nəticələrin olduğu real vəziyyətləri yaşamağa imkan verir. Hərəkətlərin nəticələrini müşahidə etmək bacarığı tələbəyə oyunun həm proseduru, həm də son nəticəsini düşünməyə imkan verir. Oyunların əksəriyyəti bilik əldə etməkdən və ya əsas öyrənmə materialından daha çox sosial proseslərin inkişafını dəstəkləyir.

Simulyasiya düşüncə və yaradıcılığı təşviq edə bilən bir üsuldur. Bu o deməkdir ki, tələbələrdən özləri tərəfindən yeni dil və davranış bacarıqlarını inkişaf etdirmələri və tətbiq etmələri gözlənilir. Digər tərəfdən, müəllimlərdən sadəcə olaraq aydın məlumat və istiqamətlə əhatə olunmuş materiallar təqdim etmələri gözlənilir. Müəllimlərin rolu yalnız tələbələrin işinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Müəllimlər bu üsuldən istifadə edərkən çox diqqətli olmalıdırlar, çünki

tələbələrin çoxu özlərini başqası kimi göstərməkdə rahat hiss etməyə bilər [Fadilah, 2016:100].

Hekayə danışmaq.

Hekayə danışmaq ən qədim zamanlardan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Hekayələr bizə həyat, özümüz və başqaları haqqında öyrədir. Bu üsul tələbələrin digər mədəniyyətlərə qarşı anlayışını, hörmətini və qiymətləndirməsini inkişaf etdirmək üçün xüsusi bir üsuldur. Hekayə danışmaq səs və jestdən istifadə edərək bir və ya bir neçə dinləyiciyə hekayəni nəql etməkdir. Nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tələbələr əvvəlcədən kimdənsə eşitdikləri nağılı və ya hekayəni qısaca ümumiləşdirə bilərlər, ya da sinif yoldaşlarına danışmaq üçün öz hekayələrini yarada bilərlər. Hekayə danışmağın iki növü var; şifahi və yazılı hekayə danışmaq. Şifahi hekayələrdə tələbələr yazı bacarıqları ilə məhdudlaşmırlar. Onlar üçün ən əlçatan olan sözlərdən istifadə edə bilərlər. Yazılı hekayələr öyrənənə şifahi hekayədən daha dərinə düşünməyə imkan verir. Tələbələr yazılı hekayədə cavablarını yenidən nəzərdən keçirə və genişləndirə bilərlər.

Şəkil təsviri.

İngilis dilində danışmağı öyrənmək üçün istifadə olunan tapşırıqlardan biri şəkli təsvir etməkdir. Bu tapşırıq üçün hər bir tələbəyə sinif qarşısında təsvir etmək üçün bir şəkil verilir. Solahudina görə, şəkilləri təsvir etmək tələbələrin təxəyyüllərini inkişaf etdirməyə və ingilis dilində hekayələr danışmağa kömək edir. Tələbələr tədris və təlim prosesində şəkillərdən istifadə etməklə materialı öyrənə bilərlər. Müəllim şəkillər çəkməyə və ya internetdən, jurnallardan, qəzetlərdən, afişalardan əldə edilə bilər. Müəllimlər nəzərə almalıdırlar ki, şəkillər öyrənənlərin diqqətini cəlb etmək gücünə malik olmalıdır. Şəkil real bir obyekt olduğu üçün yaradıcı fəaliyyət üçün stimullaşdırıcı rolunu oynaya bilər. Bu xüsusilə lüğət öyrəndikdə və ya tələbələr sinif müzakirələrinə cəlb edərkən faydalıdır. Şəkil nitq və yazının öyrədilməsi zamanı müəllimin izah etdiyi dərsi qavramaqda öyrənənlərə dəstək olmaq və onlara kömək etmək üçün istifadə edilə bilən əyani vəsaitlərdən biridir.

Şəkillərin tədris və təlim proseslərinə müəyyən faydaları var. Bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu, tədris və təlim prosesində öyrənənlərin motivasiyasını və müəllimin izahatlarına cavab verməyə marağını artırır. Müəllim şəkillərdən cümlə və ya qrup işi kimi müxtəlif üsullarla istifadə edə bilsə də, bu həm də tələbələrə öz tərəfdaşları və ya qrupları ilə daha çox məşğul olmağa və ünsiyyət qurmağa imkan verir.

Nəticə/Conclusion

Məqalədə şifahi nitq bacarıqlarına yiyələnmək üçün istifadə olunan tapşırıqlardan bəhs edilir və qeyd olunur ki, tələbələr şifahi nitq bacarıqlarına yiyələnmək üçün müxtəlif tapşırıq üsullarından yararlanı bilər. Bu tapşırıq üsullarına müzakirə, rollu oyun, simulyasiya, müsahibə, hekayə danışmaq, şəkil təsviri və s. daxildir. Bu üsullardan istifadə edərək tələbələr daha çox nitq prosesində iştirak edəcək və zamanla xarici dildə daha rahat danışa biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2008). Nitq mədəniyyətinin əsasları. – Bakı: Maarif. – 333 s.
2. Fadilah (2016). Teaching Speaking by Role-Play Activity. / Journal of Languages and Literature.– Okara: – 209 p.
3. Lova, Krishna G. (2016). Ways to improve english communication skills. /International journal of England and Education. – Volume 4. – issue 12. – 370 p.
4. Ladousse, G.P. (2004). Role Play: Resources Book for the Teacher Series. – New York: Oxford University Press. – 181 p.
5. Killen, R. (1996). Effective Teaching Strategies: Lessons From Research and Practice. – Wentworth Falls: Social Science Press. – p.24.
6. Haryudin, Acep and Siti Ariani Jamilah (2018). Teacher's Difficulties in Teaching Speaking Using Audio Visual AID for Autistic Students. / In ELTIN Journal. – Vol. 6 (2). – p. 59-68.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>21.11.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>26.11.2024</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>09.12.2024</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Tamilla Vahabova</i>
<i>pedaqogika elmləri doktoru, dosent</i>	

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” jurnalı filoloji və pedaqoji elmlər istiqaməti üzrə Azərbaycan, rus, türk (bütün türk dil qrupları), ingilis, alman və fransız dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli, əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.

Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verdikdə çapa təqdim edilir.

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və məqalələrdə elmi yeniliyə, əvvəllər çap olunmuş və ya başqa bir dövrü nəşrə göndərilmiş məqalələrin jurnala təqdim edilməsinə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzularda olmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməlidir. “Xülasə”, “Giriş”, məzmunu əks etdirən yarımbaşlıqlardan və “Nəticə”dən ibarət olmalıdır. “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, “Nəticə”də müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi və s. əksini tapmalıdır.

Jurnala daxil olan məqalələr 3 bölmədə nəşr olunur:

- Dilçilik
- Ədəbiyyatşünaslıq
- Pedaqogika və metodika

Məqalələrin tərtib edilmə qaydaları

1. Təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verməlidir:

- Məqalənin tam mətni Microsoft Word proqramında A4 formatda (210-297), Times New Roman əlifbasında, 12 pt. ölçü 1.15 intervalla yazılmalı, həcmi 5-13 səhifə olmalıdır;
- səhifə ölçüləri soldan, yuxarıdan və aşağıdan 25 mm, sağdan 20 mm olmalıdır;
- Başlıq ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalı, başlıqdan sonra müəllifin adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ORCID

kodu və elektron poçt ünvanı yazılmalıdır.

– Xülasə (100-150 sözdən ibarət) və açar sözlər (5-7 söz) 3 dildə məqalənin məzmununa uyğun və bir-birinin eyni olmalıdır;

– İstinadlar məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə əsaslanmalı, məqalənin içində [Hüseynova, 2020:171] verilməli, sonda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir.

2. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, metodik vəsait, konfrans yaxud simpozium materialı, məqalə, internet səhifəsi və s.) asılı olaraq nümunədə göstərilən kimi verilməlidir:

– *Kitablara istinad:* Hüseynova Mahirə (2020). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. – Bakı: ADPU nəşriyyatı.– 600 s.

– *Jurnallara istinad:* Hüseynoğlu Soltan (2023). Təlim texnologiyası – keys-metod. // “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, №3. – Bakı: “Ecoprint. – s.23-37.

– *Toplularda (konfrans, sipoziyum, kollektiv monoqrafiya və s.) istinad:* Şeydayeva Aysel (2023). İnsana aid hisslərin bədii ifadəsi Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında əsas amil kimi: ağ saçlar, qara saçlar. / V Bəxtiyar Vahabzadə Türk Dünyası Tarix, Mədəniyyət və Ədəbiyyat kongresi, 16-17 avqust. – Bakı, s.27.

– *İnternet səhifələri:* UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Məqalələrin qəbul edilməsi və nəşri

Məqalələr elektron poçtla (**philologyandpedagogy@mail.ru**) ya da çap formasında müəllifin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Məqalələr mütəxəssis rəyi əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.

Məqalə nəşr olunarkən redaksiyaya daxil olma tarixi, çapa imzalanma tarixi və rəyçinin adı qeyd olunur.

TO THE AUTHORS

“Pilology and pedagogy: scientific studies” accepts original, high-quality scientific articles in the Azerbaijani, Russian, Turkish (all Turkic language groups), English, German and French languages related to all fields of linguistics in the direction of humanities.

“Pilology and pedagogy” journal accepts previously unpublished scientific articles.

The article is submitted for publication if it meets the profile of the journal and meets the requirements.

Articles published in the journal are protected by copyright, and the author is responsible for submitting the articles to the journal for scientific innovation, previously published or sent to another periodical journal.

Content of articles

The articles should be on current topics and should meet the academic requirements of the content and style of scientific journal. Articles should consist of "Summary", "Introduction", subtitles reflecting the content and "Conclusion". The relevance of the topic should be justified in the "Introduction", and the author's scientific outcomes, the scientific novelty of the work, etc. should be reflected in the "Conclusion".

Articles included in the journal are published in 3 sections:

- Linguistics
- Literary studies
- Pedagogy and methodology

Requirements for the publication of articles

1. Submitted articles must meet the requirements set by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for periodical scientific publications:

- Full text of the article should be written in Microsoft Word in A4 format (210-297), Times New Roman alphabet, 12 pt. with 1.15 intervals, volume of the articles 5-13 pages;
- page dimensions should be 25 mm from the left, top and bottom, 20 mm

from the right;

– The title should be written in black and capital letters in the middle, after the title, the author's name, patronymic, surname, scientific degree, name of the institution he works, ORCID code and e-mail address should also be given.

– The summary (consisting of 100-150 words) and keywords (5-7 words) should match the content of the article in 3 languages and be identical to each other;

– References should be based on scientific sources related to the topic of the article, be given in the article [Huseynova, 2020:171], and be numbered in alphabetical order at the end.

2. The bibliographic description of the cited source should be given as shown in the example, depending on its type (monograph, textbook, methodological aid, conference or symposium proceeding, article, website, etc.):

– *Reference to books*: Mahira Huseynova (2020). Mutual integration of dialects and accents of common Turkic languages. – Baku: ASPU publishing house, – 600 p.

– *Reference to journals*: Huseynoglu Soltan (2023). Training technology – case-method. // "Teaching of Azerbaijani language and literature", No. 3. – Baku: "Ecoprint. – pp. 23-37.

– *Reference in collections (conference, symposium, collective monograph, etc.)*: Aysel Sheydayeva (2023). Literary expression of human feelings as the main factor in Bakhtiyar Vahabzade's poetry: white hair, black hair. / V Bakhtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress, August 16-17. – Baku, p. 27.

– *Web pages*: UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Acceptance and publication of articles

Articles should be submitted to the editorial office either by e-mail (philologyandpedagogy@mail.ru) or in printed form by the author himself. The articles are published by the decision of the advisory staff of the journal based on expert opinion. The editorial board may return the article to the author for corrections.

The date of entry into the editor's office, the date of signature and the name of the reviewer will be noted when the article is published.

Nəşriyyatın direktoru

Hüseyn Hacıyev

Redaktor

Mustafa Şafiyev

Korrektor

Sevinc Mamoyeva

Dizayn

Müşfiq Hacıyev

Cildçi

Elmar Mikayılov

